

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Τεύχος 112 • Απρίλιος 1991 • Δρχ. 400

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἀπρίλιος 1991
τεύχος 112
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα
τηλ. 3239645, 3228791
τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου,
Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δή-
τσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Κα-
βουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα
Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καψάλης,
Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας,
Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρί-
της, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης
Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας,
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Νί-
κος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νό-
ρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσι-
νόμερα

Ἐκδότης: Ἄγγελος Ἐλεφάντης,
Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ.
3228791, 3239645. Διαχείριση: Σπύρος
Δελέγκας. Ἐκτύπωση: Θαν. Γκόνης,
Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.
Ἐπιμέλεια, διόρθωση: Γιάννα Κατσια-
μπούρα.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Ἄλλα τὰ τεύχη
τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τό 1 ἕως τό 102
(1976-1989)
μόνο μὲ 10.000 δρχ.

Περιεχόμενα

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Οἱ ἀλλαγές πού δέν ἀλλάζουν	5
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, «Ἀριστεροί, ἀκόμη μιά προσπάθεια», γιά νά ξεχάσετε	6
Ἀνδρέα Πανταζόπουλου, Ἄσπρο - Μαῦρο	7
Γιώργου Μαργαρίτη, Περί μαύρου προβάτου	9
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Φωτιά καί μπουρμπερι	10
Κώστα Γαβρόγλου, Ὁ φόβος τῆς ἐνσωμάτωσης	11
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Στόν τελικό κατήφορο τῆς κάθαρσης	12
Τά σημειώματα τοῦ Πολίτη	14
Μάκη Καβουριάρη, Νέα καί ἐνιαία μεταναστευτική πολιτική στήν Εὐρώπη	16
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιά τή σχολή τῆς «ρύθμισης»	22
Ἰωάννα Δέδε, Μετά τόν Πόλεμο τοῦ Κόλπου	26
Ροσάνας Ροσάντα, Γιά μιά μαρξιστική ἀνάλυση τῆς κρίσης στis κοινωνίες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης	28
Διονύση Καψάλη, Λοῦί Ἄλτουσερ, οἱ ὀφειλές τῆς ἀνάγνωσης	35
Θεοπούλας Ἀνθογαλίδου, Περί καταμερισμοῦ ἐργασίας, θετικιστικῶν ιδεολογημάτων καί πολιτικῆς	45
Γιά τόν Ἄλκη Χριστοφέλλη	51
Βάσως Κιντή, Ὁ Βιτγκενστάιν στό θέατρο	52
Δηῶς Καγγελάρη, «Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζής»	55
Τόλη Καζαντζή, Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις γιά τήν ἐπαρχιακή λογοτεχνία	58

Βιβλιοπαρουσιάσεις, Σχόλια γιά περιοδικά

Ἐξώφυλλο Γιώργου Χατζημιχάλη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
Ἐξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια: 3.500 δρχ.
Ἄλλες χώρες, ἐτήσια: 4.000, ἐξάμηνη 2.000
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια: 2.000.

Οι αλλαγές πού δέν αλλάζουν

Μιά αλλαγή πού δέν εἶναι αλλαγή μοιάζει μέ βερνικωμένη ἐπιφάνεια. Τό ὑλικό παραμένει τό ἴδιο, τό σχῆμα, οἱ λειτουργίες. Ἄλλά ἡ πέτσα γυαλίζει γιά νά δημιουργεῖ ἐντυπώσεις, εὐχάριστα συναισθήματα. Διότι οἱ ὑπάρχουσες καταστάσεις δέν ἐμπεριέχουν μέσα τους τίς δυνάμεις τῆς ἀναίρεσής τους. Καμιᾶ δύναμη αὐτοαναίρεσης τοῦ θλιβεροῦ του πυρήνα δέν εἶχε μέσα του τό ΚΚΕ. Ἄν κάτι τέτοιο συνέβαινε, θά ἦταν ὀρατό διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ, θά ἄλλαζε ὄχι κάτω ἀπό τή δύναμη τῶν πραγμάτων ἀλλά ἐπειδή τό ἴδιο θά ἔβλεπε, οἱ κάποιιοι ἀνάμεσά του, ὅτι τά πράγματα μιᾶς ὀλόκληρης ἱστορίας, τῆς δικῆς του καί γενικότερα τοῦ ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ μέ τή γνωστή πρωτοπορία καί κράτος - ὀδηγό ἦταν στραβά κι ἀνάποδα. Ὅταν στήν ΕΣΣΔ κι ἀλλοῦ σταμάτησαν νά μιλοῦν ὅπως μιλοῦσαν ἐπί 70 χρόνια, ἦρθε ἡ «ἀφύπνιση» καί στό ΚΚΕ. Ἐφαξαν στή γκαρνταρόμπα ἢ στούς μ῀διστρούς τῆς μόδας νά βροῦν ἕνα καινούργιο ροῦχο. Ἄλλά νά κρατᾶμε καί τίς ρίζες μας, διότι οἱ μ῀δες εἶναι μ῀δες καί περνοῦν.

Ἡ ἄνοδος τῆς Μαρίας Δαμανάκη στόν Συνασπισμό καί ἡ παράλληλη ἄνοδος τῆς Ἀλέκας Παπαρήγα στό κόμμα συμβολίζουν κατὰ τόν ἐπιτυχέστερο τρόπο τό ἄγχος γιά τή συντήρηση τοῦ πατρῶου οἴκου καί τήν ἀγχώδη ἐπιδίωξη τῆς δημοτικότητας. Στό ΚΚΕ οἱ παραδόσεις, στό Συνασπισμό τά χαμόγελα. Τό τελευταῖο τό ἐπιβεβαιώνουν οἱ δημοσκοπήσεις.

Οἱ ἴδιες ὅμως δημοσκοπήσεις μποροῦν νά διαβαστοῦν κι ἄλλιῶς, ἰδίως ὅταν ἡ κοινή γνώμη, ἔχει κυριολεκτικά ἀπαυδῆσει ἀπό πολιτικούς ἡγέτες πού ἐδῶ καί τριάντα χρόνια μονοπωλοῦν τό πολιτικό προσκήνιο μέ τίς ἐμπάθειές τους, τίς ἰδεοληψίες τους καί τήν ἀχόρταγη δίψα τῆς ἐξουσίας. Παράδειγμα ἀλλά καί πρόβλημα τό τάντεμ τῆς συμφορᾶς Παπανδρέου - Μητσοτάκης. Δέν μπόρεσαν νά ἐξασφαλίσουν στό ἔρημο λεκανοπέδιο οὔτε δυό χωματερές τῆς προκοπῆς γιά τά σκουπίδια. Ὁ καθένας ἐξασφάλιζε τούς τίτλους τῆς πολιτικῆς του ἐπάρκειας ἀπό τήν καταγγελία τῆς πολιτικῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ἀντιπάλου του. Σήκω ἐσύ νά κάτω ἐγώ. Ἀνεξάρτητα, λοιπόν, ἀπό συμπάθειες γιά νέα πρόσωπα πού προβάλλονται, τό σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀπαυδῆσει ἀπό τά παλαιά. Τό θέατρο τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ δέν παίζεται πιά, οἱ αἰθουσες κόβουν ὀλοένα καί λιγότερα εἰσιτήρια.

Ἀλλά ὅταν γι' αὐτή τήν πασιφανέστατη ἀνάγκη αλλαγῆς τῶν πολιτικῶν ἡγεσιῶν ἀποφασίζει τό ληξιαρχεῖο καί ἡ ἡμερομηνία γεννήσεως τῶν ἡγετῶν ἢ τά τείχη πού κατέρρευσαν, δικαιούμαστε νά τρέφουμε κάθε δυσπιστία στά καινούργια χαμόγελα, τούς νέους ἄνδρες ἢ τίς νέες γυναῖκες. Γιά καμιᾶ καινούργια ἰδέα ψάχνουμε σάν ἄπιστοι Θωμάδες, ἀδιάφοροι στά πολιτικά καλλιστεῖα. Γιατί ἡ στράτευση τῶν ἀνθρώπων, ἡ μόνη πού μπορεῖ νά βγάλει τόν τόπο ἀπ' τά ἀδιέξοδα, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μέ κούφιες ἰδέες.

Δια γυμνού σφραγιστού

«'Αριστεροί, ακόμη μία προσπάθεια», γιά νά ξεχάσετε

Ακόμη μία προσπάθεια ζητά ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης από τούς αριστερούς: γιά νά βγει ό ΣΥΝ από τό τέλμα στό όποιο όλοι άναγνωρίζουν ότι έχει βουλιάξει, «γιά νά διαμορφωθεί, μέσω αυτού, μία άλλη έκδοχή γιά τήν 'Αριστερά, τήν 'Ελλάδα και τήν Εύρώπη τής έρχόμενης δεκαετίας».

Είλικρινά δέν θά ήθελα νά είμαι στή θέση ούτε τών αριστερών, πού καλοϋνται νά σώσουν εαυτούς και τόν τόπο, ούτε στή θέση, κυρίως, τών ήγετών τους, πού δραματίζονται μιάν «άλλη» έκδοχή γιά τήν 'Αριστερά, τήν 'Ελλάδα και τήν Εύρώπη τής έρχόμενης δεκαετίας, μέ τά πιά φαρμάκα της προηγούμενης είκοσαετίας. Είλικρινά, επίσης, καθόλου δέν μέ άναπαύει ό «προσωπικός» τόπος. Θά προτιμούσα, όπως όλοι μας, όπως χιλιάδες αριστεροί, τό «εμείς», τήν άναφορά σέ μία πολιτική συλλογικότητα πού θά τήν θεωρούσαμε δικιά μας. 'Αλλά, φεύ, οί αριστεροί σήμερα όσο περισσότερες παραινήσεις κι εκκλήσεις γιά στράτευση και υπεράσπιση τής χειμαζόμενης αριστερής πατρίδας άκούνε τόσο περισσότερο τούς πλημμυρίζουν αισθήματα πίκρας και μελαγχολίας. Γιατί, ενώ κανείς δέν βολεύεται μέσα στό τέλμα, όλο και λιγότεροι άποδέχονται νά τσαλαβουτήσουν σ' έναν καινούργιο βοϋρκο πού άλλοι, συχνά μέ λυρικές έξάρσεις, θά τούς τόν παρουσιάσουν σάν πεδίο δόξης λαμπρόν. 'Ο κόσμος προτιμά νά ζει και νά σκέφτεται τά δικά του τά χάλια κι όχι τά χάλια πού άλλοι θά του φορτώσουν. Λέγεται κι άδιέξοδο αυτό. 'Ωστόσο, φτάνει πιά μέ τά γνωστά «ποτάμια τής Ιστορίας» και τίς «φαρδιές λεωφόρους» όταν τόσο γρήγορα οί ίδιοι πού δραματίστηκαν και πλάσαραν τά προηγούμενα τά όνομάζουν τώρα τέλματα.

Ένα πρόσφατο παράδειγμα φρικιαστικής σαφήνειας. Στήν 'Ιταλία, τό νέο Δημοκρατικό Κόμμα τής 'Αριστεράς, αυτό πού πήρε τή θέση του ιστορικού ΙΚΚ, δύο μόλις μήνες μετά τήν ίδρυσή του («επανίδρυση» τήν είπαν εκεί αυτή τή γιγαντιαία επιχείρηση διάλυσης), αντιμετώπιζει όξυτάτη έσωτερική κρίση. Γνώρισε ήδη δύο μίνι διασπάσεις και μαζικές άποχωρήσεις στελεχών. 'Επιπλέον, εντάχθηκαν στή δύναμή του μόνο 500.000 μέλη, τή στιγμή πού όταν φύτευαν μία βαλανιδιά στόν τάφο του ΙΚΚ εκείνο είχε 1.400.000 μέλη. Οί πολλοί χάθηκαν στά πλατιά ποτάμια τής Ιστορίας και στά μεγάλα ανοίγματα. Σίγουρα φταίνε αυτοί πού λιποτάκτησαν. Τόν παλιό καιρό όμως, όταν οί στρατηγοί έχαναν τ' άσκέρι τους, έστω κι άν δέν έφταιγαν οί ίδιοι, αυτοκτονούσαν ή έβγαιναν στή σύνταξη. Γι' αυτό ή μελαγχολία. Δέν μπορείς πιά ούτε νά έξοργιστείς μέ τό θέαμα τών ανθρώπων πού ενώ είχαν πρωτοστατήσει στή διάλυση, φωνάζουν σήμερα: «Παιδιά, συσπειρωθείτε».

Δέν θέλω όμως νά ήθικολογήσω, δέν τό θέλω τό τόσο γνωστό παραποινιάρικο μουρμουρητό τών ήμερών μας γιά τή φαυλότητα τών δημοσίων, τήν άλλοτρίωση τής πολιτικής, τήν ευτέλεια τών πολιτικών, τή φθορά τών αξιών του πολιτισμού μας, τό άγχος του σύγχρονου ανθρώπου κι άλλα τέτοια, πού γεμίζουν τό χώρο τών κυριακάτικων επιφυλλίδων. Κάπως κιόλας τό έκανα παραπάνω. Θυμήθηκα όμως μία σκέψη του Νίκου Σβορώνου, όταν ήταν στά τελευταία του, πού υποστήριζε ότι οί κομμουνιστές (τότε, πριν δύο χρόνια μπορούσαν πολλοί ακόμη νά διεκδικούν τήν ιδιότητα του κομμουνιστή μέ τιμή κι αξιοπρέπεια) τό μόνο όπλο πού έχουν είναι ή άλήθεια. 'Ενώ όί άλλοι, έλεγε, οί άστοί (άστοί: νά μία άλλη λέξη πού άποσύρθηκε από τήν κυκλοφορία τή στιγμή πού μόνο αυτοί κυκλοφορούν και δεσπόζουν άνεμπόδιστα) έχουν όπλα τους τό χρήμα, τό στρατό, τούς κρατικούς μηχανισμούς, τήν έξουσία.

Κι εκεί είναι πού πονάει, Μιχάλη μου, γιάτί αυτό είναι πού λείπει: ή άλήθεια τών λόγων τής 'Αριστεράς. 'Η μή λήθη είναι τό πρόβλημα. Πώς νά πιάσει ή εκκλήσή σας, ή δικιά σου και τών άλλων, «άνανειωτικών» ή «συντηρητικών», άφου ξεχάσατε τί κάνατε και τί είπατε πριν δύο μόλις χρόνια; Πώς νά σωθεί ή 'Αριστερά και ή 'Ελλάδα, μαζί τους και ή Εύρώπη, όταν αυτό πού φτιάξατε μέ τήν κυβέρνηση Τζαννετάκη σήμερα βουλιάζει σέ μία σπαρταριστή άσυναρτησία;

Στείλατε τόν Παπανδρέου και ύπουργούς του στά δικαστήρια. Ζητήσατε άπ' τούς άρεοπαγίτες νά φέρουν τήν κάθαρση. Στό βάθος όμως πιστεύατε ότι ό Παπανδρέου, φορτωμένος μέ του κόσμου τίς κατηγορίες και τή βαρυνκομιά του κόσμου γιά τά όκτώ χρόνια χαμένης ζωής, θά γονάτιζε. 'Ότι τό 39% θά γινόταν 33% ή και παρακάτω, κι έτσι τό δικό σας 13% θά γινόταν 17%, ή και παραπάνω. Τότε, υπολογίζατε, θά κουβεντιάζατε μαζί του άπό θέσεως ισχύος, θά επιβάλλατε έσείς όρους σ' αυτόν τόν ήττημένο και επιπλέον κατηγορούμενο, ή, ακόμη καλύτερα, θά συνεργαζόσαστε μέ τό «καλό» ΠΑΣΟΚ πού τό μεταξύ θά είχε διαχωρισθεί άπ' τό «κακό». Αυτά τά πράγματα όμως δέν είναι όπως τό ΠΡΟ-ΠΟ γιά νά τά παίξεις «σύστημα» και νά πάρεις πίσω έστω τά λεφτά σου. Κι ή διάψευση, ή αναλήθεια δηλαδή τών ιδεών σας, ήρθε γρήγορα. 'Εκείνοι πού ήθελαν έναν σωτήρα γιά νά σωθούν έπρεπε νά σώσουν τόν Σωτήρα τους πού κινδύνευε, γιάτί

Δια γυμνού σφθαλμού

άλλως θά ήταν χαμένοι και οι «καλοί» και οι «κακοί». Και τό έπραξαν δίνοντας πάλι στό ΠΑΣΟΚ, στίς εκλογές τής 4η Νοεμβρίου, σχεδόν 41%. Έτσι χάσατε τήν πολιτική σας προσδοκία, πού δέν ήταν άλλο από βουλμία. Από τότε ξεχάσατε λίγο λίγο και τήν κάθαρση και τό «κακό» ΠΑΣΟΚ. Τώρα, «άνανεωτές» και «συντηρητικοί», δέν βλέπετε παρά τήν προοπτική συνεργασίας μέ τό ΠΑΣΟΚ. Πίσω απ' τή «νέα» προοπτική χάσκει ή μαύρη όπή τής επιχείρησης-κάθαρση πού σαρκάζει. Αύτή ή αλήθεια είναι τώρα πού πονάει και ή αναγνώρισή της θά είχε τεράστιο ήθικό και πολιτικό κόστος. Σας μηδενίζει. Γι' αυτό τήν «ξεχνάτε» και τό ρίξατε πάλι στίς παραινέσεις, στίς εκκλήσεις, στίς «νέες» προοπτικές. Είναι σά νά λέτε: Άριστεροί, ακόμη μιά προσπάθεια νά ξεχάσετε και τά λίγα πού σας άπομένουν. Βγάλατε, βέβαια, τόν Κύρκο και τόν Φλωράκη και βάλατε τή Δαμανάκη γιά νά βγειτε από τό τέλμα, λές και τό πρόβλημα μπορούσε νά λυθεί μ' ένα καρφισωμένο χαμόγελο. Όχι. Κάτω απ' τό καρφισωμένο χαμόγελο υπάρχει ή αναλήθεια, όχι τής κοπέλας, αλλά τών έργων σας, ή αναλήθεια τών λόγων σας και τών ιδεών σας.

Υπάρχουν κι άλλες αναλήθειες στά λόγια σας και τή σκέψη σας. Πολλές. Στόν ΣΥΝ πιστεύουν όρισμένοι ότι τό πράγμα ως τώρα πήγε στραβά γιατί δέν είναι ανεξάρτητος πολιτικός όργανισμός, ότι είναι κηδευμονευμένος και πισθάγκωνα δεμένος απ' τό ΚΚΕ, δέν έχει δικιά του λειτουργούσα βάση, κι επομένως δέν μπορεί νά εισπράξει τήν όποια λαϊκή δυναμική. Πράγματι, ό καθένας ξέρει πόσο βαρύνουσα είναι ή άποψη τού μεγάλου έταίρου, στόν όποιο επιπλέον νίκησαν οι «συντηρητικοί». Γι' αυτό θέλουν ό ΣΥΝ νά γίνει έναίσι, πολυτασικό κόμμα, ανεξάρτητο από τίς συνιστώσες του. Καλά όλα αυτά, τά χιλιοειπωμένα. Άλλά πώς μπορούν άνύπαρκτες συνιστώσες νά φτιάξουν μιά μεγάλη συνισταμένη; Οι περισσότερες «συνιστώσες» τού ΣΥΝ χωρούν μέσα σ' ένα λεωφορείο, γιά μερικές μάλιστα άρκει ένα Ι.Χ. Κι έτσι ή «κάρτα μέλους» τού ΣΥΝ πού προσφέρετε στους άριστερούς και τίς άριστερές δέν θά είναι παρά μιά δεύτερη κάρτα σέ όσους έχουν μιά πρώτη: τήν κομματική. Η ή πρώτη θά φάει τή δεύτερη ή ή δεύτερη τήν πρώτη, ή θά φαγωθούν και οι δύο. Κι ός λέει ή πρόεδρος Δαμανάκη ότι ή κάρτα «θέλουμε νά συμβολίζει τό νέο άλμα, τή νέα ποιότητα τού ΣΥΝ, τίς νέες σχέσεις και τήν έξουσία τών μελών, τήν κατοχύρωση τών δημοκρατικών τους δικαιωμάτων αλλά και τίς υποχρεώσεις τους άπέναντι σ' ένα κίνημα μέ παρελθόν, παρόν και μέλλον» ή ότι τό «εγώ τού καθένα νά βρεί γόνιμη διέξοδο μέσα σέ νέες συλλογικότητες». Ας λέει, γιατί άπλούστατα δέν λέει τίποτε. Διακηρύσσει τό «νέο» χωρίς νά τό όρίζει, χωρίς νά τό διαχωρίζει απ' τό παλιό, χωρίς επιπλέον νά μπαίνει στόν κόπο νά δείξει γιατί τό νέο είναι και τό σωστό.

Αύτή τή διετία ήλθαν πολλές άνατροπές. Πράγματι, ήρθε τό πάνω κάτω. Άλλά τό κάτω δέν ήρθε επάνω. Μένει ακόμα κάτω, χαμοζωή. Και περιμένει τήν αλήθεια του, τή δική του αλήθεια. Δέν θά τού τήν φέρουν ούτε σωτήρες ούτε οι νεωτερισμοί πού έξαντλούνται στήν επαγγελματία τού «νέου», τού «άλλου», τού «σύγχρονου», τού «άνανεωτικού». Δέν ξέρω πώς και πότε θά 'ρθει. Άλλά γιά νά συνεχίσω μέ τρόπο έντελώς προσωπικό ξέρω ότι

*«μές στά παλιά τά σώματά των τά φθαρμένα
κάθονται τών γερόντων οι ψυχές».*

Άγγελος Έλεφάντης

Άσπρο – Μαύρο

Η ουσία τού μυθικού γεγονότος είναι ή επιστροφή.

Walter Benjamin

Η εξέλιξη τής δίκης γιά τό σκάνδαλο Κοσκωτά, μέ τόν θάνατο τού Μένιου Κουτσόγωργα και όσα έπακολούθησαν, ή εκμετάλλευση τού γεγονότος από τό ΠΑΣΟΚ έφεραν γιά μιά ακόμα φορά στήν επιφάνεια μιά έντονη ιδεολογική δυσσομία. Δέν πρόκειται βέβαια γιά αύτή καθ' έαυτή τήν «εκμετάλλευση»· άλλωστε θά μπορούσε νά είναι κατανοητή, ακόμα και θεμιτή σέ κάποιο βαθμό, αν λάβουμε ύπόψη μας τούς όρους τού πολιτικού παιγνιδιού, πού όλοι οι επί σκηνης παράγοντες, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, είχαν άποδεχθεί από τό καλοκαίρι τού 1989. Δέν πρόκειται επίσης ούτε γιά τή συναισθηματική φόρτιση ενός μεγάλου κομματιού τής εκλογικής βάσης τού ΠΑΣΟΚ, πού, στό κάτω κάτω, έτσι όπως έχει ιδεολογικά συγκροτηθεί, «δικαιούται» νά

Δια γυμνού σφραγιστού

πεί μιά κουβέντα παραπάνω. Δέν πρόκειται, τέλος, ούτε γιά τήν σχεδόν καθολική συμμετοχή τών στελεχών του ΠΑΣΟΚ στήν κηδεία του Μ. Κουτσόγιωργα.

Πρόκειται ακριβώς γιά τήν αναθέρμανση τών γνωστών συνθημάτων, του γνωστού ιδεολογικού διάκοσμου, στον οποίο ό έκλιπών άφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος τής πολιτικής του δραστηριότητας. Οί δυνάμεις του φωτός και οι δυνάμεις του σκότους, τό άσπρο και τό μαύρο, όλη ή ιδεολογία του αύριανο-λαϊκισμού επανακεφαλοποιείται, ό πολιτικός μανιχαϊσμός του «έμείς» και «αυτοί», όπως τον γνωρίσαμε τά τελευταία δεκαέξι χρόνια, βρήκε στο θάνατο του Κουτσόγιωργα τον άποφασιστικό παράγοντα γιά τήν επανεπικαιροποίησή της.

Είναι βέβαια γνωστό ότι τή δεύτερη φορά ή ιστορία επαναλαμβάνεται ως τραγωδία: εκείνο όμως που είναι λιγότερο γνωστό είναι ότι άν ή ιστορία επαναλαμβάνεται, αυτό σημαίνει ότι κάτι έχει νά μάς πεί. Αυτό τό κάτι είναι σημαντικό νά διερευνηθεί, και στήν περίπτωση μας αυτό που είναι άποφασιστικό είναι ή μορφή πολιτικής χειραγώγησης, ή μέθοδος πολιτικού άποχαρακτηρισμού ενός πολιτικού προσώπου μέ τήν ταυτόχρονη επαναδραστηριοποίηση του φιλοσοφικού του δόγματος. Αυτό τό κάτι, που αυτοί που δέν ξεχνούν εύκολα θά θυμούνται ότι γιά ένα όρισμένο χρονικό διάστημα είχε άποκληθεί και ως πολιτικός μπαρμπαγιωργισμός, είναι ό πυρήνας, ή σκληρός πυρήνας τής *πολιτικής μυθολογίας* που τροφοδότησε τή «ρητορική περί σοσιαλισμού» τής πασοκικής έξουσίας. Είναι αυτό τό κάτι, που κατά τό τελευταίο χρονικό διάστημα έγιναν άρκετές άπόπειρες, από κάποια στελέχη του ΠΑΣΟΚ, νά άναιρεθεί. Οί «έκσυγχρονιστές» του ΠΑΣΟΚ (μέ ή και χωρίς εισαγωγικά), που συγκροτούν μιά άπειροελάχιστη μειοψηφία στο έσωτερικό του, βρίσκονται σήμερα πρό ενός τετελεσμένου γεγονότος. Αυτοί που πλειοδότησαν γιά τον πολιτικό και ιδεολογικό έκσυγχρονισμό του κόμματος, δηλαδή όλόκληρη ή ήγεσία του και ή πλειοψηφία του κεντρικού μηχανισμού που έλέγχεται άπ' αυτήν, νά μετατρέπονται αυτομάτως και πάλι στους πιο έγκυρους φορείς του αύριανο-λαϊκισμού. Η άχαρακτήριστη επίθεση τής *Αύριανής* κατά τών τριών κεντρικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ — Σημίτη, Λαλιώτη, Τζουμάκα — που δέν συμμετείχαν στήν κηδεία του Κουτσόγιωργα και ή άπροθυμία του Γραφείου Τύπου του κόμματος νά τά «καλύψει» τό επιβεβαιώνουν.

Πώς λοιπόν νά πεισθούμε γιά τον «έκσυγχρονισμό» του ΠΑΣΟΚ, γιά τήν τεράστια δουλειά που σιωπηρά κάνουν πολυπληθείς ομάδες εργασίας, όπως πρόσφατα μάς πληροφορούσε σέ συνέντευξη του κεντρικό στέλεχος του κόμματος; Ομάδες εργασίας, που έχουν αναλάβει τήν ιδεολογική και προγραμματική ανασύνταξη του ΠΑΣΟΚ, ομάδες στις όποιες έχουν κληθεί νά βοηθήσουν και έξωκομματικές προσωπικότητες, κατά τά πρότυπα τής πρό του 1981 έξωκομματικής Έπιτροπής 'Ανάλυσης και Προγραμματισμού υπό τον 'Α. Λάζαρη. Ομάδες, που καλούνται, δηλαδή, νά χρυσώσουν τό χαπάκι του λαϊκισμού, προσφέροντάς του τήν άνεύρετη «έπιστημονική-προγραμματική» του πλαισίωση.

Τό πών γιά τό ΠΑΣΟΚ, κι αυτό άποδεικνύεται γιά άλλη μιά φορά, είναι τό ευρύτερο ιδεολογικό σύστημα στο όποιο κινείται, ή κοσμοαντίληψη του: Ουσία του και έρμηνευτικό του σχήμα ταυτόχρονα είναι ό *πολιτικός μύθος*. Στο πλαίσιο αυτού του σχήματος γίνεται είτε «Κίνημα» είτε «κόμμα», μέσα από μιά άνευρη *έπιστροφή* είναι πάντα *έδω*. Τό μαύρο - άσπρο είναι δομικό στοιχείο τής φυσιογνωμίας του, ό άξεπέραστος όρίζοντάς του. Μέ άλλα λόγια: *έκσυγχρονισμός μέσα στον λαϊκισμό*. Όπως θά τό έλεγαν και οι ίδιοι, έκσυγχρονισμός μέ τό «λαό», γιατί τό σημαντικό, αυτό που ζυγίζει περισσότερο, είναι όχι ό ίδιος ό έκσυγχρονισμός αλλά ό τρόπος πρόσληψής του από τό «λαό», ή ιδεολογική του δεξίωση και τελικά ή πολιτική του επένδυση.

Στό πλαίσιο αυτού του μυθευτικού σχήματος υπεξάιρησης τής πραγματικότητας, αυτού του σκοτεινού θαλάμου που τήν αντίστρέφει, γιά νά τήν παραστήσει ποτε κατάμαυρη και ποτε όλόλευκη, ό ίδιος ό άρχηγός του ΠΑΣΟΚ είχε σπεύσει νά δηλώσει πρόσφατα, τήν ήμέρα του Πάσχα, σέ συνέντευξη του στο αυτοαναιρεθέν, και ταχύτατα μετασχηματιζόμενο σέ «λαϊκοδημοκρατικό», *Έθνος*: *Η Δεξιά μάς γυρίζει στον έθνικό διχασμό τών άρχών του αιώνα μας: άλλο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ θά τό προσδιορίσει και χρονικά: στο 1920*. Έτσι ακριβώς, αυτό είναι τό πολιτικό πλαίσιο, αυτό που μετρά δηλαδή, στο όποιο κλήθηκαν νά δουλέψουν οι ομάδες εργασίας γιά τον έκσυγχρονισμό του κόμματος αλλά και τής κοινωνίας. Από τό 1965, στο 1920 και έπειτα στο 1991, ίδια αυτοπροσώπως: ή *έπιστροφή*. Άλλωστε ό έχθρός υπάρχει, δέν είναι άνάγκη νά έφευρεθεί. Οί Τούρκοι, οι 'Αμερικανοί, οι μουσουλμάνοι τής Δ. Θράκης, τά Σκόπια, οι άπολύσεις, οι άπεργίες, ό Μητσοτάκης κ.λπ. Ό Βάλτερ Μπένζαμιν τό έχει πεί κι αυτό. Ό Μεσίας δέν έρχεται μόνο ως λυτρωτής αλλά και ως νικητής του 'Αντίχριστου.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Δια γυμνού σφραγιστού

Περί του μαύρου προβάτου...

Έχετε δεί ποτέ βοσκό νά σαλαγάει κοπάδι από ελέφαντες και χελώνες, κροκοδείλους και κριάρια, βήσσωνες και κουνέλια; Έχετε έστω δεί κοπάδι πού νά άθροίζει στις τάξεις του όλων τών ειδών τά οικιακά, από τίς κότες ως τά άλογα; Άν τό έχετε δεί, αυτό συνέβη στά κινούμενα σχέδια, πέρα από τήν πραγματικότητα και προπαντός πέρα από τή λογική. Και όμως, ή υπερ-βαση αυτή τροφοδοτεί τήν τρέχουσα φιλολογία πάνω στην κοπαδική ένταξη τής χώρας μας.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τή φιλολογία αυτή, ή ΕΟΚ είναι ένα φιλόδοξο κοπάδι έντεκα λευκών και ενός μαύρου προβάτου. Τό τελευταίο μαύρισε προφανώς στην πορεία από μυριάδες λόγους, πού προσαρμόζονται ανάλογα μέ τήν πολιτική σκοπιά του παρατηρητή. Σ' ένα μονάχα συμφωνούν όλοι: στην παράφωνη, μπροστά στην λευκότητα των υπολοίπων, μαυρίλα του.

Τά μεγέθη δύσκολα δικαιολογούν τήν παραβολή του κοπαδιού των προβάτων. Άνθρώπινο και οικονομικό δυναμικό διαφέρουν πολύ περισσότερο άπ' όσο μπορεί νά διαφέρει ένα χοντρό πρόβατο από ένα άδύνατο. Έκεί όμως πού άφάνταστα χωλαίνει ή παραβολή, είναι σ' αυτά πού υπάρχουν κάτω από τό χρώμα τής προβιάς, στή κοινωνική διάρθρωση και λειτουργία, άν προτιμάτε.

Τί θά πεί άσπρισμα του μαύρου προβάτου; Άς πάρουμε ένα παράδειγμα. Στις κοινωνίες των άσπρων προβάτων τά κάθε είδους συνεργεία αυτοκινήτων είναι σπανιότερα άν και τά αυτοκίνητα είναι σχετικά πολυπληθέστερα. Αυτό συμβαίνει γιατί οι υπηρεσίες «service» (συγγνώμη για τό ξενόγλωσσο: συντήρησης και επίσκευης έννοώ) είναι υπόθεση των κατασκευαστριών ή άλλων ειδικευμένων εταιρειών, πού λειτουργούν μέ μεγάλες μονάδες όπου εργάζεται πλήθος μισθωτών τεχνικών. Στόν τομέα αυτό, τυχόν άσπρισμα τής ελληνικής προβιάς συνοδεύεται από μία γιγαντιαία επιχείρηση όπου πολλά καταστήματα του είδους θά κλείσουν, όπου χιλιάδες φιλόδοξοι μαστόροι, έκτός έλέγχου και έκτός φορολογίας, θά μεταβληθούν σε μισθωτούς μέ σαφώς λιγότερα προνόμια και προοπτικές. Όπου χιλιάδες άτομα θά χρειαστεί ν' αλλάξουν δουλειά (μέ 20% νεανική άνεργία, τρέχα γύρευε!).

Στόν τομέα του τουρισμού, ως δεύτερο παράδειγμα, τό άσπρισμα τής προβιάς σημαίνει, κατά τους όρους πού τά διάφορα ΤΥΙ ύπαγορεύουν, τήν αναβάθμιση των περιφημων **RENT-ROOMS** σε τέτοιες προδιαγραφές πού νά τά καθιστούν άκριβά και κατά συνέπεια μή οικογενειακά. Υπόθεση κεφαλαίου και επένδυσης και όχι πολυμήχανης οικογενειακής πρωτοβουλίας. Και μάλλον είναι άργά για νά γυρίσει ή τελευταία στά κηπουρικά. Τυχόν δέ έκβιαστικός περιορισμός των εισοδημάτων του χώρου στά από μισθωτές υπηρεσίες παρεχόμενα —πενιχρά και φορολογούμενα— θά βιωθεί ως καιρία υποβάθμιση.

Τό άσπρισμα, λοιπόν, δέν είναι υπόθεση επιφανειακής βαφής, είναι υπόθεση ριζικής μεταβολής των κοινωνικών και οικονομικών λειτουργιών και σχέσεων τής χώρας. Είναι υπόθεση επανάστασης, ή όποία μάλιστα δέν έχει ούτε και τή στοιχειώδη οικονομική βάση για νά γίνει. Διότι είναι προφανές ότι όλες αυτές οι συνταρακτικές αλλαγές χρειάζονται, ως προϋπόθεση, άφθονα, φθηνά κεφάλαια όχι «στιγματεια», μέ κάποιο σούπερ - δάνειο για παράδειγμα, αλλά διαρθρωμένα στόν χρόνο, στή διάρκεια μιάς ή δύο γενεών. Τά άσπρα πρόβατα, τά υπόλοιπα κράτη τής ΕΟΚ, ό χώρος τής ΕΟΚ και ή σε κεφάλαια βάση του δέν επαρκούν για νά χρηματοδοτήσουν τήν αλλαγή αυτή, σε συνάρτηση φυσικά μέ τίς άλλες τους δεσμεύσεις. Μέ άλλα λόγια, για νά δανειστούμε τήν έκφραση του Άγγελου Έλεφάντη, και έτούτη ή επικαλούμενη επανάσταση είναι άδύνατη. Δηλαδή δέν πρόκειται νά γίνει.

Είναι λίγο υποπτη λοιπόν αυτή ή περί του μαύρου προβάτου φιλολογία. Δέν λέει τίποτα για τήν ταμπακίερα, για τίς διαστάσεις και τίς διακλαδώσεις του ζητήματος, ενώ ταυτόχρονα διαχέει άπλόχερα μία αίσθηση. Τήν αίσθηση του κατώτερου, του παρακατιανού, του άμαρτωλού άν θέλετε, πού δέν πρέπει —κάτω από τό βάρος των άμαρτιών του— νά έχει γνώμη και νά τή λέει. Νά άσκει πολιτική μέ άλλα λόγια. Πολιτική έντική, οικονομική, κοινωνική. Νά διαχειρίζεται τά του οικου του και τά των σχέσεών του.

Θά ήταν ίσως λογικό τήν αίσθηση αυτή νά τήν καλλιεργούν και νά τήν άπλώνουν οι παράγοντες του λευκού, οι έξω από τά σύνορα τής χώρας. Πιέζουν για νά πετύχουν κάποιες σε όφελός τους προσαρμογές. Όταν όμως αυτή ή αίσθηση έννοχής γίνεται, άβιαστα και πρόχειρα, κυβερνητική θέση και πρακτική, όταν γίνεται λάβαρο των ποικιλόμορφων «έκσυγχρονιστών», άκόμα και τής «Άριστερής» (συμβατικός πλέον ό όρος), τότε τό πράγμα παίρνει περιέργες διαστάσεις και μορφές. Κοινωνικές προφανώς, καθώς ή ιδεοπλασία αυτή χωρίζει άνετα τήν κοινωνία σε μαύρους και λευκούς, σε κατόχους των μυστικών και σε άσχέτους, σε δικαστές και σε ένόχους.

Δια γυμνού σφραγιστού

Καί στους δεύτερος — μισθωτοί, «συντεχνίες», μή κεφαλαιούχοι κ.λπ. κ.λπ.) μπορεί νά ἐπιβληθεῖ ὁποιαδήποτε ποινή.

Ἐπάρχει ὁπωσδήποτε κάτι τό μαῦρο σέ τοῦτο ἐδῶ τό πρόβατο. Δέν νομίζω ὅτι βρίσκεται στήν προβιά του. Βρίσκεται μᾶλλον στόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἀντιλαμβάνεται τόν χῶρο καί τόν ρόλο του, στόν τρόπο πού σκέφτεται καί ἀντιδρά.

Γιώργος Μαργαρίτης

Φωτιά καί μπούρμπερι

στό περιθώριο τοῦ «ἐθνικοῦ διαλόγου» γιά τήν παιδεία

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ '21, ὅταν ἀντί γιά τούς ὀφειλόμενους μισθοῦς λάβαιναν ἀπό τήν κυβέρνηση ἐθνικά χρεόγραφα, τά κολλοῦσαν στά δένδρα καί τούς ἔριχναν μέ τά καριοφίλια. Τά ἔκαιγαν ἔκεινα τά ἄχρηστα χαρτιά τῆς κοροϊδίας. Ἐκαιγαν καί πολλοί Ἀμερικανοί κληρωτοί τίς προσκλήσεις πού λάβαιναν γιά νά παρουσιασθοῦν στό στρατό καί νά πάνε στό Βιετνάμ. Δέν τό συζητοῦσαν τό πράγμα. Εἶπαν καί οἱ δάσκαλοι νά κάνουν τό ἴδιο ἢ μᾶλλον ἢ πλειοψηφία τοῦ Δ.Σ. τῆς ΔΟΕ: νά μήν τό κουβεντιάσουν τό πράγμα στό πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ διαλόγου μέ τόν Σουφλιά. Καί ἔκασαν τά ἐρωτηματολόγια πού τούς εἶχαν ἀποσταλεῖ, θέλοντας ἔτσι νά δείξουν τήν «κάθετη» ἐναντίωσή τους στήν κοροϊδία καί τή χειραγώγηση πού ἐπιχειρεῖ τό ὑπουργεῖο τῆς Ν.Δ. Τά κόμματα καί οἱ ὀργανώσεις. (Ἀριστεράς - ΠΑΣΟΚ), στίς ὁποῖες πρόσκυνται οἱ ἀντίστοιχες συνδικαλιστικές παρατάξεις τῆς Διδακταλικῆς Ὁμοσπονδίας Ἑλλάδας, συμφώνησαν μ' αὐτό τό νεόκοπο autodafé, διά τῆς σιωπῆς τους ἐκάλυψαν τήν πράξη. Οἱ ἄλλες συνδικαλιστικές ὀργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν, πού ἐπέλεξαν νά ἐκφράσουν τίς ἀντιρρήσεις τους πρός τό εἶδος τοῦ ἐπιχειροῦμενου ἐθνικοῦ διαλόγου γιά τήν παιδεία μέ ἡπιότερα μέσα, δέν ἀντέδρασαν στή μέθοδο τῶν δασκάλων - συναδέλφων τους. Ὁ δημοκρατικός - ἀριστερός Τύπος, στό πλαίσιο τῆς ἀντικειμενικῆς πληροφόρησης, ἀπλῶς καί ἀνευ σχολίων κατέγραψε τό γεγονός. Κι ὁ κόσμος ἀνατρίχασε.

Ποῖός κόσμος; Οἱ πολλοί; Οἱ «εὐαίσθητοι»; Οἱ φιλονεοδημοκράτες; Οἱ ἐστέτ; Καί ποῖός ρώτησε τόν κόσμο, καί πού ξέρουμε τί λέει ὁ κόσμος γιά ὅσα κάθε βράδυ βλέπει στό δελτίο εἰδήσεων; Μποροῦμε ὅμως νά τόν φανταστοῦμε νά μουρμουρίζει: λιμοῦ, λοιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, ἐμφυλίου πολέμου, ἐπιδρομῆς ἀλλοφύλων, πυρός, μαχαίρας.

Ἐπάρχουν ὅμως μερικά δείγματα αὐτοῦ τοῦ σιωπηλοῦ κόσμου: «Ντροπή καί ἀγανάκτηση αἰσθάνθηκα μέ τή χτεσινή ἐνέργεια τοῦ Δ.Σ. τῆς ΔΟΕ νά κάψει τά ἐρωτηματολόγια τοῦ κ. Σουφλιά μπροστά στό ΥΠ.Ε.Π.Θ.», ἔγραψε σέ ἐπιστολή του στή Αὐγή ἕνας δάσκαλος, μέλος τοῦ Συνασπισμοῦ (Γιάννης Τζήκας). «Αἰσθάνομαι νά προσβάλλομαι ὡς υπεύθυνος ἐκπαιδευτικός, πολιτισμένος ἄνθρωπος καί μαχόμενος ἀριστερός, πολύ περισσότερο αἰσθάνθηκα ἄσχημα ὅταν πληροφορήθηκα ὅτι στήν ἀπόφαση αὐτή πρωτοστάτησαν οἱ γραμματεῖς καί ἀντιπρόεδρος τῆς ΔΟΕ», γράφει σέ ἐπιστολή του στόν Ριζοσπάστη ὁ Κώστας Τρίχας, διευθυντής τοῦ 33ου Δ. Σχολείου Ἀθήνας καί μέλος τῆς ἄχτιδας ἐκπαιδευτικῶν τῆς ΚΟΑ. Ἐν οἱ κεραίες τῶν πολιτικῶν καί συνδικαλιστικῶν ἡγεσιῶν ἦταν κάπως εὐαίσθητες, θά ἀνακάλυπταν πολλούς, μά πάρα πολλούς, πού τό κάψιμο τοῦ ἐρωτηματολογίου τούς προκάλεσε ντροπή καί ἀγανάκτηση.

Διότι τό ζήτημα δέν ἦταν ἡ ἀντίθεση τῆς ΔΟΕ στόν ἐπιχειροῦμενο διάλογο. Ὅυτε ἡ καταδίκη τῆς μεθόδου τῶν ἐρωτηματολογίων ὅυτε ἡ καταδίκη τοῦ εἶδους τῶν ἐρωτηματολογίων πού συνέταξε ἡ ἑταιρεία PROGNOSIS γιά λογαριασμό τοῦ ΥΠ.Ε.Π.Θ. ὅυτε ἡ ἀντίδραση στή διαφαινόμενη, μέσα ἀπό τά ἐρωτηματολόγια, πρόθεση χειραγώγησης τῆς ἐκπαιδευτικῆς κοινότητας καί τῆς κοινῆς γνώμης. Εἶχαν κάθε δικαίωμα οἱ δάσκαλοι νά ἀντιδρῶν στή μέθοδο τοῦ γκάλοπ πού παρουσιάστηκε ὡς «ἐθνικός διάλογος», εἶχαν κάθε δικαίωμα νά μήν συμμετάσχουν σ' αὐτόν, νά μήν ἀπαντήσουν, ἂν τό νόμιζαν ἀποτελεσματικό, στά ἐρωτηματολόγια, νά μήν νομιμοποιήσουν μέ τή συμμετοχή τους κάτι πού οἱ ἴδιο θεωροῦν ἐμπαιγμό. Τί τήν ἤθελαν ὅμως αὐτή τή μελοδραματική ἀντίδραση μέ τίς ἐπικίνδυνες προεκτάσεις; Ἡδη μαθητές σέ ὀρισμένα σχολεῖα μιμήθηκαν τό παράδειγμά τους, θέτοντας κι αὐτοί τήν πυρά στήν ὑπηρεσία τῆς ἐκπαίδευσης, ἀντικαθιστώντας τίς ἀπόψεις καί τίς ἰδέες μέ φλόγες, καπνοῦς καί ἀποκαΐδια.

Ἀντίθετα ἡ ΔΟΕ, ὅπως καί οἱ ἄλλες συνδικαλιστικές ὀργανώσεις ἐκπαιδευτικῶν δέν πῆραν καμιά πρωτοβουλία ν' ἀνοίξει διάλογος, μέ βάση τίς δικές τους ἀπόψεις μέσα στά σχολεῖα μέ ἀμεση συμμετοχή ἐκπαιδευτικῶν, γονέων καί μαθητῶν. Δέν πῆραν καμιά πρωτοβουλία νά ἀναδείξουν αὐτοί τά πραγματικά κατά τή γνώμη τους προβλήματα τῆς παιδείας καί τῆς ἐκπαίδευ-

Δια γυμνού σφάλλμοσ

σης· δέν πρωτοστάτησαν δηλαδή νά αναπτυχθεῖ ἕνα κίνημα ἀναγεννητικό γιά τήν παιδεία, πού θά ἦταν ἡ οὐσιαστική ἀπάντηση στόν κ. Σουφλιᾶ καί τή Ν.Δ. Ἀρκέστηκαν στίς συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις καί στίς θεατρικές, μελοδραματικές ἀπομιμήσεις ἐπαναστατικῶν χειρωνακίων. Προτίμησαν τόν δρόμο τῆς εὐκολίας, ὅπως ὑποδεικνύουν τά λυσάρια τῶν ἀσκήσεων. Ὁ πόλεμος τοῦ φωτός καί τοῦ σκότους συνεχίζεται, πού ἔλεγε κι ὁ ἄλλος.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ὁ φόβος τῆς ἐνσωμάτωσης

Ἡ ὅποια συζήτηση σχετικά μέ τήν κατάσταση πού ἔχει δημιουργηθεῖ μετά τήν ἀποστολή τῶν ἐρωτηματολογίων ἀπό τό ὑπουργεῖο Παιδείας εἶναι ὑποχρεωμένη νά περιγράψει καί, ὅσο εἶναι δυνατόν, νά ἐρμηνεύσει τό ἐξῆς παράδοξο.

Οἱ μαθητές καί μαθήτριες τῶν καταλήψεων, στή μεγάλη τους πλειοψηφία, συμπλήρωσαν τά ἐρωτηματολόγια, τά ὅποια ἐπεξεργάσθηκαν τά 5μελῆ καί 15μελῆ συμβούλια πρῖν τά στείλουν στό ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἡ συμπλήρωση ἔγινε χωρίς δραματικούς τόνους καί μεταξύ τους συζητήθηκαν ἐπί τῆς οὐσίας τά προβλήματα πού ἔθεταν τά ἐρωτηματολόγια.

Οἱ ὑπόλοιποι φορεῖς, ἐκεῖνοι πού σχεδόν δύο μήνες μετά τήν ἀρχή τῶν μαθητικῶν καταλήψεων ἄρχισαν νά ὑμνοῦν τήν ὀριμότητα καί σωφροσύνη τῶν μαθητῶν, τά ἔχασαν. Ἡ ἀντίδρασή τους ἦταν ἀπό ἀμήχανη ἕως ἐπικίνδυνη.

Ἄς ἐπισημανθοῦν τά ἐξῆς δεδομένα.

Πρῶτον, στόχος τῆς κυβέρνησης εἶναι νά περάσει ἡ ἀκαδημαϊκή χρονιά ἀλλά καί τά ὑπόλοιπα χρόνια πού θά εἶναι κυβέρνηση μέ τίς λιγότερες δυνατές ἀναταραχές στόν μόνιμο ἐπίκαιρο καί πολιτικά εὐαίσθητο χώρο τῆς ἐκπαίδευσης. Γιά νά ἐξασφαλισθεῖ μιά τέτοια ἡρεμία, ἡ κυβέρνηση ἐπιδιώκει τήν συμμετοχή τῶν διάφορων φορέων σ' αὐτή τήν διαδικασία, ὥστε νά δώσει τήν ἐντύπωση τῆς συναίνεσης καί νά μπορέσει νά κατηγορήσει ὡς ἀνεύθυνους ὅσους ἀπό τοὺς συμμετέχοντες ἀντιδράσουν μελλοντικά.

Δεύτερον, εἶναι προφανές ὅτι ἡ κυβέρνηση θά κάνει λαθροχειρίες στήν ἐπεξεργασία τῶν ἀποτελεσμάτων καί θά χρησιμοποιήσει ἐπιλεκτικά αὐτά πού τήν συμφέρουν.

Τρίτον καί σημαντικότερο, ὅλα τά παραπάνω ἰσχύουν γιά ὅποιαδήποτε πρωτοβουλία ἀντίστοιχου χαρακτήρα θά ἔπαιρνε ἡ ὅποιαδήποτε κυβέρνηση. Δέν νομίζω ὅτι θά πρέπει νά ἔχει κανεῖς τήν ἀπαίτηση ἡ κυβέρνηση νά νομοθετήσει ὅτιδήποτε ἔχει τήν ἔγκριση παραπάνω τοῦ 50% τῶν ἐρωτηθέντων.

Ἡ κυβέρνηση τό περασμένο φθινόπωρο βρέθηκε σ' ἕνα σοβαρότατο ἀδιέξοδο. Καί τό ἀδιέξοδο αὐτό εἶχε δύο πτυχές. Συνειδητοποιώντας ὅτι δέν ἔχει σχεδόν κανένα περιθώριο ἔλιγμοῦ σ' αὐτό πού συνηθίσαμε νά ἀποκαλοῦμε θεσμικό, προχώρησε στήν νομοθέτηση ὑποχρεώσεων γιά τοὺς μαθητές καί τίς μαθήτριες μέ ἀποκλειστικά ἰδεολογικές ἀφετηρίες. Καί ἐνῶ εἶχε φανεῖ ὅτι ἡ κοινωνία εἶχε ἀρχίσει νά δέχεται τά ἰδεολογήματα τῆς Ν.Δ. πού τόσο συστηματικά εἶχαν καλλιεργηθεῖ ἀπό ὅλες τίς κυβερνήσεις ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ 1989, οἱ μαθητές καί μαθήτριες ἀπέρριψαν καί ἀνέτρεψαν τήν συνολική λογική τῶν νομοθετημάτων.

Αὐτό λοιπόν πού ἔκανε ἡ κυβέρνηση, ἦταν νά υἱοθετηθεῖ τό διαδικαστικό ἄλλοθι τῶν «δημοκρατικῶν δυνάμεων»: τόν διάλογο.

Τά ἐρωτηματολόγια δέν εἶναι τά προεδρικά διατάγματα τοῦ Κοντογιαννόπουλου σέ μορφή ἐρωτήσεων. Περιλαμβάνουν ὀρισμένες ἐρωτήσεις πού ἡ καταγραφή τῶν ἀπαντήσεών τους θά εἶχε τεράστιο ἐνδιαφέρον. Περιλαμβάνουν ὀρισμένες πού ἡ διατύπωσή τους εἶναι ἀπαράδεκτη. Τό σημαντικό εἶναι ὅτι θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τό ἔναυσμα νά γίνει μιά κουβέντα πάνω σ' ὅλα τά θέματα πού θίγονται. Καί νά δοῦμε ὅλοι πού στεκόμαστε, ἀφοῦ ἔχουμε νά τά συζητήσουμε ὅλα αὐτά πάνω ἀπό δέκα χρόνια καί στήν διάρκεια τῶν ὁποίων πολλά ἀλλά κυρίως πολλοί καί πολλές ἄλλαξαν.

Κώστας Γαβρόγλου

Στόν τελικό κατήφορο τῆς κάθαρσης

Τό ἐρώτημα ἐξακολουθεῖ νά παραμένει, ἂν καί πλέον ἡ δίκη ἔχει προχωρήσει ἄρκετά, ἔχει «δείξει» τήν ἐκβασή της: θά κριθεῖ ἄθῶος ἢ ἐνοχος ὁ κ. Παπανδρέου; Θά καταδικαστεῖ ἢ δέν θά καταδικαστεῖ; Καί οἱ δύο ἐκδοχές εἶναι, γιά διαφορετικούς λόγους ἢ κάθε μία, ὀλέθριες. Μιλώντας γενικά, ἀφήνοντας δηλαδή κατά μέρος τήν ἀκροαματική διαδικασία καί τά ἀποδεικτικά στοιχεῖα, μία καταδίκη τοῦ κ. Παπανδρέου εἶναι ἀδιανόητη γιά πολιτικούς λόγους. Ἄλλά εἶναι ἐξίσου ἀδιανόητο τόσο γιά λόγους ἱστορικής μνήμης ὅσο καί γιά τρέχοντες πολιτικούς λόγους —τό ΠΑΣΟΚ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐδῶ, ἴδιο καί ἀπαράλλακτο— νά κριθεῖ ἄθῶος ὁ κ. Παπανδρέου. Ἔστω καί γιά λόγους ἀμφιβολιῶν, ὅπως θά μπορούσε νά εἶναι μιά συμβιβαστική, ἀνάμεσα στά κόμματα, ἐκβασή τῆς δίκης.

Ἡμαστέ ἐξαρχῆς ἀντίθετοι μέ αὐτή τήν δίκη: γιατί ἐξομοίωσε τήν πολιτική καταδίκη μιάς ὀλόκληρης ὀκταετίας, ἢ, γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, τῆς πολιτικῆς ἐκφρασης ἑνός κοινωνικοῦ ρεύματος, μέ τήν ποινική καταδίκη τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ. Γιατί ἀφῆνε ἀπ' ἑξῆς τήν πολιτική πτυχή τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ, τήν ἀπόπειρα χειραγώγησης τῆς κοινῆς γνώμης μέσω τοῦ ἐλέγχου τοῦ Ὑποψ, τῶν ἄλλων μέσων ἐνημέρωσης ἀλλά καί ἐταιρειῶν «λαϊκῆς ἀπήχησης» (ὅπως ὁ Ὀλυμπιακός), ἐστιάζοντας τό ἐνδιαφέρον στά μέσα, στά χρηματικά μέσα,

μέ τά ὁποῖα ἔγινε ἡ ἀπόπειρα. Μέ ἄλλα λόγια, γιατί ἂν ἡ ἀπόπειρα ΠΑΣΟΚ - Κοσκωτᾶ γίνονταν μέ τίμιο καί ὄχι μέ βρώμικο χρήμα, δέν θά ὑπῆρχε σκάνδαλο σύμφωνα μέ τήν κρατούσα (τότε καί σήμερα) ἀντίληψη, τήν ὁποία ὑπέβαλαν καί ἐπέβαλαν ἡ Νέα Δημοκρατία καί ὁ Συνασπισμός. Γιατί ἡ ὅλη ἐπιχείρηση τῆς κάθαρσης ἐμπεριείχε γερές δόσεις κομματικῶν σκοπιμοτήτων καί συμφερόντων, πράγμα πού τήν καθιστοῦσε ἐξαρχῆς διαβλητή, ἄρα καί ἀτελέσφορη.

Τέλος, κί ἴσως αὐτό νά εἶναι τό κύριο, γιά λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Γιατί ἡ παραπομπή καί τά ὅσα ἀκολούθησαν ἦταν ὁ μόνος δρόμος γιά νά μὴν ἀλλάξει τό ΠΑΣΟΚ καί, κατ' ἐπέκταση, νά μὴν ἀλλάξει ἡ μίσηρη πολιτική πραγματικότητα τῆς χώρας. Γιά νά διαιωισθεῖ ἢ ἄνευ πολιτικοῦ περιεχομένου ὀξύτητα καί πόλωση, ὁ λαϊκισμός καί ὁ ρεβάνισμός. Γιά νά διαιωισθοῦν οἱ ἀρχηγοὶ Μητσοτάκης - Παπανδρέου, τό ἀνούσιο σασπένς τοῦ σήριαλ τῆς ἀντιπαράθεσής τους.

Ἀέναντι σ' ὅλα αὐτά ὑπῆρχε ἕνα ἀτράνταχτο ἐπιχείρημα: Κανείς δέν εἶναι ὑπεράνω τῶν νόμων. Δέν εἶναι δυνατόν νά καταδικάζεται ὁ ἄπλός πολίτης πού παρανομεῖ καί νά ἀφήνεται ὁ πρωθυπουργός ἀτιμώρητος. Τό ἐπιχείρημα εἶναι ἀτράνταχτο, ἀκριβῶς γιατί στηρίζεται στόν ἄερα. Ὁ ἄπλός πολίτης καταδικάζεται ὅταν ὑπάρχουν ἀποδείξεις. Τό ἴδιο καί ὁ πρωθυπουργός. Ὅταν λοιπόν συρρικνώνουμε μιά πολιτική περίοδο σέ ἕνα πολιτι-

κό σκάνδαλο, τό πολιτικό σκάνδαλο σέ οικονομικό σκάνδαλο καί τό τελευταῖο σέ δύο - τρεῖς ἀξιόποινες πράξεις - κατηγορίες, τότε πρέπει κατ' ἀρχήν νά ἀναρωτηθοῦμε: Ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι ὁ Ἄ. Παπανδρέου «τά πῆρε» ἀπό τόν Κοσκωτᾶ; Ἄν ὑπάρχουν, τότε ὅλα ὅσα εἶπαμε παραπάνω τελοῦν ὑπό αἴρεση, μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶτε εἶναι πολιτικά σωστά (ἐπιθυμητά) ἢ λανθασμένα, ἢ ἴδια ἢ πραγματικότη-τα βοᾶ καί περίπου ἐξαναγκάζει σέ ὀρισμένες ἐνέργειες. Ἐξαναγκάζει στήν καταδίκη. Ἄν ὅμως δέν ὑπάρχουν οἱ ἀποδείξεις, τότε κανείς δέν καταδικάζεται, εἶτε εἶναι πρωθυπουργός εἶτε ἄπλός πολίτης. Καί ἐπειδή ἡ ἔννοια τῆς ἀπόδειξης εἶναι ἄρκετά συγκεχυμένη καί δικαστικά ἐξομοιώνεται μέ τό νά πεισθεῖ ὁ δικαστής περί τῆς ἐνοχῆς σου, θά λέγαμε ὅτι πολύ περισσότερο δέν καταδικάζεται ὁ πρωθυπουργός ἀπό τόν ἄπλό πολίτη. Τό ἐπιχείρημα λοιπόν περί ἰσότητος ἀέναντι στό νόμο καταλήγει ἁπλῶς νά μεταβιβάσει τήν εὐθύνη τῆς ἀνισότητος, τήν εὐθύνη τῆς διάκρισης, ἀπό τοῦς πολιτικούς στοῦς δικαστές. Γιατί ἡ ἀνισότητα εἶναι πραγματική, εἶναι δεδομένη, καί κανείς δέν μπορεῖ νά τήν ἀγνοήσει.

Ἐρχόμαστε, λοιπόν, στήν ἀκροαματική διαδικασία. Στήν ψυχρή διερεύνηση τῆς ἀλήθειας, ἐκεῖνη πού θά μπορούσε νά βουλώσει στόματα καί νά ἀνατρέψει ἐπιχειρήματα. Γιατί, τολμῶ νά πῶ, κανένας κίνδυνος ὀξύτητας καί ἐμφύλιου σπαραγμοῦ δέν θά ὑπῆρχε, ἄκόμα κι ἂν καταδικάζονταν καί ὀδηγεῖτο στή φυλακή ὁ Ἄ. Παπανδρέου, ἐφόσον ἀπό τήν ἀκροαματική διαδικασία ἀποδεικνύονταν ἀνευδοίαστα ἡ ἐνοχή του. Μέ χαρτί καί μέ σφραγίδα, ἔτσι πού νά μὴν χωράει καμιά ἀμφισβήτηση. Σ' αὐτή τήν περίπτωση κανένας τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν θά τολμοῦσε νά ἐμφανισθεῖ ἔξω ἀπό τό δικαστήριο, νά διαμαρτυρηθεῖ, νά φωνάξει, νά καταραστεῖ. Τό πολύ πολύ ὄλοι θά καταριούνταν τήν κακία τους μοῖρα καί τήν παλιοζωή πού τά ἔφερε ἔτσι τά πράγματα καί κατάντησε τόν ἀρχηγό τους κλέφτη. «Ἄς ἀφήσουμε τοῦς θεσμούς νά λειτουργήσουν, ἄς ἀφήσουμε τήν ἀκροαματική διαδικασία νά ἐξελιχθεῖ», λέει καί ξαναλέει πρόσφατα ὁ κ. Κουβέλης. «Καί μετά ἄς κρίνει τό δικαστήριο κατά πόσον ὁ κατηγορούμενος εἶναι ἐνοχος ἢ ἄθῶος. Ἄς δεχθοῦμε τήν ἀπόφαση, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή». Ὅποια ὑποκρισία. Καί καλά νά λέγονταν αὐτά τά λόγια πρὶν δύο χρόνια, ἢ ἔστω πρὶν μερικῶς μῆνες, ὅταν μπορούσε ἄκόμα κανείς νά διατηρεῖ αὐταπάτες. Ἄλλά ἡ ἀκροαματική διαδικασία ἔχει ἤδη δεῖξει τό δρόμο της. «Ἄς ἀφήσουμε τό

δικαστήριο να κρίνει τον 'Α. Παπανδρέου άθωο. Καί άς δεχθούμε τήν άπόφαση». Μήπως έχει κανείς άμφιβολία ότι ή έννοια τών λόγων τού κ. Κουβέλη μπορεί να είναι άλλη άπ' αυτή; Μήπως περνάει άπό τό μυαλό κανενός ότι θά μπορούσε να κριθεί ένοχος ό κ. Παπανδρέου, μέ βάση μάλιστα αυτή τήν άκροαματική διαδικασία; Μήπως τολμάει κανείς να διανοηθεί έστω τις συνέπειες, όταν άπό πολιτικούς ύποδίκους φτάσουμε σε πολιτικούς καταδίκους;

Η άρχιτεκτονική τού κατηγορητηρίου κατά τού κ. Παπανδρέου (καί όχι μόνο) ήταν τέτοια, πού τό οίκοδόμημα έχει αυτή τήν ώρα καταρρέσει. Όλες οι κατηγορίες βασιζόνταν σε ένα περιστατικό χρηματισμού, στά 250.000 μάρκα πού μέ άφετηρία τόν Κοσκωτά μέσω Λούβαρη κατέληξαν στον 'Α. Παπανδρέου. 'Η κατηγορία αυτή έχει άποδειχθεί ψευδής. 'Υπάρχουν βέβαια καί τά πάμπερς τού κ. Λούβαρη, άπό τά όποια θά μπορούσε να προκύψει χρηματισμός, αλλά κάτι τέτοιο δέν φαίνεται να άποδεικνύεται, όσο τουλάχιστον ό κ. Λούβαρης δέν φροντίζει γι' αυτό. 'Από τή στιγμή λοιπόν πού τά περί χρηματισμού όχι μόνο δέν στοιχειοθετούνται αλλά άποδεικνύονται μυθεύματα τού Κοσκωτά καί τών πολιτικών κομμάτων πού τά υιοθέτησαν, όλες οι ύπόλοιπες κατηγορίες βρίσκονται στον άέρα καί άναγονται στή σφαίρα τής πολιτικής εϋθύνης. Γιατί, για παράδειγμα, κι αν άκόμα άποδειχθεί ότι ήταν ό πρωθυπουργός πού έδινε έντολές στις ΔΕΚΟ να καταθέτουν τά χρήματά τους στήν Τράπεζα Κρήτης, ό κ. Παπανδρέου δέν θά έχει καμία δυσκολία να τό παραδεχθεί, λέγοντας ότι ή έντολή δόθηκε για να στηριχθεί μία τράπεζα πού είχε πρόβλημα ρευστότητας καί κινδύνευε. "Ότι τό ίδιο θά έπρατε για κάθε άλλη τράπεζα, άφου άλλωστε ή κατάρρευση μιας τράπεζας κινδυνεύει να τινάξει όλο τό τραπεζικό σύστημα στον άέρα. Λάθος πολιτικό; 'Ισως. 'Αλλωστε τήν πολιτική εϋθύνη τήν έχει ήδη αναλάβει ό κ. Παπανδρέου, πριν άκόμα παραπεμφθεί.

Αυτά για τόν 'Α. Παπανδρέου. "Όσο για τούς άλλους κατηγορουμένους, ό «σίγουρος» ένοχος, αυτός πού ή καταδίκη του θά δικαίωσε τή δίκη, εξέλιπε. Μαζί εξέλιπε καί τό έναντίον του κατηγορητήριο καί ή πιθανότητα (πού ποτέ δέν ήταν πιθανή) να μιλήσει. 'Απέμειναν ό κ. Τσοβόλας καί ό κ. Πέτσος. 'Αλλά τό κατηγορητήριο κατά Τσοβόλα είναι άστείο (καί δικαιώνει τήν έκτίμηση περί πολιτικής εμπάθειας όσων τόν κατηγορήσαν). 'Ο δέ κ. Πέτσος, υπεύθυνος κάποιων ΔΕΚΟ, έχει κι αυτός τήν πολιτική του εϋθύνη. Δέν μπορεί δηλαδή να μήν καταδικαστεί ό Παπανδρέου καί να καταδικαστεί

στεί ό Πέτσος.

Πράγμα πού σημαίνει ότι μείναμε άπό ένόχους. Σκάνδαλο ύπάρχει, ένοχοι δέν ύπάρχουν. Μετά καί τόν θάνατο τού Μένιου Κουτσόγιωργα, ή άκροαματική διαδικασία κινδύνευε να χάσει κάθε ένδιαφέρον, αν δέν βρίσκονταν οι έλεγκτές, οι κύριοι Κεραμιδάς καί Στρατάκης, να άφυπνίσουν τά πνεύματα. 'Αλλά τί είπε ό κ. Στρατάκης καί βούιξαν τά FM; 'Υπέθεσε ότι τήν πλαγκέτα τήν κρατούσε κάποιος ύψηλά ιστάμενος, δηλαδή ό πρωθυπουργός. 'Αλλά αυτό, ως ύπόθεση, τό ήξερε όλη ή 'Ελλάδα. Καί κατά τά άλλα καταλόγισε εϋθύνες στον κ. Χαλικιά, σε σημείο πού κατήγοροι καί δικαστές ζήτησαν να έπιληφθεί τού θέματος ό εισαγγελέας. Βρέθηκε δηλαδή δυνάμει ένοχος, κι αυτός είναι ό κ. Χαλικιάς.

'Αλλά έδώ πιά είναι να γελάμε. Γιατί, βέβαια, όταν ύπάρχει σκάνδαλο καί δέν ύπάρχουν ένοχοι, κάθε διαδικασία πού θέλει να έπιβεβαιώσει τόν εαυτό της πρέπει να υποδείξει ένόχους, να μοιράσει εϋθύνες, να άνακαλύψει Χαλικιάδες. 'Αλλά ό κ. Χαλικιάς ήταν ό άνθρωπος πού ξεσκέπασε τό σκάνδαλο Κοσκωτά (έστω καί μέ καθυστέρηση, όπως τόν κατηγορούν τώρα). 'Ηταν αυτός πού έδινε στοιχεία στις εφημερίδες, για να μπορούν τήν άλλη μέρα οι δημοσιογράφοι να έπαίρονται για τό ρόλο τους. 'Ηταν ό μόνος άνθρωπος για τόν όποιο, μέσα στή γενική καχυποψία, όλη ή 'Ελλάδα έπαιρνε καί παίρνει όρκο ότι δέν τά έχει πάρει άπό τόν Κοσκωτά. Αυτός λοιπόν ό άνθρωπος είναι τώρα πιθανόν να κατηγορηθεί για όλιγορρία, «δειλία», παράβαση ή πλημμελή έκτέλεση τών καθηκόντων του. Δέν έχει σημασία αν τελικά ό εισαγγελέας διατυπώσει τις κατηγορίες ή όχι, αν τελικά ό κ. Χαλικιάς κριθεί ένοχος ή άθώος (για τόν ίδιο έχει βέβαια). Αυτό πού έχει σημασία είναι ό πλήρης έκφυλισμός μιας ύπόθεσης, πού, ως κορωνίδα μιας όλόκληρης περιόδου, κάποτε άνέβασε καί έριξε κυβερνήσεις, έκανε πολύ κόσμο να αισθανθεί ότι ή χώρα βρίσκεται στο χείλος τού όλοκληρωτισμού, κατέδειξε τήν έκτεταμένη ήθική, κοινωνική καί πολιτική σήψη καί δημιούργησε τήν έντύπωση ότι όλοι καί όλα αγοράζονται, διοικητές, πολιτικοί, άπλοι υπάλληλοι, ό Τύπος, άκόμα καί ό 'Ολυμπιακός καί οι φίλαθλοί του. Μιας ύπόθεσης πού, ως έκ τούτου, δημιούργησε κι ένα αντίπαλο πολιτικό ρεύμα, πού ύποκριτικά όνομάστηκε ρεύμα τής κάθαρσης. Σχηματίστηκαν κυβερνήσεις, συμμαχίες, ή χώρα έμεινε άκυβέρνητη για έναν χρόνο, προκειμένου να μήν παραγραφούν τά άδικήματα, ό κόσμος είχε φτάσει στα όρια τής άπόγνωσης καί τής ύστερίας, οι κασέτες αγοράζονταν καί πουλιού-

νταν στην 'Ομόνοια. Κι όλα αυτά για χάρη τής κάθαρσης άπό τό έκτεταμένο άπόστημα, πού άλλοι τό ήθελαν πολιτικό καί τό ταύτιζαν με τό σύνολο τών ψηφοφόρων τού ΠΑΣΟΚ (έφρασαν μάλιστα στο σημείο να εκφράζουν δημόσια τήν ντροπή τους για τό 40% τού έλληνικού λαού), καί άλλοι τό ήθελαν κοινωνικό, θέτοντας όλη τήν νεοελληνική κοινωνία μέσα στα όρια τής διάβρωσης. Καί ή κάθαρση, άσχετα με τή συγκεκριμένη έκφραση πού πήρε, δέν ήταν παρά ή επαγγελία μιας κοινωνίας καί μιας πολιτικής ζωής πού ήθιχες, πύο δικαίης, πύο διάφανης, πύο «μονοδιάστατης» θά λέγαμε.

Δύο χρόνια άργότερα όλα βρίσκονται άκόμα στή θέση τους. Τό ΠΑΣΟΚ είναι έδώ, τά άτομα είναι τά ίδια, ή κοινωνία ίδια. 'Αλλά κι αυτοί πού έπαγγέληκαν τήν κάθαρση χωρίς να τήν πετύχουν, κι αυτοί έδώ είναι. 'Η Νέα Δημοκρατία στήν έξουσία, ό Συνασπισμός στή «θέση» του, στή φυσική του θέση. 'Ακόμα καί ό Μένιος Κουτσόγιωργας στή φυσική του θέση βρίσκεται καί μόνον ή θέση τού κ. Χαλικιά κινδυνεύει, ίσως άκριβώς γιατί είναι ό μόνος άνθρωπος για τόν όποιο βάζουμε όλο τό χέρι μας στή φωτιά. Φτηνοί στά πίτουρα καί άκριβοί στο άλεύρι, είμαστε διατεθειμένοι να εξααντλήσουμε τήν έρευνα ως προς τό βαθμό προσήλωσης τού κ. Χαλικιά στο κατá νόμον καθήκον του. 'Η θέση τού κ. Χαλικιά μοιάζει με τήν θέση τών μισθωτών κατά τή διαδικασία τής άμεσης φορολογίας. Είναι διάφανη καί τό διάφανο, ως γνωστόν, τιμωρείται. Καί έπειδή, όπως είπαμε, ή κάθαρση δέν ήταν τίποτ' άλλο άπό τή διαφάνεια σε όλα τά επίπεδα, τό συμπέρασμα είναι σαφές: αυτή τή στιγμή ή κάθαρση τελεί υπό κατηγορία. 'Η φυσική άνισότητα άπέναντι στο νόμο σώζει κάποιους καί πλήττει τόν κ. Χαλικιά.

Τί φταίει γι' αυτό τό κατάντημα; 'Η άνικανότητα, ή έλλειψη πολιτικής παιδείας, ή ιδιοτέλεια, ό μικροκομματισμός, ή πολιτική εμπάθεια καί ή πολιτική άτολμία, ή εύκολη καί φυγόπονη φιλοδοξία τών πολιτικών, ό συντηρητισμός καί ή ύποκρισία; Όλα αυτά μαζί. 'Αλλά κυρίως ή άνικανότητα, ή έλλειψη πολιτικής παιδείας καί ένόρασης. Γιατί όταν κανείς δέν μπορεί να διακρίνει τό σωστό, τότε εύκολα καί χωρίς πολλές άναστολές τού επτρέπεται να ταυτίσει τό ιδιοτελές με τό σωστό, να κινηθεί με γνώμονα τή φιλοδοξία καί τόν μικροκομματισμό.

«'Η κοινωνία (καί ή πολιτική θά προσθέταμε) θέτει μόνο τά προβλήματα πού μπορεί να λύσει», λέει ό Γκράμσι. 'Ο κύκλος αυτός είναι τόσο πύο φαύλος, όσο είμαστε άνίκανοι να λύσουμε καί τά στοιχειώδη.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Στη Μιαία

«Σήμερα ή 'Αθήνα σ'ς ανήκει...»

«Έναν άλλο τρόπο ζωής» ευαγγελίστηκε ο κ. Τρίσης, δίνοντας τό σήμα τής εκκίνησης στόν Γύρο τής 'Αθήνας '91: Χιλιάδες νέοι καί νέες, μαθητές καί μαθήτριες ν' αλλάξουν τήν 'Αθήνα τρέχοντας, νά τήν ξανακάνουν πιά δμορφη. 'Ακουστήκαν κι άλλα, γιά τό πνεύμα τού 'Ολυμπισμού πού πέθανε στό Τόκιο καί θά αναστηθεί ξανά στόν τόπο πού γεννήθηκε, περί μαζικού άθλητισμού σέ κάθε γειτονιά μέ στόχο Έναν άλλο τρόπο ζωής. Τά πισιρίκια βέβαια σκασίλα τους γι' αυτά τά μεγάλα λόγια. "Άλλο Έκαναν αυτά: Επαιζαν. Καί κάπου ήξεραν ότι παίζοντας δέν αλλάζει ή πόλη, δέν γκρεμίζεται τό τσιμέντο, δέν φεύγει τό νέφος. Κάπου αισθάνονταν, κι άς μήν τό ήξεραν, ότι τά προηγούμενα χρόνια πού ό σημερινός δήμαρχος ήταν ύπουργός ΥΠΕΧΩΔΕ τίποτε δέν έγινε γιά νά γίνει ή 'Αθήνα κάπως πιά δμορφη, όλα άφέθηκαν στήν τύχη τους γιά νά γίνει πιά άσχημη, ώστε τώρα σάν δήμαρχος νά μπορεί νά λείι ώραία λόγια. "Ο «Γύρος τής 'Αθήνας» ήταν μιά ευκαιρία, άπ' τίς ελάχιστες πού έχουν, νά βρεθούν πολλά μαζί, νά τό γιορτάσουν καί γιά τό δήμαρχο νά βγάλει λόγο μέ στρωμένο άκροατήριο. «Σήμερα ή 'Αθήνα σ'ς ανήκει», είπε. 'Από άδριο οί μπουλντότζες καί οί μετονιέρες συνεχίζουν τό Έργο τους, γιά νά φέρουν τό πνεύμα τού 'Ολυμπισμού. "Έχει καί ή κοροϊδία τά δριά τής.

Ξανά τά σκουπίδια

Φαίνεται ότι στόν σκουπιδότοπο πού είναι τό Λεκανοπέδιο πρέπει νά συνηθίσουμε στή ιδέα ότι οί χωματερές θά φύγουν από τό Σχιστό καί θά μεταφερθούν στους δρόμους τής 'Αθήνας. Είναι δίκαιο κάτι τέτοιο. Κανείς δέν θά μπορούσε, εκτός από τόν κ. Κούβελα, νά μή συμφωνήσει μέ τούς δημάρχους περιοχής Πειραιά πού βάζουν λουκέτο στίς χωματερές τού Σχιστού. 'Από πού κι ως πού, δηλαδή, οί κάτοικοι τής περιοχής πρέπει, κατ' αποκλειστικότητα, νά έχουν τό μακάβριο δικαίωμα νά υποδέχονται αυτοί καί μόνον αυτοί όλη τή βρώμα τής 'Αθήνας. "Άς μείνουν τά σκουπίδια στήν 'Αγορά, στό Παγκράτι, στό Σύνταγμα, στήν Πολιτεία, παντού όπου υπάρχουν άνθρωποι πού τά βγάζουν έξω άπ' τό σπίτι τους. "Όσο υπάρχουν άνθρωποι πού σκέφτονται ότι ό θάνατός σου ή ζωή μου, όσο υπάρχουν ήγέτες καί ήγεσίες πού δέν μπορούν ούτε τόπο γιά μιά χωματερή νά βρουν. Μπορεί νά μήν ξυπνήσουμε από τήν μόχα καί τήν άρρώστια, ώστόσο θά είναι πιά δίκαιη ή ισότητα μέσα στήν άθλιότητα καί τήν άνευθυνότητα.

Κυνισμός

'Εκείνο πού περισσότερο εξοργίζει στήν περίπτωση τού 'Ελαιώνα είναι ό κυνισμός. Τό άφτί τού κ. Μάνου δέν ιδρώνει μέ τίποτε, φτάνει από τόν 'Ελαιώνα νά ξευπηρετηθούν οί άνθρωποι τής τάξης του, φτάνει νά ξευπηρετηθούν οί εισπρακτικές ανάγκες τής κυβέρνησής του. 'Αλλά πιά πολύ άπ' τόν κυνισμό τής κυβέρνησης εξοργίζει ό κυνισμός τών παραδοκούντων άρπακτικών. Κι άκόμη πιά πολύ είναι εξοργιστική ή δική μας στάση πού τούς κοιτάμε μέ άπάθεια...

Σκουπίδια II

Ξεσηκώνονται πλέον οί δήμοι πού γειτονεύουν μέ τίς χωματερές τών σκουπιδιών τής πρωτεύουσας καί άπειλούν γιά τό όριστικό κλείσιμό τους. Καί φαίνεται πώς σήμερα αυτή ή άπειλή έπαψε πιά ν' άποτελεί διαπραγματευτικό όπλο γιά τήν άξηση τού τιμήματος εξαγοράς τής άνοχής τους νά φιλοξενούν στήν περιοχή τους τά υπόλοιπα τής καταναλωτικής άκράτειάς μας καί νά διαωνίζουν ταυτόχρονα τήν υποβάθμισή τους.

Τά νεκροταφεία τών άποκαθαράτων τού πολιτισμού μας γέμισαν, στόμωσαν οί τάφοι καί εξελίσσονται σέ έστιές μόλυνσης, πού άπειλούν όλους μας καί πρώτα άπ' όλους τούς κατοίκους τών γειτονικών περιοχών. Τό ύπουργείο 'Εσωτερικών ύποχρεώνεται νά εγκαταλείψει πρόσκαιρα τή χρόνια άδιαφορία του, άναζητώντας νέες χωματερές πού θά δώσουν δήθεν όριστικές λύσεις στό πρόβλημα. "Ο Τύπος καί οί «ειδικοί» ένθουμούνται πώς «όλίγο» Εύρωπαϊο» είμαστε άφού δέν εφαρμόσαμε άκόμη τή σύγχρονη μέθοδο τής ανακύκλωσης τών σκουπιδιών γιά τήν εξάλειψη τού προβλήματος. "Όστόσο οί νέες χωματερές δέν βρίσκονται εύκολα, ιδίως όταν ή γή σπανίζει, άφού τήν έμπορεύεται άκόμα καί τό κράτος, καί ή τεχνική τής ανακύκλωσης προσκρούει στά έμπόδια τού μεγάλου κόστους, τής άνωργανωσής τών άρμόδιων φορέων καί τής νοστροπίας τού άχαδερφισμού τών Νεοελλήνων. 'Ακόμα όμως κι αν υποθέσουμε πώς ευτυχούμε καί παρακάμπτονται όλα αυτά τά έμπόδια πού δημιουργούν τό σημερινό άδιέξοδο, δέν θεραπεύουμε τή νόσο, αλλά μεταθέτουμε γι' άργότερα τήν εκδήλωση τών συμπτωμάτων τής. Στόν φαύλο κύκλο τής κοινωνίας τής κατανώωσης αδέανουν διαρκώς καί οί όγκοι τών άχρηστων, τών περιττών καί τών περιττωμάτων άπ' τά όποια πρέπει ν' απαλλαγούμε γιά νά γευτούμε τίς όλοένα καί λιγότερες χαρές τής.

Τά οικονομικά τού ΚΚΕ

Πραγματοποιήθηκε πρίν λίγες μέρες ή συνεδρίαση τής Κ.Ε. τού ΚΚΕ μέ άντικείμενο τά οικονομικά τού κόμματος. Καί σέ αυτή τή συζήτηση καί παρά τίς προηγηθείσες καί αύξημένες διαμαρτυρίες, τά μέλη τής δέν έγιναν κοινωνοί τού μυστικού τού είδους καί τής έκτασης τών κομματικών επιχειρήσεων, τού έδρους καί τής άξίας τών περιουσιακών στοιχείων. Οί κεντροεπίτροποι δέν εκλήθησαν νά πληροφορηθούν αυτά τά στοιχεία, ούτε νά γνωματεύσουν γιά τή διαχείρισή τους, αλλά ν' άποδεχθούν τά άποτελέσματα χρήσεως καί νά μοιραστούν μέ τούς ελάχιστους διαχειριστές τίς εύθυνες τών περικοπών, λόγω τής περιόδου τών «ίσχνών άγελαδων» πού διέρχεται τό κόμμα. Δέν μπορούμε νά υπεισέλθουμε στήν ουσία τής υποθέσεως, ή όποια εμφανίζεται πολύ μπλεγμένη, όταν από τή μιά μεριά γίνονται

καταγγελίες για μεγάλες και παντοειδείς επιχειρήσεις, για μεγάλα άνομα κέρδη και ξέπλυμα χρήματος και από την άλλη καταγγέλλονται επίσης νέες συνωμοσίες κατά του κόμματος από τους κάθε είδους και χρώματος έχθρους του.

Θά σταθούμε όμως σε μία πλευρά του ζητήματος, ή όποια χωρίς αμφιβολία δικαιώνει τους δογματικούς έναντι των ανανεωτικών, τους παλιούς διαχειριστές έναντι των νέων υποψήφιων αντικαταστατών τους. Τό ΚΚΕ ανέκαθεν έκανε σόφρονα και αποτελεσματική διαχείριση της περιουσίας του και δέν έχουν δίκιο όσοι ψέγουν τό ιερατείο για τήν τακτική και τίς επιλογές του. Διαχειρίστηκε κατά τόν καλύτερο τρόπο τίς ιδέες και τήν ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος, αποταμίευσε και επένδυσε αποτελεσματικά τήν υπεραξία από τίς θυσίες και τήν εθελοντική εργασία του κόσμου του και τά έσοδα από τίς προσφορές του, διετέλεσε επιτυχημένος «άντιπρόσωπος» τής ΕΣΣΔ και του τέως σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Και όλα αυτά χάρη στό σταθερό στυλ δουλειάς, των στεγανών, των έν κρυπτώ αποφάσεων, τής αποκάλυψης και τής δημοσιοποίησης μόνον όσων «συμφέρουν τό λαό». Σήμερα, πού για λόγους πέραν των δυνάμεών του έκλεισαν οι αντιπροσωπείες, εξέλιπε ή πρόσδος από τήν πολιτική του και δέν «πουλούν» οι ιδέες του, είναι δυνατό νά «ξοδέψει» και τήν υλική δύναμη πού του απόμεινε για νά εξασφαλίσει τήν επιβίωσή του, τίς μυστικές πηγές του και τό χρήμα του;

Νά σώσουμε τήν ψυχή μας

Αναλαμβάνουμε μία πρωτοβουλία υπέρ των Κούρδων πού σφάζονται από τόν Σαντάμ «για νά σώσουμε τήν ψυχή μας», είπε ο Μίκης Θεοδωράκης σε συνέντευξη Τύπου πού όργάνωσε ή επιτροπή συμπαράστασης στους Κούρδους. Η πρωτοβουλία αξιέπαινη και μακάρι κάτι νά γίνει. Όχι όμως βοηθώντας τους Κούρδους ότι θά βρούμε και μεϊς τόν τρόπο νά βγούμε από τά χάλια μας, μέ μία πράξη γενναιοδωρίας. Όχι, εϋτυχώς πού υπάρχουν οι Κούρδοι, για νά μήν πάμε κολασμένοι.

Έκκληση

Αντιγράφουμε από τίς εφημερίδες και υιοθετούμε τήν έκκληση του Βίκτωρ Ίβάνοβιτς, εκπροσώπου του Παραρτήματος τής Ένώσεως των Πολιτών τής Ρουμανίας στην Ελλάδα:

Ανάμεσα στις έκπληξεις πού μάς επιφυλάσσει τελευταία ή «πρωτότυπη δημοκρατία» πού εγκαθιδρύθηκε στη Ρουμανία υπό τήν αιγίδα του Μετώπου Έθνικής Σωτηρίας και καθιερώθηκε από τά ρόπαλα των άνθρακωρύχων τόν Ιούνιο του 1990, άπαριθμείται από τόν Μάρτιο του τρέχοντος έτους και ή σωματική βία έναντιών των ανθρώπων του πνεύματος.

Έτσι, μία ομάδα ευρωστων «άγνωστων» έπετέθη και ξυλοκόπησε μπροστά στό σπίτι του, στό Βουκουρέστι, τόν καθηγητή πανεπιστημίου, εξέχοντα έλληνιστή, φιλόσοφο και ποιητή Petru Cretia, κατηγορώντας τον —έν μέσω χυδαιότατων ύβρεων— ότι διαδίδει μεταξύ των φοιτητών του «φασιστικές» και «άποσταθεροποιητικές» ιδέες (τίς ίδιες ίσως πού προέτρεψαν τή σπουδάζουσα νεολαία νά αντιμετώπισει τόν Δεκέμβριο του 1989 τά τεθωρακισμένα και τά πολυβόλα τής δικτατορίας μέ μοναδικό τό τραγικό σύνθημα: «Θά πεθάνουμε και θά είμαστε έλεύθεροι!», και όπωσδήποτε οι ίδιες μέ τίς όποιες οι ήρωικοί «άλητες» άψήφισαν για 50 συνεχόμενες ήμέρες, στην πλατεία του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου, τήν εξουσία των σφετεριστών τής

ρουμανικής επανάστασης).

Τόν ίδιο μήνα, τής ίδιας μεταχειρίσεως έτυχε ο συγγραφέας Banu Radulescu, ο όποιος —όποια σύμπτωσης!— προωθεί τήν «άποσταθεροποιητική» πρωτοβουλία τής εκδόσεως του περιοδικού «Memoria» («Η μνήμη»). Μέσα από τίς σελίδες του καταγγέλλονται, μέ όνοματεπώνυμα και άκριβέστατα στοιχεία, οι βασανιστές και δήμιοι τής καταχθόνιας «Σεκουριτάτε». Τέλος, στη Γενεύη, στην κατοικία του καθηγητού Dumitru Mazilu, ενός από τά ιδρυτικά στελέχη του Μετώπου Έθνικής Σωτηρίας, πού εγκατέλειψε τήν παράταξη αυτή τόν Ιανουάριο 1990, εισέβαλε μία ομάδα «μπράβων» πού όμιλούσαν άπταιστα ρουμανικά και πού τόν ξυλοκόπησαν άγρίως. Ο καθηγητής Μαζίλου θά παρουσίαζε μπροστά στην Έπιτροπή τής ΟΥΝΕΣΚΟ, για τά προβλήματα τής νεολαίας και κατόπιν αίτήσεως του έν λόγω οργανισμού, μίαν έκθεση για τή σημερινή κατάσταση των νέων τής Ρουμανίας: τήν έκθεση τήν είχε συντάξει επί Τσαουσέσκου, και μέ κριτικό πνεύμα, αλλά οι νέοι κυβερνώντες του είχαν υποδείξει νά μήν τή δημοσιοποιήσει. (...) Απευθύνουμε λοιπόν έκκληση προς τους Έλληνες συγγραφείς, καλλιτέχνες και πνευματικούς ανθρώπους για άλληλεγγύη μέ τόν άγώνα των Ρουμάνων συναδέλφων τους για δημοκρατία. Επίσης, τους καλούμε νά άπαιτήσουν από τήν κυβέρνηση τής Ρουμανίας νά διαλευκάνει τό συντομότερο και νά τιμωρήσει δεόντως παρόμοιες έγκληματικές άπόπειρες κατά του πνεύματος.

ΝΕΑ ΚΑΙ ΕΝΙΑΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 παρατηρούμε στην Ευρώπη την πορεία σύγκλισης των εθνικών πολιτικών για τους μετανάστες. Ήδη στο πλαίσιο της ΕΟΚ ισχύει καθεστώς ελεύθερης διακίνησης των εργαζομένων, όρισμένες δέ χώρες της Κοινότητας συμφώνησαν να καταργήσουν τα μεταξύ τους σύνορα (Συμφωνία του Schengen), χωρίς όμως ή κατάργηση αυτή να έχει ακόμα υλοποιηθεί. Γιατί όσο δύσκολο είναι να φτιάξεις χωρίς τή βία σύνορα, άλλο τόσο δύσκολο είναι και να τα καταργήσεις.

Τούς λόγους της σύγκλισης των εθνικών πολιτικών για τους μετανάστες πρέπει να τους αναζητήσουμε στην κρίση της απασχόλησης που ένδημει στην Ευρώπη εδώ και πολλά χρόνια και στην αλλαγή του χαρακτήρα της ευρωπαϊκής μετανάστευσης. Πράγματι ενώ η μετανάστευση προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '50 ως μία συγκυριακή χρησιμοποίηση ξένου εργατικού δυναμικού για την κάλυψη των αναγκών της αγοράς εργασίας των ευρωπαϊκών οικονομιών και κυρίως της Δυτικής Ευρώπης, κατέληξε σε δομικό χαρακτηριστικό αυτών των οικονομιών. Χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για την κάλυψη των αναγκών της αγοράς εργασίας, αλλά και για το ξεπέρασμα των δυσλειτουργιών της κατατμημένης αγοράς εργασίας και για την εισαγωγή ελλύγιστων μορφών απασχόλησης.

Η αλλαγή του χαρακτήρα της ευρωπαϊκής μετανάστευσης οδήγησε στην επιμήκυνση του χρόνου παραμονής των μεταναστών, στη συγκέντρωση των οικογενειών, στη δημιουργία συμπαγών εθνικών κοινοτήτων στις χώρες υποδοχής, στο πέρασμα ενός τμήματος των μεταναστών από τον

δευτερογενή στον τριτογενή τομέα, στη δημιουργία νέων αναγκών, τέλος δέ στην ανάπτυξη της ξενοφοβίας και του ρατσισμού.

Παράλληλα οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης δέχτηκαν έναν σημαντικό αριθμό πολιτικών προσφύγων από την Ανατολική Ευρώπη και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Τά φαινόμενα αυτά που παρουσίασα με τηλεγραφικό τρόπο χαρακτηρίζουν όλες τις χώρες της ΕΟΚ οι οποίες στήριξαν, σε μεγάλο βαθμό, την ανάπτυξη τους στη χρησιμοποίηση ξένου εργατικού δυναμικού. Σε κάποιο δέ ποσοστό αφορούν και την Ελλάδα.

Πράγματι, τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών, με περίπου 1.300.000 μετανάστες ανάμεσα στο 1955 και τις αρχές της δεκαετίας του '80, έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών με άγνωστο αριθμό εισόδων ανά έτος. Εκτός από τους Έλληνες που επιστρέφουν οριστικά από τις χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών, έχουμε τό κύμα των Ελλήνων που έρχονται από την Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία και τους μετανάστες — νόμιμους ή παράνομους — που έρχονται από διάφορες χώρες της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής.

Η Ελλάδα στο σημείο αυτό ακολουθεί τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, που ήταν κι αυτές για μεγάλη περίοδο χώρες αποστολής μεταναστών (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία). Για μεγαλύτερη ακρίβεια πρέπει να πούμε ότι η Ελλάδα είναι σήμερα χώρα ταυτόχρονα αποστολής και υποδοχής μεταναστών. Παρά τό γεγονός ότι η στατιστική παρακολούθηση του φαινομένου έχει σταματήσει από τό 1977, από πηγές των χωρών υποδοχής μπορούμε, έστω και με έλλιπή τρόπο, να παρακολουθήσουμε την ετήσια ροή Ελλήνων μεταναστών προς αυτές τις χώρες. Η όποια βέβαια είναι σαφώς μικρότερη από αυτή της δεκαετίας του '60, όταν η μετανάστευση σε όρισμένες περιόδους ξεπερνούσε την φυσική αύξηση του πληθυσμού. Από τό 1975 και μετά η ετήσια μετανάστευση Ελλήνων από την Ελλάδα είναι μικρότερη, κατά περίοδους δέ σημαντικά μικρότερη, από την επιστροφή Ελλήνων σύν την εισοδο άλλοδαπών.

Στό μέλλον η Ελλάδα θά συνεχίσει να είναι χώρα υποδοχής μεταναστών. Παράλληλα ή ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων, όπως προβλέπεται στην Συνθήκη της Ρώμης και την Ένιαία

Πράξη, θά αυξήσει την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, τό όποιο πύό ελεύθερα άπό όσο στό παρελθόν θά άκολουθήσει την κινητικότητα του κεφαλαίου και την αναδιάρθρωση της παραγωγής. Η άνάπτυξη νέων δραστηριοτήτων στόν τριτογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας (τράπεζες, ασφάλειες, τουρισμός) θά συνοδευτεί άπό μεταναστεύσεις πρύς την Έλλάδα Ευρωπαίων άπό τίς βόρειες χώρες της ΕΟΚ. Όσο δέ γιά τούς Έλληνες, κάτι θά βρούν νά κάνουν στόν δευτερογενή και τόν παραδοσιακό τριτογενή τομέα τών χωρών της Βόρειας Ευρώπης. Άπό τό 1988 πού ένεργοποιήθηκε τό καθεστώς της ελεύθερης διακίνησης γιά τούς Έλληνες εργαζομένους, ή μεταναστευση πρύς τίς χώρες της Κοινότητας και ειδικά την Δυτική Γερμανία αυξήθηκε. Άπό τό 1982 μέχρι και τό 1987 ή έτήσια μετανάστευση τών Έλλήνων στη Δυτική Γερμανία κυμάνθηκε άπό 9,3 έως 15,5 χιλιάδες άτομα. Τό 1988 έφτασε τίς 33 χιλιάδες.

Όμως σήμερα στην Έλλάδα τά προβλήματα πού πρέπει νά άντιμετωπιστούν άφορούν κυρίως αυτούς πού έρχονται και όχι αυτούς πού φεύγουν. Γιατί έκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι γίνονται άντικείμενο της πύό στυγνής εκμετάλλευσης άπό έπιχειρηματίες μικρούς και μεγάλους, ξενοδόχους και ιδιοκτήτες άθλιών καταλυμάτων και διάφορους μεσάζοντες πού κερδοσκοπούν μέ την άγωνία αυτών τών ανθρώπων γιά κάποια στέγη και κάποιο, τό όποιοδήποτε, μεροκάματο. Συχνά ή διάρκεια της άπασχόλησης σέ κοπιαστικές δουλειές ξεπερνάει τίς δώδεκα ώρες την ήμέρα και άκόμα πύό συχνά τό μεροκάματο δέν ξεπερνάει τίς δύο χιλιάδες δραχμές. Πολλές δέ είναι οί περιπτώσεις ειδικευμένων ή και μέ πανεπιστημιακές σπουδές ατόμων πού ουλεούουν ως οικιακοί βοηθοί, γκαρσόνια, οικοδόμοι, νυχτοφύλακες κ.λπ. Μιά παρένθεση ίσως στή ζωή τους αλλά μία παρένθεση όδυνηρή.

Βρισκόμαστε μπροστά σέ μία τρομακτική σπατάλη δυνάμεων και συγχρόνως μπροστά σέ μία εύκολη και έπονειδιστη πηγή πλουτισμού στό χώρο της παραγωγής και τών υπηρεσιών. Η κατατημένη άγορά εργασίας στην Έλλάδα έχει βρεί στους ξένους εργάτες τή δεξαμενή πού θά επιτρέψει την άναπαραγωγή της. Ο αριθμός τών μεταναστών θά μεγαλώνει συνεχώς. Η μείωση του αριθμού τών νόμιμων μεταναστών θά συνοδεύεται μέ την άβηση του αριθμού τών παράνομων άκόμα κι άν ένταθούν τά μέτρα γιά την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης. Οί άπελάσεις θά συνοδεύονται άπό νέες άφίξεις, γιατί πολλή δυστυχία έχει σωρευτεί στις χώρες πού μās περιβάλλουν. Άκόμα κι άν οί συνθήκες γιά τούς ξένους γίνουν

χειρότερες άπ' αυτές πού είναι σήμερα, ή Έλλάδα θά είναι γιά τούς πολιτικούς και τούς οικονομικούς πρόσφυγες ή γέφυρα σύνδεσής τους μέ τίς χώρες της Δυτικής Ευρώπης και τίς άλλες βιομηχανικές χώρες.

Οι κοινοτικοί μετανάστες και οί άλλοι

Σήμερα στις χώρες της ΕΟΚ έχουμε 13 έκατομμύρια μετανάστες. Άπό αυτούς τά 7,8 έκατομμύρια είναι πολίτες κάποιας χώρας της Κοινότητας και τά 1,8 έκατομμύρια είναι Βορειοαμερικανοί, Ίάπωνες ή έρχονται άπό χώρες της Δυτικής Ευρώπης πού δέν είναι μέλη της ΕΟΚ. Αυτοί κατά τεκμήριο δέν θεωρούν τόν έαυτό τους μετανάστη και ή κοινή γνώμη στις χώρες της ΕΟΚ δέν τούς θεωρεί μετανάστες.

Οί ένδοκοινοτικές μεταναστεύσεις δέν φαίνεται ότι θά βάλουν ιδιαίτερα προβλήματα ούτε γιά τούς μετανάστες αυτής της κατηγορίας, πού προστατεύονται μέ τό καθεστώς της ελεύθερης διακίνησης, ούτε γιά τίς χώρες άποστολής και ύποδοχής. Πρόκειται γιά μεταναστεύσεις πού έντάσσονται στην λογική, τίς άνάγκες και τίς ρυθμίσεις της ένιαίας έσωτερικής άγοράς και άφορούν πληθυσμούς οί όποιοι στό κάτω κάτω άνήκουν στην «καλύτερη» φυλή, πιστεύουν στην «καλύτερη» θρησκεία και έχουν κοινές πολιτιστικές άναφορές. Κι ως είναι Σικελοί, Άνδαλουσιανοί, Πορτογάλοι, Έλληνες. Έτσι κι άλλιώς θά ξεχωρίζουν άπό τούς Άραβες, άπό τούς μετανάστες άπό τή Μαύρη Άφρική, τούς Άσιάτες πού δέν είναι ούτε λευκοί, ούτε χριστιανοί και δέν κατάφεραν νά άποκαταστήσουν κάποια σχέση μέ τόν Πλάτωνα.

Και μένουν οί άλλοι. Τά έξι περίπου έκατομμύρια μετανάστες πού έρχονται άπό χώρες του Τρίτου Κόσμου. Τή Βόρεια Άφρική, τή Μαύρη Άφρική, την Άσία.

Πέρα άπό τά έξι αυτά έκατομμύρια μεταναστών πού έχουν κάρτα παραμονής και εργασίας και είναι νόμιμα έγκατεστημένοι στις χώρες της Κοινότητας, έχουμε και μερικά άκόμα έκατομμύρια, άγνωστο πόσα, παράνομων μεταναστών πού χωρίς κάρτα παραμονής και εργασίας, μέ την ψυχή στό στόμα, προσπαθούν νά επιβιώσουν σ' αυτές τίς χώρες.

Έτσι λοιπόν, μέ βάση αυτές τίς διακρίσεις, έχουμε σήμερα στις χώρες της ΕΟΚ διαφορετικές κατηγορίες πολιτών και μή. Σέ κάθε χώρα μπορούμε νά διακρίνουμε:

1. Τούς πολίτες της χώρας.
2. Τούς μετανάστες πού είναι ύπηκοοι κάποιου κράτους-μέλους της

Κοινότητας και μέ αυτή τους την ιδιότητα ύπόκεινται στό καθεστώς της ελεύθερης διακίνησης τών εργαζομένων.

3. Τούς μετανάστες πού είναι ύπηκοοι κάποιου κράτους-μέλους της Κοινότητας χωρίς όμως νά άπολαμβάνουν άκόμα πλήρως τών διατάξεων της ελεύθερης διακίνησης (Ίσπανοί και Πορτογάλοι μέχρι τό τέλος του 1992).

4. Τούς μετανάστες πού έρχονται άπό χώρες πού έχουν ύπογράψει μέ την Κοινότητα συνθήκη σύνδεσης και πού ένδεχομένως θά γίνουν κάποτε μέλη της. Η περίπτωση της Τουρκίας πού έκανε αίτηση τό 1987 γιά πλήρη ένταξη είναι ή πύό ένδιαφέρουσα. Οί Τούρκοι μετανάστες στις χώρες της Κοινότητας, και κυρίως τά έκατομμύρια τών Τούρκων πού θέλουν νά μεταναστεύσουν, άποτελούν ένα άπό τά κύρια προβλήματα πού θά δημιουργήσει ή πιθανή ένταξη της Τουρκίας. Όλοι οί έταίροι ή σχεδόν όλοι θέλουν την Τουρκία στην ΕΟΚ άλλα κανείς ή σχεδόν κανείς δέν θέλει τούς Τούρκους. Τουλάχιστον αυτή την περίοδο.

5. Τούς μετανάστες πού έρχονται άπό τρίτες χώρες.

6. Τά μέλη τών οικογενειών τών μεταναστών πού είναι νόμιμα έγκατεστημένοι και κάνουν χρήση τών διατάξεων γιά τή συγέντρωση τών οικογενειών.

7. Τούς παράνομους μετανάστες.

8. Τούς πρόσφυγες.

Οί διάφορες αυτές κατηγορίες του πληθυσμού ύπόκεινται σέ διαφορετικό καθεστώς. Έχουν δηλαδή διαφορετικά δικαιώματα σ' ό,τι άφορά τούς δρους έγκατάστασής τους και την πρόσβαση τους στην άγορά εργασίας. Παρά τό γεγονός ότι όλοι ύπόκεινται στην ίδια οικονομική λογική, ή όποία δέν κάνει φυλετικές ή θρησκευτικές διακρίσεις, οί όροι άπασχόλησής τους, επαγγελματικής κατάρτισης, κοινωνικής κάλυψης και εξέλιξης στό έπάγγελμα διαφέρουν. Σ' όλες τίς χώρες της ΕΟΚ ή κατάσταση τών μεταναστών και ειδικότερα τών μεταναστών πού έρχονται άπό χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι προβληματική.

Σύμφωνα μέ στοιχεία της Κοινότητας, τό 25% τών προσφύγων, τών έθνικών μειονοτήτων και τών μεταναστών είναι άνεργοι και 60% άπό αυτούς πού έχουν δουλειά είναι ύποαπασχολούμενοι. Στους πρόσφυγες τό ποσοστό τών άνέργων ξεπερνά τό 45% και τών ύποαπασχολούμενων άγγίζει τό 70%.

Η άνεργία χτυπάει πολύ περισσότερο τούς ξένους άπό τούς ντόπιους. Στό Βέλγιο ή άνεργία τών ξένων φτάνει τό 15,3% ενώ ή μέση άνεργία βρίσκεται στό 9%. Στην Γερμανία ή άνεργία τών ξένων φτάνει τό 12% και ή μέση άνεργία, εκτός άνατολικών πε-

ριοχών, τό 5,5%. Στή Γαλλία τά αντίστοιχα ποσοστά είναι 11,7% και 9,8% και στήν Όλλανδία 11,9% και 8,3%. Καί βέβαια όρισμένες έθνικότητες πλήττονται από τήν άνεργία πολύ περισσότερο επίλεκτική.

Η παρουσίαση όλων των προβλημάτων πού αντιμετώπιζούν οι μετανάστες θά μās πήγαινε πολύ μακριά. Περιορίζομαι στό πρόβλημα τής άπασχόλησης, γιατί ό μετανάστης ύπάρχει και άποκτá δικαιώματα στό βαθμό πού έχει δουλειά. Άν γιά τόν ντόπιο ή άνεργία είναι ένα τραγικό συμβάν, ό μετανάστης, εκτός από τήν τραγική κατάσταση πού αντιμετώπιζει όταν βρίσκεται χωρίς δουλειά, χάνει και τόν λόγο παραμονής του στήν χώρα ύποδοχής. Οι άρχές τής χώρας μπορούν νά τόν απέλασουν άνά πάσα στιγμή.

Η πολιτική των χωρών ύποδοχής

Ξεκίνησα μέ τή διαπίστωση ότι τά τελευταία χρόνια παρατηρούμε στήν Εύρώπη σύγκλιση των έθνικών πολιτικών των χωρών πού δέχτηκαν στό παρελθόν και εξακολουθούν νά δέχονται

μετανάστες. Σέ τί άποβλέπει αυτή ή νέα, και σε μέγало βαθμό ένιαία, μεταναστευτική πολιτική; Γιά τις χώρες τής ΕΟΚ τά μέτρα πού εφαρμόζονται στοχεύουν:

— Στήν ύλοποίηση τής ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων πού είναι ύπηκοοι κάποιοι κράτους-μέλους, όπως προβλέπουν οι συνθήκες και οι όδηγίες.

— Στόν περιορισμό και γιά μερικούς στή διακοπή των μεταναστεύσεων από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

— Στήν καταπολέμηση τής παράνομης μεταναστευσης.

— Στόν περιορισμό του αριθμού των προσφύγων.

— Στήν ένσωμάτωση των μεταναστών πού ζουν νόμιμα στις χώρες-μέλη.

— Στή συγκέντρωση των οικογενειών των μεταναστών πού εκπληρούν τους όρους γιά τήν άσκηση αυτού του δικαιώματος.

Όρισμένοι από αυτούς τους στόχους είναι δύσκολο νά έπιτευχθούν, άλλοι δέ μπορούν μέν νά εκφράζουν μία γενικότερη πολιτική βούληση, προσκρούουν όμως στήν οικονομική λογική του προτύπου ανάπτυξης των χωρών ύποδοχής. Όρισμένοι, τέλος, είναι άντιφατικοί μεταξύ τους.

Πιο συγκεκριμένα, ή διακοπή των μεταναστευτικών ροών από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου σημαίνει στήν πράξη τό κλείσιμο των συνόρων τής Κοινότητας γιά όλα σχεδόν τά άτομα πού έρχονται από αυτές τις χώρες. Όχι μόνο ή ροή των μεταναστών θά πρέπει νά έλεγχθεί αλλά και οι ροές άλλων κατηγοριών όπως οι φοιτητές, οι τουρίστες κ.λπ. Είναι αυτό δυνατόν; Μπορούν χώρες όπως ή Όταλία, ή Όσπανία, ή Έλλάδα, ή Γαλλία αλλά και οι άλλες χώρες τής ΕΟΚ νά θυσιάσουν τήν τουριστική τους δραστηριότητα; Άς δούμε τήν περίπτωση τής Όταλίας. Τό 1989 133 έκατομμύρια ξένοι πέρασαν από τήν Όταλία μέ προορισμό μία άλλη χώρα και 46 έκατομμύρια πήγαν στήν Όταλία ως τουρίστες. Καί βέβαια πολλοί από αυτούς έχουν ως στόχο τήν έγκατάστασή τους στήν Όταλία ή σε κάποια άλλη χώρα τής Εύρώπης.

Οι παράνομοι μετανάστες πού κάθε χρόνο πληθαίνουν σ' όλες τις χώρες τής Κοινότητας είναι ή άπόδειξη τής άδυναμίας άποτελεσματικού έλέγχου των συνόρων.

Η εξέλιξη στις συγκοινωνίες και τις επικοινωνίες μίκρυνε τήν άπόσταση ανάμεσα στήν Εύρώπη και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Λίγες μόνον ώρες χωρίζουν τις χώρες τής Άφρικής και τής Άσίας από τις μεγάλες μητροπόλεις τής Εύρώπης. Όσο δέ δύσκολη και νά γίνει ή χορήγηση βίζας, είναι άδύνατον νά έλεχθούν τά κυκλώματα εισόδου λαθρομεταναστών.

Η ύπαρξη παράνομης μεταναστευσης ύπακούει στήν οικονομική λογική του συστήματος και άνατρέπει τήν εκφρασμένη πολιτική βούληση γιά έλεγχο τής μεταναστευσης. Οι επιχειρηματίες των βιομηχανικών χωρών τής ΕΟΚ παραπονιούνται όχι μόνο γιά τήν έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού αλλά σε πολλές περιπτώσεις και άνειδίκευτου. Οι παράνομοι μετανάστες καλύπτουν τις ανάγκες σε άνειδίκευτο προσωπικό μέ τρόπο βραχυχρόνια έστω έπωφελή γιά τις επιχειρήσεις πού τους άπασχολούν. Κι άς ψηφίζονται νόμοι έναντίον τής χρησιμοποίησης παρανόμων.

Η ύπαρξη συμπαγών έθνικών κοινοτήτων σε πολλές χώρες τής Κοινότητας άποτελεί έναν πρόσθετο παράγοντα προώθησης τής παράνομης μεταναστευσης. Οι κοινότητες αυτές άποτελούν γιά τους παράνομους μετανάστες τά δίκτυα ύποδοχής και κάλυψής τους. Η δημιουργία μηχανισμών πού θά επέτρεπαν ένδεχομένως τόν άποτελεσματικό έλεγχο των συνόρων τής Κοινότητας θά τήν μετέτρεπε σε ένα άστυνομικό κράτος μέ άπρόβλεπτες συνέπειες και θά έβαζε σε κίνδυνο τις ελευθερίες όλων.

Όλα δείχνουν ότι οι χώρες τής Κοινότητας θά συνεχίσουν στό μέλλον νά

ἀπορροφούν μετανάστες ἀπό τρίτες χώρες. Ἡ πληθυσμιακή ἐξέλιξη ὄλων τῶν χωρῶν τῆς Κοινότητος, μέ ἐξαίρεση τὴν Ἰρλανδία, θά ὀδηγήσει μελλοντικά σέ μιά δραματική πολλές φορές μείωση τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ καί στήν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς ἐργατικῶν χεριῶν ἀπό τρίτες χώρες. Ἀκόμα, παρά τὴν ἀνεργία στίς χώρες τῆς Κοινότητος, οἱ κοπιαστικές, κακοπληρωμένες καί ὑποβαθμισμένες κοινωνικά ἐργασίες θά συνεχίσουν νά καλύπτονται σέ μεγάλο ποσοστό ἀπό μετανάστες. Οἱ μετανάστες θά ἔχουν ἐπίσης ἔντονη παρουσία ἐκτός ἀπό τὴν παραοικονομία καί σέ ἄλλες μορφές ἀτυπῆς ἀπασχόλησης.

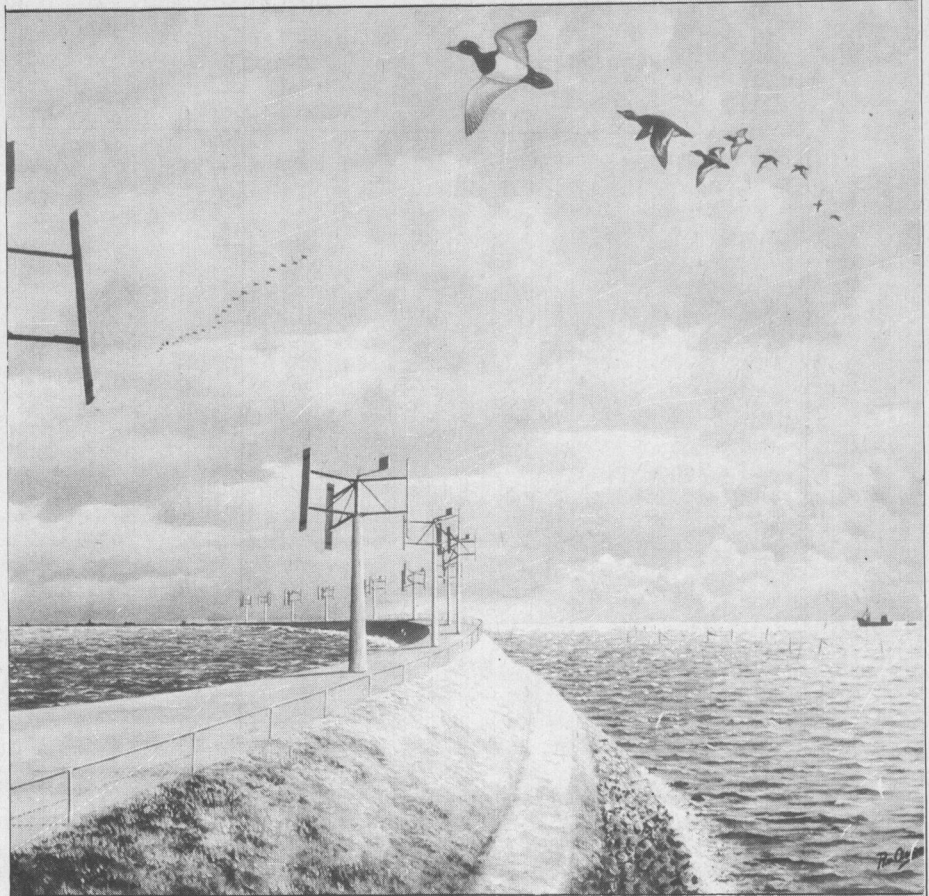
Ὁ στόχος τῆς ἐλεύθερης διακίνησης στό ἐσωτερικό τῆς Κοινότητος τῶν προσώπων πού εἶναι πολίτες ἐνός κράτους-μέλους δέν βάζει ιδιαίτερα προβλήματα, ἂν βέβαια καθοριστοῦν κοινοὶ κανόνες χορήγησης τῆς ἰθαγένειας στά διάφορα κράτη μέλη. Ἄλλωστε, κυρίως μέσω τῆς ἐλεύθερης διακίνησης τῶν προσώπων ἡ ὀλοκληρῶση τῆς Εὐρώπης θά γίνῃ πραγματικότητα.

Ὅμως κι ἐδῶ ἡ οικονομική λογική εἶναι πῶς ἰσχυρή ἀπό τὴν πολιτική βούληση. Ἡ ἐλεύθερη διακίνηση ἀφορᾶ τοὺς ἐργαζομένους καί τίς οἰκογένειές τους. Πρόκειται δηλαδή γιά τὴ δημιουργία ἐνιαίας ἀγορᾶς ἐργασίας καί ὄχι γιά κατάργηση τῶν συνόρων. Τουλάχιστον ὄχι ἀκόμα.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτικῶν προσφύγων πού γίνονται δεκτοὶ στίς χώρες τῆς Κοινότητος εἶναι σχετικά εὐκολὴ ὑπόθεση, κυρίως τώρα καί ὅσο οἱ χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀκολουθοῦν τὸν ἴσιο δρόμο καί οἱ κάτοικοί τους δέν ἔχουν πῶς πολιτικούς λόγους γιά νά τίς ἐγκαταλείπουν. Ἄν παρ' ὅλ' αὐτὰ ἐπιμένουν νά φεύγουν, τότε ἐμπίπτουν στὸν στόχο τοῦ ἐλέγχου τῶν μεταναστεύσεων ἀπὸ τρίτες χώρες ἢ ἀπὸ χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, μιά καί ὁ διαλυμένος Δεύτερος Κόσμος ἐξομοιώνεται ὄλο καί περισσότερο μέ τὸν Τρίτο. Μέ ὀρισμένα ἐλαφρυντικά. Τὴν ἐπαγγελματική τους κατάρτιση, τὸ χρῶμα τους καί τὴ θρησκεία τους.

Ἡ χορήγηση τοῦ δικαιώματος πολιτικοῦ ἀσύλου εἶναι πολιτικὴ ἀπόφαση καί ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς πολιτικές ἐπιλογές τῆ συγκεκριμένης περιόδου.

Σήμερα σέ ὄλες τίς χώρες τῆς Κοινότητος τὰ κριτήρια γιά τὴ χορήγηση πολιτικοῦ ἀσύλου γίνονται ὄλο καί πῶς περιοριστικά. Ὅλο δέ καί περισσότερο οἱ πολιτικοὶ πρόσφυγες χαρακτηρίζονται ὡς οικονομικοὶ πρόσφυγες καί οἱ αἰτήσεις τους γιά χορήγηση ἀσύλου ἀπορρίπτονται. Βέβαια τὰ πράγματα θά δυσκολέψουν ἂν στίς χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης δημιουργηθοῦν προβλήματα ἢ ἂν τὸ ἀνερχόμενο Ἴσ-

λάμ στίς ἀραβικές χώρες ὠθήσει τοὺς δημοκρατικούς Ἀραβες στήν ἐξορία. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις οἱ χώρες τῆς Κοινότητος, γιά ἱστορικούς καί ἄλλους λόγους, θά ὑποχρεωθοῦν νά ἀλλάξουν πολιτική.

Ὁ στόχος τῆς συγκέντρωσης τῶν οἰκογενειῶν συνδέεται μέ τὸν στόχο τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν μεταναστῶν πού ζοῦνε νόμιμα στίς χώρες τῆς Κοινότητος. Γιατί ἡ ἐνσωμάτωση προϋποθέτει τὴ συγκέντρωση τῶν οἰκογενειῶν. Βέβαια, ἂν ὁ στόχος τοῦ περιορισμοῦ τῆς εἰσόδου μεταναστῶν μέ νόμιμους τρόπους ἐπιτευχθεῖ κάποτε, ἡ συγκέντρωση τῶν οἰκογενειῶν θά ὀλοκληρωθεῖ κι αὐτὴ ἡ μορφή μεταναστευσης θά χάσει τὴν σημασία πού ἔχει σήμερα.

Ἄφησα γιά τὸ τέλος τὸν στόχο τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν μεταναστῶν γιατί εἶναι σήμερα στήν ΕΟΚ τὸ πῶς πολυσυζητημένο θέμα καί γιατί ὄλο καί περισσότερο ἐμφανίζεται ὡς ἡ μοναδικὴ λύση γιά τοὺς μετανάστες πού ζοῦνε νόμιμα στίς χώρες τῆς Κοινότητος.

Γιά νά καταλάβουμε τὴν σημασία πού ἔχει τὸ αἶτημα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν μεταναστῶν, ὅς ἐπιστρέψουμε στίς συνθήκες πού ἀντιμετωπίζουν οἱ

μετανάστες. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1990 δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Κοινότητα ἡ ἔκθεση μιᾶς Ἐπιτροπῆς ἐμπειρογνομῶν μέ τὸν τίτλο «Πολιτικές πού ἀφοροῦν τῇ μεταναστευτικῇ καί τὴν κοινωνικῇ ἐνσωμάτωση τῶν μεταναστῶν».

Στὸ κεφάλαιο γιά τὴν κατάσταση σήμερα ἡ ἔκθεση ἀναφέρει:

«Τόσο οἱ μετανάστες πού ἔχουν ἔρθει γιά νά ἐργαστοῦν ὅσο καί ὁ συνεχῶς αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν προσφύγων κατέχουν τὰ χαμηλότερα στρώματα τῶν κοινωνιῶν μας, παρ' ὄλο πού ὑπάρχουν κάποιες μεμονωμένες ἐξαιρέσεις. Ἀποτελοῦν μειονεκτοῦντες πληθυσμούς ἢ, ἀκριβέστερα, πληθυσμούς πού εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ κινδύνους. Διαρκῶς ἀντιμετωπίζουν τὸν κίνδυνο τῆς ἀνεργίας, ὑφίστανται τίς χειρότερες στεγαστικές συνθήκες, ἀντιμετωπίζουν τίς χειρότερες στήν ἐκπαίδευσή τους καί στήν ἐπαγγελματικὴ τους κατάρτιση, ἐν ὀλίγοις ἀντιμετωπίζουν τὸ φάσμα τῆς πλήρους οικονομικῆς ἐξαθλίωσης καί μάλιστα μέ τὸν κίνδυνο νά μὴν μποροῦν νά ξεφύγουν ἀπ' αὐ-

τήν... "Αν οι σημερινοί μετανάστες άφειθούν νά τά βγάλουν πέρα μόνοι τους, θά μείνουν επί μονίμου βάσεως στά κατώτερα στρώματα τής κοινωνίας χωρίς έλπίδα νά τά έγκαταλείψουν ή νά άντικατασταθούν από νέα κύματα μεταναστών. "Η κοινωνία πού τούς περιβάλλει γίνεται έχθρική, άναπτύσσει μηχανισμούς άπόρριψης και στιγματισμού και καταφεύγει σέ βίανασες άστυνομικές μεθόδους, ένισχύοντας μ' αυτό τόν τρόπο τόν φαύλο κύκλο τού άποκλεισμού, ό όποιος όδηγεί στην περιθωριοποίηση».

Ό άποκλεισμός και ή περιθωριοποίηση είναι πολύ επικίνδυνες καταστάσεις κοινωνικά και πολιτικά, κυρίως όταν άφορούν και άλλες κατηγορίες τού πληθυσμού, όπως είναι ή περίπτωση στίς χώρες τής Δυτικής Εύρώπης. Γιατί τότε τό πρόβλημα και ή αντίδραση σ' αυτό ξεπερνά τήν ένθνική, φυλετική ή θρησκευτική βάση πού θά τό μετέτρεπε σέ ένα γεγονός περιορισμένης έμβέλειας, χωρίς ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς άποδέκτες. Οι ξένοι εργάτες στά κατώτερα στρώματα τής κοινωνικής ιεραρχίας, στό έπάγγελμα ή στην άνεργία, ύφίστανται, στόν ίδιο βαθμό μέ τούς ντόπιους πού συνωστίζονται στά ίδια έπαγγέλματα και κυρίως στην ίδια άπελπιστικά μακροχρόνια άνεργία, τίς άδυσώπητες συνθήκες ενός συστήματος πού άναπαράγεται διευρύνοντας τίς άνισότητες, τούς κάθε λογής άποκλεισμούς και τήν περιθωριοποίηση.

Κι εκεί ό άνταγωνισμός είναι μέγας. Για τήν κακοπληρωμένη δουλειά και τήν άθλια στέγη. Σ' αυτή τή μιζέρια φυτρώνουν οι σπόροι τής ξενοφοβίας και τού ρατσισμού για τή σοδειά εκείνων πού τούς τρέφει ή μισαλλοδοξία, ή άμάθεια και ό φόβος. Ό φόβος τού ξένου, όταν γίνεται ό καθρέφτης πού δείχνει τήν εικόνα τής δικιάς τους μιζέριας.

Η Έπιτροπή, έχοντας συνείδηση αυτών των προβλημάτων, προτείνει όρισμένες πολιτικές πού στοχεύουν στην ένσωμάτωση των μεταναστών. Τήν ένσωμάτωση, τήν όποία θεωρεί ως τή μόνη πολιτική πού μπορούν νά ακολουθήσουν οι χώρες τής Κοινότητας, τήν όρίζει ως «τή διαδικασία πού άποσκοπεί νά μετατρέψει τόν μετανάστη σέ ένα από έμάς κοινωνικά, οικονομικά και κατά μία στοιχειώδη έννοια πολιτικά».

Η ένσωμάτωση δέν λύνει όλα τά προβλήματα. Γιατί άφήνει άπ' έξω τούς παράνομους μετανάστες, οι όποιοι σέ πολλές περιπτώσεις, όπως ή έλληνική, άποτελούν τήν πλειοψηφία των μεταναστών.

Πολλοί άπ' αυτούς έχουν μακροχρόνια παραμονή στην χώρα ύποδοχής και τό πρόβλημα τής αναγνώρισης τους μπαινεί έπιτακτικά. Η νομιμοποίησή τους άποτελεί άλλωστε άπαραίτητη προϋπόθεση για τήν βελτίωση των συνθηκών στίς όποιες ζούνε.

Η πολιτική τής ένσωμάτωσης προσκρούει συχνά στην οικονομική λογική των κοινωνιών πού καλούνται νά

ένσωματώσουν τούς μετανάστες. Αυτή ή λογική συνεχίζει νά βλέπει τόν μετανάστη ως εργατική δύναμη και ξεχνάει τό γεγονός ότι εισάγοντας εργατικές δυνάμεις εισάγονται συγχρόνως άνθρωποι μέ άνάγκες για στέγαση, εκπαίδευση, υγεία και πολιτισμό. Προσκρούει ακόμα στίς αντίληψεις των δυνάμεων εκείνων πού άρνούνται τήν ένσωμάτωση ή προωθούν μία έπιλεκτική ένσωμάτωση μέ τό επιχείρημα ότι ύπάρχουν ένθνικές μειονότητες πού είναι δυνατόν νά ένσωματωθούν και άλλες πού δέν είναι δυνατόν. Προσκρούει, τέλος, σ' αυτούς πού ταυτίζουν τήν ένσωμάτωση μέ τήν άφομοίωση, ή όποία όδηγεί στην πολιτιστική ίσοπέδωση των μεταναστών και στερεί τίς χώρες ύποδοχής από τά πλεονεκτήματα πού προσφέρει ή συνάντηση διαφορετικών πολιτισμών.

Η ένσωμάτωση των μεταναστών έγκαλεί όλους τούς φορείς (διοίκηση, επιχειρήσεις, συνδικάτα, τοπική αυτοδιοίκηση, κόμματα κ.λπ.) νά εγκαταλείψουν εκείνη τήν λογική πού βλέπει τήν μετανάστευση ως γεγονός άποκλειστικά οικονομικό. Η μετανάστευση είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο: οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό. Καί μόνο ως τέτοιο μπορεί νά άντιμετωπιστεί. Μέ όλες τίς συγκρούσεις πού ένδεχομένως περικλείει. Άλλά και τή δυναμική του.

Μάκης Καβουριάρης

Γιά τή σχολή τῆς «ρύθμισης»

τοῦ Λάκη Δεδουσόπουλου

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τό ἑλληνικό κοινό, χάρη σέ δύο βιβλία πού κυκλοφόρησαν πρόσφατα¹, ἔχει τήν εὐκαιρία νά γνωρίσει ἀπό πρῶτο χέρι τήν τελευταία μόδα ἐκ Γαλλίας, τήν λεγόμενη «θεωρία τῆς ρύθμισης». Εἶναι γνωστό ὅτι ἕνα συχνά ἐπαναλαμβανόμενο στοιχείο τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας εἶναι ἡ ἀνταπόκριση ἀσμένως σέ τρόπους ἀνάλυσης καί θεωρίες καινούργιες ἢ καινοφανεῖς, ἀλλά καί, ταυτόχρονα, ἡ σχεδόν ἀκαριαία ἀπόρριψη τῶν παλαιῶν δοξασιῶν πού ὁ ἐνστερνισμός τους μόλις χθές ἔθεωρεῖτο τό κριτήριο τῆς ἐπιστημονικότητας.

Ἡ σχολή τῆς ρύθμισης δέν ἀποτελεῖ ἐξαιρεση, ἀλλά μάλλον μιά ἀκόμη τυπική περίπτωση τοῦ ἰδιότυπου αὐτοῦ γαλλικοῦ φαινομένου — χωρίς βέβαια νά παραγνωρίζουμε καί τίς ἐπιφυλάξεις καί τήν ἀρνητική θέση σημαντικῆς μερίδας τοῦ γαλλικοῦ μαρξιστικοῦ χώρου ἀπό διάφορες πλευρές. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐμφάνισή της καί κυρίως ἡ ἀκμή της ἐμφανίζεται σέ μιά περίοδο ἀποστροφῆς πρὸς τόν μαρξισμό τοῦ συνόλου σχεδόν τῶν πανεπιστημιακῶν μαρξιστῶν δέν εἶναι οὔτε τυχαῖο οὔτε χωρίς συνέπειες. Γιατί, μέσα σ' αὐτό τό κλίμα, ἡ σχολή τῆς ρύθμισης γρήγορα ἐξαφανίζει τήν ἀρχική μαρξογενή προβληματική πού τήν συνέιχε καί ταυτόχρονα γίνεται τό δῆμα γιά μιά «ἀθῶα» μετατόπιση πρὸς τήν συμβατική οικονομική σκέψη, γιά μιά διαφυγή πού νά μὴν φαντάζει σάν προδοσία ἢ παράδοση.

Τό «ἐγχείρημα» στά ἀρχικά στάδια φάνηκε ἐξαιρετικά φιλόδοξο καί ἐπιδοφόρο: ἦταν μιά ἀναζήτηση ἑνός τρόπου ὥστε ὁ μαρξισμός νά καταστεί περισσότερο λειτουργικός στήν ἀνάλυση τῶν σύγχρονων ἐξελίξεων. Σέ σύντομο χρόνο, ὅμως, ὁ ἀρχικός στόχος μετατρέπεται σέ προσπάθεια ὑπέρβασης τῶν περιορισμῶν τοῦ μαρξισμοῦ, τοῦ μαρξισμοῦ ἐν γένει, χωρίς προσδιορισμό, σάν νά ὑπῆρχε κάποιον ἐνιαῖο σύστημα μαρξιστικό, χωρίς ἐντονες διαφοροποιήσεις καί ἐντονότερες ἀντιπαραθέσεις. Στό βιβλίον μάλιστα τοῦ Μπουαγέ ὁ μαρξισμός θεωρεῖ-

ται ἐκ προοιμίου ὡς ἐπιστημονικά ἀνεπαρκῆς ἀλλά χωρίς νά δηλώνεται ρητῶς ἡ ἀνεπάρκειά του, τό εἶδος, δηλαδή, τῶν προβλημάτων πού διαπερνοῦν τήν μαρξιστική θεώρηση στίς διάφορες ἐκδοχές της. Ὁ μαρξισμός ἔτσι μετατρέπεται σέ γελοιογραφία πού κατασκευάζεται γιά νά παρθοῦν στή συνέχεια οἱ εὐλογες ἀποστάσεις. Ἡ, στήν περίπτωση τοῦ Λιπιέτζ, ὁ μαρξισμός ἀποστεώνεται σέ ἕναν ἀκραῖο δομισμὸ-λειτουργισμό (πού τόν ἀποκαλεῖ «ἀπαισιόδοξο φονξιοναλισμὸ») καί ὡς μόνη διέξοδος ποοβάλλει ἡ ἐνεση τῆς «δράσης τῶν ὑποκειμένων», διακηρυκτικά τουλάχιστον.

Αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης πού αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά πάρουν τίς ἀποστάσεις τους ἀπὸ τόν μαρξισμό δέν μῆκαν στόν κόπο νά ἐξηγήσουν οὔτε ἀπὸ ποιόν μαρξισμό πήραν τήν ἀπόσταση οὔτε τό γιατί. Ἡ συνέπεια εἶναι νά ἀναβιώνουν μέσα στήν ἀνάλυσή τους καί πέρα ἀπὸ τήν ὀνοματολογία τῶν ἐννοιῶν ἀντιλήψεις πού κάποιον μαρξισμοὶ καταπολέμησαν μέ συνέπεια, ἀλλά, ὡς φαίνεται, ὄχι καί ἐπιτυχία.

Στόχος μου δέν εἶναι νά κάνω ἐδῶ μιά βιβλιοκριτική παρουσίαση. Δέν προτίθεμαι νά σχολιάσω τά περιεχόμενα τῶν δύο βιβλίων, τά θετικά καί ἀρνητικά τους, τό ὕφος τῶν συγγραφέων, τήν ποιότητα τῆς μετάφρασης. Οὔτε στοχεύω στή θεωρητική καταδίκη τῆς σχολῆς τῆς ρύθμισης. Ἀντίθετα, πιστεύω ὅτι ὀρισμένες ἀναλύσεις πού ἔχουν γίνει ἀπὸ ἐκπροσώπους της (ὅπως ὁ Ἀλιετᾶ πού θεμελίωσε αὐτή τή σχολή καί ἰδιαίτερα τά σημεῖα τοῦ πού πραγματεύονται τή θεωρία τῆς ἀξίας) εἶναι σημαντικές καί γόνιμες. Ἀλλά πολλές ἄλλες ἀναλύσεις καί ἐννοιες δέν εἶναι τόσο νέες ὅσο φαντάζονται, ἐνῶ ἄλλες παράγονται ἀπὸ μιά ἐπιταχυνόμενη διολίσθηση πρὸς ἕνα γενικευτικό ἐμπειρισμὸ πού φορεῖ τήν μάσκα τῆς θεωρίας. Ὁ κύριος στόχος μου εἶναι νά κλονίσω τήν αὐτάρκεια πού φαίνεται νά ἐπιδεικνύει ἡ τρίτη γενιά τῶν «ρυθμισιακῶν», πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καί συμπατριῶτες μας, ἐνδεχομένως δέ καί ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη*.

2. Παρουσίαση καί κριτική

Ἡ σχολή τῆς ρύθμισης ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται ἀπὸ τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 στήν Γαλλία μέ κύριους ἐκπροσώπους τους Ἀλιετᾶ, Μπουαγέ, Λιπιέτζ, Μπενασύ κ.ά.² Ἀπὸ τίς ἀρ-

1. R. Boyer, *Ἡ Θεωρία τῆς Ρύθμισης: Κριτική Ἀνάλυση*, 1988, ἑλλ. μετ. Γ. Δουράκης, Ἐξάντας, καί A. Lipietz, *Αὐταπάτες καί Θαύματα: Προβλήματα τοῦ Περιφερειακοῦ Φορντισμοῦ*, 1990, ἑλλ. μετ. Γ. Δουράκης, Ἐξάντας. Δές ἐπίσης B.N. Γεωργακοπούλου, *Κατατμήσεις, δυϊσμοὶ καί θεωρίες τῆς ρύθμισης: Θεωρητικά πρότυπα καί ἀναγκαῖες προσαρμογές στή μελέτη τῶν «ἀναπτυσσόμενων» κοινωνικῶν σχηματισμῶν*, *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 1988.

2. Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία μπορεῖ νά βρεθεῖ στά πλεονάζοντα βιβλία. Ὁ B. Jessop (*Regulation Theories in Retrospect and Prospect*, 1988, κείμενο πού παρουσιάστηκε στό Συνέδριο γιά τήν Ρύθμιση στήν Βαρκελώνη) ἔχει προσφέρει, ἐπίσης, καί μιά κατάταξη τῶν διαφορετικῶν τάσεων πού ἀναγνωρίζονται κάτω ἀπὸ τόν γενικό τίτλο «σχολή τῆς ρύθμισης».

χές της δεκαετίας του 1980 αρχίζει να επηρεάζει κοινωνικούς επιστήμονες και από άλλες χώρες ενώ ταυτόχρονα έμπλουτίζεται και η άρχική θεματολογία.

Κεντρικό έρευνητικό ζήτημα της σχολής της ρύθμισης είναι η ιστορική ανάλυση των προϋποθέσεων που επιτρέπουν τη σταθεροποιημένη συσσώρευση του κεφαλαίου για μία μεγάλη χρονική περίοδο. Η άρχική προσέγγιση άφοροσε κυρίως τους μετασχηματισμούς στην παραγωγική διαδικασία και τούς όρους διαμόρφωσης ενός κατάλληλου εργατικού δυναμικού.³

Τό βιβλίο του Άλιεττα μεταφράζεται στα αγγλικά τό 1979 και ακολουθούν μεταφράσεις και πρωτότυπες εργασίες των Λιπιέτς, Ντέ Βρόιγ, Μπουαίε, που δημιουργούν έντονο ενδιαφέρον στην αγγλοσαξονική και γερμανική φιλοσοφία με θετικές και άρνητικές κρίσεις. Έτσι έχουμε τίς προσεγγίσεις των Μπ. Ζέσοπ και του Χίρς για τό κράτος,⁴ που έχουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, έφόσον προσπαθούν νά έντάξουν στή σχολή της ρύθμισης προβληματισμούς που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους.

Η θεωρητική ύποδομή των εκπροσώπων της σχολής της ρύθμισης είναι έτερογενής: στίς περισσότερες περιπτώσεις έχουμε νά κάνουμε μέ μία έπιλεκτική ανάγνωση τόσο της μαρξιστικής παράδοσης, όσο και της συμβατικής οικονομικής σκέψης, ιδιαίτερα του κεύνσιανισμού. «Όπως έχει παρατηρήσει ό Πιόρ,⁵ οί εκπρόσωποι της σχολής της ρύθμισης δέχονται από τή συμβατική οικονομική θεωρία τήν αντίληψη «του συνεκτικού, αυτόρρυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος» και από τόν μαρξισμό τήν ιστορική διαδοχή φάσεων στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, κάθε μία από τίς όποιες χαρακτηρίζεται από τή δική της λογική και τούς δικούς της νόμους. Τό πέρασμα από τήν μία φάση στην επόμενη όριοθετείται από μία «κρίση», μία διακοπή στην όμαλή λειτουργία του συστήματος ενώ ή έπιαναφορά σέ μία σταθεροποιημένη διαδικασία συσσώρευσης άπαιτεί «τή δημιουργία ενός νέου συνόλου κοινωνικών και θεσμικών δομών».

Στά όσα ακολουθούν θά προσπαθήσω νά άπλοποιήσω, κατά τό δυνατόν, τή βασική έπιχειρηματολογία, άνασυνθέτοντάς την σέ όρισμένα σημεία, ώστε νά γίνει κατανοητή ή ούσία της.

Ένα πρόσφορο σημείο εκκίνησης της ανάλυσης είναι νά άνακαλέσουμε τήν έννοια του οικονομικού επιπέδου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπως αυτό όρίζεται από τόν άλτουσεριανισμό. Στην άλτουσεριανική προσέγγιση τό οικονομικό επίπεδο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής άποτελεί μία ίεραρχημένη ένότητα στοιχείων, των στοιχείων της πα-

ραγωγής, κυκλοφορίας - άνταλλαγής, διανομής και κατανάλωσης. Η ένότητα αυτή των σχετικά διακριτών και αυτόνομων στοιχείων δομείται υπό τήν κυριαρχία του στοιχείου της παραγωγής.

Αυτή ή αντίληψη του οικονομικού επιπέδου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, έπειδή δέν προϋποθέτει τήν έκ των προτέρων έναρμόνιση των λειτουργιών των στοιχείων που τό άποτελούν, έξαιτίας, άκριβώς, του διακριτού και της σχετικής άυτονομίας που τά χαρακτηρίζουν, μάς επιτρέπει νά έπισημόνουμε τόν άντιφατικό χαρακτήρα της διαδικασίας κοινωνικής άναπαραγωγής σέ σχέση με τό οικονομικό επίπεδο. Η άναπαραγωγή του οικονομικού επιπέδου, της οικονομικής δομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, προϋποθέτει μία διαδικασία έναρμόνισης των λειτουργιών των στοιχείων που τό συνθέτουν. Η έπίτευξη αυτής της έναρμόνισης⁶ συνεπάγεται τήν έγκαθίδρυση ενός συγκεκριμένου, ιστορικά καθορισμένου, πρότυπου συσσώρευσης του κεφαλαίου («καθεστώς συσσώρευσης» κατά τήν όρολογία των θεωρητικών της σχολής της ρύθμισης).

Άντιθετα, σέ περίπτωση που αυτή ή έναρμόνιση δέν έπιτευχθεί, επιφέρονται μεταβολές στα στοιχεία εκείνα — ή και στό σύνολο των στοιχείων και των σχέσεων μεταξύ τους — που έμποδίζουν τήν όλοκλήρωση της όμαλής άναπαραγωγής του συστήματος και της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η διαδικασία έναρμόνισης, στην περίπτωση αυτή, λαμβάνει τήν μορφή μιάς κρίσης, ή έξοδοσ από τήν όποία είναι ή άποκατάσταση των συνθηκών άναπαραγωγής και της συσσώρευσης του κεφαλαίου και ή έγκαθίδρυση ενός νέου πρότυπου συσσώρευσης.

Είναι σαφές ότι, άν και λογικά (μαθηματικά) υπάρχουν άπειρα πρότυπα συσσώρευσης, λίγα μόνον έχουν πιθανότητα πραγματικής ύπαρξης, δηλαδή κοινωνικής ύλοποίησής τους. Για νά ύλοποιηθεί ένα πρότυπο συσσώρευσης θά πρέπει νά έξασφαλισθούν όρισμένες προϋποθέσεις, που δέν άναφέρονται εύθές στην άναπαραγωγή του οικονομικού επιπέδου: Η κοινωνία δέν είναι μαυροπίνακας για νά γράφει ό καθένας κατά τό δοκούν μαθηματικές έξισώσεις κατασκευάζοντας ιδεατά πρότυπα συσσώρευσης.⁷ Ένα πρότυπο συσσώρευσης δέν δημιουργείται στό κοινωνικό κενό αλλά σέ μία κοινωνία κυριαρχούμενη από άντιθέσεις και άντιφάσεις. Η ίδια ή κοινωνική άντιφατικότητα άσκει μία λειτουργία έπιλογής που καθορίζει τήν βιωσιμότητα του πρότυπου συσσώρευσης.

Ένα πρότυπο συσσώρευσης πρέπει, συνεπώς, νά συνδυάζεται από ένα σύνολο «πρωτύπων, συνηθειών, νόμων

και ρυθμιστικών μηχανισμών που έξασφαλίζουν τήν ένότητα της διαδικασίας και τόν κατά προσέγγιση σεβασμό του σχήματος άναπαραγωγής, μέσα από τήν τυποποίηση της συμπεριφοράς των ύποκειμένων στό πλαίσιο των άνταγωνισμών τους».⁸ Τό πρότυπο συσσώρευσης είναι κοινωνικά καθορισμένο και δέν όρίζεται σέ σχέση άποκλειστικά προς τό οικονομικό επίπεδο: έμπιέχει μία πολλαπλότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών προσδιορισμών, τό άπο-

3. M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, 1979, N.L.B.

4. Δές σχετικά B. Jessop, *Regulation Theories in Retrospect and Prospect*, και J. Hirsch, *Regulation Theory and Historical - Materialistic Societal Theory. Remarks on a Shaky yet Necessary Relationship*, κείμενα που παρουσιάστηκαν στό Διεθνές Συνέδριο για τήν Θεωρία της Ρύθμισης στην Βαρκελώνη τό 1988. Στο συνέδριο έγινε μία συνολική άπόπειρα κριτικής αξιολόγησης της θεωρίας της ρύθμισης. Σέ ό,τι ακολουθεί δέν θά προσπαθήσω νά άνασυνθέσω τίς κριτικές προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν εκεί.

5. M. Piore, *Historical Perspectives and the Interpretation of Unemployment*, 1987, *Journal of Economic Literature*, σ. 1842.

6. Πού είναι ή έναρμόνιση του τρόπου μέ τόν όποιο παράγεται ή ύπεραξία και της ποσότητας της παραγομένης ύπεραξίας (στοιχείο παραγωγής) μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο ή ύπεραξία αυτή πραγματοποιείται (στοιχείο άνταλλαγής - κυκλοφορίας), διανέμεται άνάμεσα στό άνταγωνιζόμενο κεφάλαια — βιομηχανικό και έμπορικό κέρδος, τόκος και γαιοπρόσοδος — (στοιχείο διανομής) και καταλώνεται — διάκριση άνάμεσα σέ παραγωγική και μή παραγωγική κατανάλωση και περαιτέρω διάκριση της παραγωγικής κατανάλωσης σέ κατανάλωση για τήν διευρυμένη άναπαραγωγή του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου — (στοιχείο κατανάλωσης).

7. Άν και όρισμένοι εκπρόσωποι της σχολής της ρύθμισης έχουν άποδεχθεί αυτήν τήν διαπίστωση ρητώς (π.χ., A. Lipietz, *op. cit.*), αυτό δέν τους έχει έμποδισέ νά άναλωθούν σέ, άγones κατά τήν γνώμη μου, προσπάθειες πιθανολόγησης ενός «μεταφορντιστικού» πρότυπου συσσώρευσης, προσπάθειες από τίς όποιες προέκυψε και ή φιλοσοφία περί «διαχυμένης» ή «εόκαμπτης» ανάπτυξης.

8. A. Lipietz, *op. cit.* Στο σημείο αυτό πρέπει νά έπισημανθεί ό κίνδυνος νά περιπέσει ή ανάλυση είτε προς τόν λειτουργισμό είτε προς κάποιο ιδιότυπο άνωτιστικισμό. Ό A. Lipietz στην προσπάθειά του νά άποφύγει, έστω και διακηρυκτικά, τόν πρώτο κίνδυνο, έλκεται επικίνδυνα προς τόν δεύτερο. Αυτό είναι άποτέλεσμα του γεγονότος ότι, όπως σωστά έχει έπισημάνει ό J. Hirsch, *op. cit.*, ή σχολή της ρύθμισης δέν έχει μία θεωρία των θεσμών που διαδραματίζουν αυτόν τόν κρίσιμο ρόλο στό έπιχειρήμα της, μέ συνέπεια νά δέχεται μία αντίληψη για τούς θεσμούς που προέρχονται είτε από τούς Γάλλους δομιστές - λειτουργιστές, είτε από τήν σχολή του κρατικομονοπωλικού καπιταλισμού.

τέλεσμα τών οποίων είναι ή μορφοποίηση του ιστορικού πρότυπου συσώρευσης.⁹

Τό σύνολο τών κανονιστικών παρεμβάσεων μέ τίς όποιες επιτυγχάνεται ή έναρμόνιση ανάμεσα στά στοιχεία πού συνθέτουν τό οικονομικό επίπεδο, αλλά και ανάμεσα στό οικονομικό, τό πολιτικό και τό ιδεολογικό, όνομάζεται *τρόπος ρύθμισης*, λαμβάνει θεσμική μορφή και περιλαμβάνει τόσο τήν κρατική πολιτική (οικονομική, κοινωνική, καταστατική κ.λπ.), όσο και τό σύνολο τών πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών πού αναπτύσσονται στους μή κρατικούς κοινωνικούς θεσμούς (οικογένεια, επιχείρηση κ.λπ.).

Γιά νά αναφερθούμε σ' ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, ό τεύλορισμός είναι ένα σύστημα όργάνωσης τής παραγωγικής διαδικασίας σέ μαζική κλίμακα και, ταυτοχρόνως, ένα σύστημα παραγωγής υπεραξίας μέ τήν μορφή, κυρίως, τής σχετικής υπεραξίας. Όμως, ό τεύλορισμός δέν μπορεί νά αποτελέσει ένα κοινωνικά εφαρμόσιμο πρότυπο συσώρευσης γιατί δέν προβλέπει τίποτε γιά τήν έναρμόνιση τών σχέσεων μεταξύ τών στοιχείων πού συγκροτούν τό οικονομικό επίπεδο. Τό ένδεχόμενο νά εμφανιστούν αντίφασεις ανάμεσα στό στοιχείο τής παραγωγής, τό όποιο υπόκειται στόν τεύλορισμό, και στήν κατανάλωση, ή ανάμεσα στήν παραγωγή και τήν κυκλοφορία - ανταλλαγή (πού προσδιορίζεται από τίς μορφές ανταγωνισμού μεταξύ τών κεφαλαίων και τήν ιεραρχική δομή τών κεφαλαίων) παραμένει άνοικτό.

Πρότυπο συσώρευσης μπορεί νά αποτελέσει ό φορντισμός, ό όποιος, εφαρμόζοντας τήν τεύλορική όργάνωση τής παραγωγικής διαδικασίας, συνεπάγεται ταυτοχρόνως τήν έναρμόνιση τής μαζικής παραγωγής και τής παραγωγής σχετικής υπεραξίας μέ τίς μορφές ανταγωνισμού (μονοπωλιακή όργάνωση τών άγορών), τήν μαζική κατανάλωση και τήν διανομή, πού καταλήγει στήν *όργανική ένσωμάτωση τής εργατικής τάξης στό πρότυπο συσώρευσης του κεφαλαίου*.¹⁰

Ό φορντισμός, γιά νά πετύχει αυτή τήν έναρμόνιση τών στοιχείων του οικονομικού, καθιστά αναγκαίες μορφές *κρατικής παρέμβασης* (κεύνσιανές πολιτικές ρυθμίσεις τής συνολικής ζήτησης, θεσμοί κράτους εημερίας), αλλά και τήν όργάνωση τών άγορών εργασίας μέ τρόπο πού νά διασφαλίζεται ή μαζική κατανάλωση από τους εργαζομένους: ή εξασφάλιση τής σχετικής μονιμότητας τής άπασχόλησης πού επέδιδεκε ή κεύνσιανή πολιτική, ή συγκρότηση τών έσωτερικών άγορών εργασίας, ή σύνδεση τών αυξήσεων του μισθού μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας και ή πα-

ροχή εισοδημάτων και ύπηρεσιών από τό κράτος και τους θεσμούς του κράτους εημερίας προς τίς ασθενέστερες εισοδηματικά μερίδες του πληθυσμού συμβάλλουν στήν διασφάλιση τής μαζικής κατανάλωσης και επιτρέπουν τήν πραγματοποίηση τής παραγόμενης υπεραξίας.

Ταυτόχρονα, ό φορντισμός συνεπάγεται τήν δημιουργία μιάς «πρακτικής» ιδεολογίας πού επικυρώνει κοινωνικά τίς βασικές οικονομικές αρχές συσώρευσης του κεφαλαίου: μιά θετικιστική αντίληψη τής οικονομικής ανάπτυξης και τής αύξησης τής παραγωγικότητας, τόν καταναλωτισμό, τόν τεχνοκρατισμό, τόν ρόλο τών συνδικάτων και τών λοιπών μορφών έμμεσης αντιπροσώπευσης, τόν περιορισμό τής κοινωνικής διαμάχης αύστηρά στά ζητήματα άναδιανομής.

3. Όρισμένες κριτικές έπισημάνσεις

Μετά τή σύντομη αυτή παρουσίαση είναι σκόπιμο νά περάσουμε σέ όρισμένα σημεία κριτικής τής σχολής τής ρύθμισης, χωρίς νά έπεκταθούμε σέ μιά συνολική άποτίμηση τής συνεισφοράς της ή στήν εξέταση τών βασικών μεθοδολογικών της έπιλογών παρά μόνο ύπαινιτικά.

Σύμφωνα μέ τό έρευνητικό πρόγραμμα τών ρυθμισιακών, ή προσπάθειά τους ήταν ή έπεξεργασία ενός συνόλου «ένδιάμεσων» έννοιών, πού νά λειτουργούν ως «γέφυρα» μεταξύ τών έννοιών ύψηλης άφαίρεσης (τρόπος παραγωγής) τής μαρξιστικής θεωρίας και τών έμπειρικών στοιχείων τής πραγματικότητας. Σταδιακά, όμως, οι «ένδιάμεσες» αυτές έννοιες αποκτούν μιά ιδιότυπη αυτάρκεια και προς τίς δύο όχθες πού προσπάθησαν νά γεφυρώσουν. Ός προς τή μαρξιστική θεωρία αυτό έκφράζεται μέ τήν έγκατάλειψη του βασικού πλαισίου άναφοράς και δηλώνεται κυρίως μέ τήν άπόρριψη τής θεωρίας τής εργασιακής άξίας στά μετέπειτα έργα του Άλιετά και τήν υιοθέτηση ως κεντρικών έννοιών εκείνων πού προκύπτουν από έμπειρικά δεδομένα και όχι τών θεωρησιακών έννοιών (π.χ. οι έννοιες τής τιμής, του χρήματος, του ανταγωνισμού κ.λπ.). Ός προς τό έμπειρικό ύλικό καθαυτό, οι «ένδιάμεσες» έννοιες αυτονομούνται καθώς υποτάσσουν τήν πολυμορφία τής πραγματικότητας σέ κωδικοποιημένες έννοιοποιήσεις ύβριδικού χαρακτήρα («φορντισμός», «διαχυμένη έκβιομηχάνιση», «περιφερειακός φορντισμός» κ.λπ.).

Η άναίρεση τών χώρων πού ήταν γιά νά γεφυρωθούν δέν καθιστά μόνο έωλο τό δλο οικοδόμημα, αλλά και έχει δύο, προβλέψιμες άλλωστε, άμεσες συνέπειες. Πρώτον, οδηγεί στόν θε-

ωρητικό έκλεκτικισμό, όπως αυτός ρητά έκφράζεται από τόν Μπουαγέ. Δεύτερον, οδηγεί στήν υιοθέτηση έννοιών - πασπαρτού γιά τήν άνάλυση έτερογενών φαινομένων.

Οί έκπρόσωποι τής σχολής τής ρύθμισης έχουν άσχοληθεί σχεδόν άποκλειστικά μέ τήν άνάλυση του φορντισμού και τής κρίσης του φορντιστικού προτύπου συσώρευσης και μέ τήν πιθανολόγηση ενός μετα-φορντιστικού προτύπου, πού, κατά καιρούς, έχει άποκληθεί «εύκαμπτη συσώρευση» ή «διαχυμένη συσώρευση». Αυτή ή κατ' άποκλειστικότητα ένασχόληση (ή όποια είναι, σέ κάποιο βαθμό, έρμηνεύσιμη και δικαιολογημένη εξαιτίας τών διαστάσεων πού έλαβε ή πρόσφατη κρίση του καπιταλιστικού συστήματος) είναι άποτέλεσμα ταυτόχρονα και τής συστηματικής ύποτίμησης τών κοινωνικών φαινομένων πού ύπαινίχθηκα πιό πάνω. Συγκεκριμένα, οι ρυθμισιακοί άγνόησαν τήν όργανωτική πολυμορφία τών σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, τό γεγονός, δηλαδή, ότι ό *φορντισμός*, άν και κυρίαρχο, δέν αποτελεί τό μοναδικό συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος αλλά *άρθρώνεται σέ μιά διαδικασία ένιαίας άναπαραγωγής μέ άλλες μορφές καπιταλιστικής παραγωγής αλλά και μέ μή καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής*.

Αυτή ή άγνόηση τής πολυμορφίας δέν είναι χωρίς συνέπειες στό θεωρητικό επίπεδο. Ό φορντισμός μεταβλήθηκε σέ όλοκληρωτική όντότητα και έφοδιάστηκε μέ άποτελεσματικούς μη-

9. Έχω χρησιμοποιήσει τόν όρο «πρότυπο συσώρευσης» μέ αυτή τήν έννοια σέ αντίδιαστολή προς τόν όρο «καθεστώς συσώρευσης» πού χρησιμοποιεί ή θεωρία τής ρύθμισης γιά νά τονίσω άκρίβως τήν διάσταση του κοινωνικού προσδιορισμού.

10. Αυτό, δηλαδή ή θεωρητικοποίηση τής άδυναμίας τής εργατικής τάξης στίς χώρες του «φορντισμού», αποτελεί τό κοινό έδαφος πού μοιράζεται και τόν χώρο συνάντησης τής σχολής τής ρύθμισης μέ «αύθρομησιακές» θεωρήσεις του κοινωνικού γίνεσθαι και τής πολιτικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στά καθ' ήμάς είναι ό Γ. Καραμπελιάς. Μέ τήν έννοια αυτή τό αρχικό άλτουσεριανό «δάνειο» προς τήν σχολή τής ρύθμισης έχει παραγραφεί. Ό Κ. Ψυχοπαίδης έπίσης έχει έπισημάνει, γιά λόγους όμως μέ τους όποιους δέν συμφωνώ πλήρως, κυρίως γιατί φαίνεται νά υιοθετεί μιά νομοτελειακή αντίληψη γιά τήν έκβαση τής ταξικής σύγκρουσης, τήν αύθρομησιακή διάσταση τής πολιτικής στήν θεωρία τής ρύθμισης. Δέσ Κ. Ψυχοπαίδης, Κρίση Θεωρίας στίς Σύγχρονες Κοινωνικές Έπιστήμες, στό Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Οί Λειτουργίες του Κράτους σέ Περίοδο Κρίσης, 1990.

χανισμούς αυτορρύθμισης, όμοιους με τους μηχανισμούς τους οποίους έχει αποδώσει ή συμβατική οικονομική θεωρία στην αγορά. Και στή μία περίπτωση και στήν άλλη, οι μηχανισμοί που «παράγουν» κρίσεις μένουν άδιευκρίνιστοι ενώ τό βάρος τής ανάλυσης πέφτει στους μηχανισμούς αποτροπής τής κρίσης ή επαναφοράς στήν «ομαλότητα» μέσα από τήν κρισιακή διαδικασία.¹¹ Μέ τήν έννοια ατή ή σχολή τής ρύθμισης συμερίζεται τήν έννοια τής *ισορροπίας του συστήματος*, έστω και αν ή ισορροπία ατή διακόπτεται για να επανέλθει σ' ένα νέο πρότυπο συσσώρευσης.¹²

Δέν είναι τυχαίο ότι ή σχολή τής ρύθμισης χρησιμοποιεί τήν έννοια *ρύθμιση* —σέ αντικατάσταση τής έννοιας *αναπαραγωγή*— που αποτελούσε τήν κομβική έννοια τής σχολής των τρόπων παραγωγής.¹³ Η έννοια ρύθμιση έμπεριέχει τήν έννοια τής ισορροπίας, ενώ ή έννοια τής αναπαραγωγής συνεπάγεται τήν αναπαραγωγή και των αντιφάσεων του συστήματος, και έπομένως των μόνιμων κρισιακών παραγόντων. Η άρθρωση του φορντικού τομέα μέ άλλες μορφές καπιταλιστικής όργανωσης τής παραγωγής ή / και μέ μή καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής σέ μία διαδικασία κοινής αναπαραγωγής διαμορφώνει αντιφάσεις διαφορετικές από εκείνες που έπισημαίνουν, συνήθως, οι θεωρητικοί τής σχολής τής ρύθμισης. Είναι δέ πολύ πιθανό να ύλοποιείται σέ ένα πρότυπο συσσώρευσης του κεφαλαίου που να μήν έχει καν τά βασικά χαρακτηριστικά του φορντικού προτύπου συσσώρευσης.

Μία πρώτη συνέπεια του όλοκληρωτικού χαρακτήρα που αναλαμβάνει ό φορντισμός στή σχολή τής ρύθμισης είναι ή άγνόηση των σχέσεων ανάμεσα στις προηγμένες βιομηχανικά χώρες και τις ύπανάλυκτες χώρες. Τό θέμα αυτό είναι τεράστιο, έφόσον άφορά τήν διαμόρφωση του πλαισίου ιμπεριαλιστικής έξάρτησης, και έδω γίνεται μόνο μία άπλή υπόμνηση.

Μία δεύτερη συνέπεια είναι ή παραγνώριση των πολύμορφων ταξικών συγκρούσεων στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και τής ανάγκης έπισημανσης των ήγεμονικών στρατηγικών προτάσεων που προβάλλονται και υιοθετούνται από τις κοινωνικές τάξεις και τις ταξικές μερίδες κατά τή σύγκρουσή τους, των συμμαχικών συνασπισμών έξουσίας, των όρων συγκρότησης και διάλυσής τους.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ατή ή αντίληψη του φορντισμού και τής έννοιας τής ισορροπίας που έμπεριέχει συνεπάγεται τήν έμφάνιση ενός ιδιότυπου, όσο και άκράιου, λειτουργισμού, κατά τον όποιο οι θεσμοί, τό κράτος, οι στρατηγικές, οι ιδεολογίες, άκόμα και οι κοινωνικές διαμάχες ύφίστανται μόνον στον βαθμό που άπαιτείται ή ύπαρξή τους από τό πρότυπο συσσώρευσης.¹⁴ Η μόνη διαφορά που έμφανίζεται μέ τον παραδοσιακό λειτουργισμό είναι ότι τό κλειστό, αυτορρυθμιζόμενο και άδιάσπαστό σύστημα ύπόκειται σέ περιοδολόγηση μέ τήν έμφάνιση τής κρίσης, τά αίτια τής όποιας είτε προκύπτουν ως έμβόλιμα δάνεια από μία πληθώρα άλλων θεωρήσεων είτε καλλιεργούν τον άγνωστικισμό και τον άνορθολογισμό

των προσεγγίσεων.

11. Στην οδία της ή θεωρία τής ρύθμισης έμφανίζεται πολυσυλλεκτική στον προσδιορισμό των αιτίων τής κρίσης.

12. Η διαφορά, βεβαίως, έγκειται στο ότι για τήν συμβατική οικονομική σκέψη ό οικονομικός χώρος είναι από μόνος του ρυθμιζόμενος, ενώ για τήν σχολή τής ρύθμισης ή ρύθμιση άφορά τήν κοινωνία στο σύνολό της.

13. Η έννοια τής αναπαραγωγής αναφέρεται στα έργα των *Aglietta* και *Lipietz*, δηλώνουσα τήν ιστορική προέλευση τής μαρξιστικής έκδοχής τής θεωρίας τής ρύθμισης από τήν σχολή των τρόπων παραγωγής, όπως άλλωστε και ή έννοια τής συνάρθρωσης στον *Lipietz*. Πρόκειται, όμως, για μία έννοια στερημένη από πρακτική αποτελεσματικότητα, έφόσον ταχύτατα αντικαθίσταται από τήν έννοια τής ρύθμισης. Έχει ενδιαφέρον να έπισημανθεί ότι ή «δεύτερη γενιά» των θεωρητικών τής ρύθμισης φαίνεται να άγνοεί τήν γενεαλογία τής θεωρίας που ύποστηρίζει και τις όφειλές της στή σχολή των τρόπων παραγωγής και τον *Althusser*, έστω και ως προσπάθεια ύπερβασης του άλτουσερισμού. Δές, π.χ., τον πρόλογο του Γ. Δουράκη στο *A. Lipietz, op. cit.*, σέ αντιπαράβολή προς τό κείμενο του ίδιου του *Lipietz*, ιδιαίτερα σ. 17-64. Έπίσης *R. Boyer, op. cit.*, σ. 69 κ.ε. Ό Γ. Μιχαηλίδης, (Ό Άντίλογος στις Θεωρίες τής Ύπανάπτυξης, 1986, *Θέσις*, τ. 16), όρθά έπισημαίνει τήν άφεταιρική συγγένεια των δύο προσεγγίσεων.

14. Τό σύνολο αυτών των ένστάσεων θεωρεί ότι αναγνωρίζει και αντιμετώπιζει ό *A. Lipietz* στο *Αυταπάτες και Θαύματα*. Δυστυχώς, ή αντιμετώπισή τους επί τής ούσιας παραμένει άνεπαρκής. Ίσως γιατί, παρά τήν αντίθετη άποψη του *Lipietz*, οι έννοιες και οι όροι που συγκροτούν τήν θεωρία δέν είναι άπλως «όνόματα» αλλά ύποδηλώνουν κάτι περισσότερο από άπλή «όνοματοδοσία».

«ΡΗΣΟΣ» ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΡΟΔΑΚΗΣ

«Ο ΓΟΡΔΙΟΣ ΔΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΗΤΩΝ - Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ»

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

«ΠΟΜΑΚΟΙ Ή ΡΟΔΟΠΑΙΟΙ - ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ»

Πρόλογος: Γιάγκος Πεσμαζόγλου

ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

«Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ»

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ ΣΚΑΛΙΕΡΗΣ

«ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΦΥΛΛΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ»

ΠΟΛΥΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

«ΑΣΗΣΜΟΝΗΤΕΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ - ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ, ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ ΚΑΙ ΠΑΣΧΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΡΑΚΗ»

Πρόλογος: Μητροπολίτης Μαρωνείας - Κομοτηνής ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΑΤΖΜΟΓΛΟΥ

«Τ' ΑΓΙΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ»

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

«ΘΡΑΚΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ»

Θρακική Επετηρίς 1897

ΣΑΡΑΝΤΑ ΕΝΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

«Ο ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ»

Πρόλογος - Μετάφραση - Σχόλια: ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

Ο Πενταπόλεως ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΣ (ΑΓΙΟΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ)

«ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΟΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ»

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΩΣΤΑΣ ΘΡΑΚΙΩΤΗΣ

«ΛΑΙΚΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ»

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΡΟΔΑΚΗΣ

«Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ -ΟΙ ΘΡΑΚΕΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ»

ΖΑΡΕΒΑΝΤ

«ΠΑΝΤΟΥΡΑΝΙΣΜΟΣ»

Μετάφραση: Σήφης Κασσιάν

ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ

«ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ»

Μελέτημα εθνοψυχολογίας

ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ

«ΡΗΣΟΣ» - Τραγωδία

Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Κώστας Θρακιώτης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Βιβλιοπωλείο «ΠΕΝΤΑΔΑΚΤΥΛΟΣ»

ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 34

106 81 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ.: 88 18 751

Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

Μετά τόν πόλεμο τού Κόλπου

Η στρατιωτική επιχείρηση στόν Κόλπο υπό τήν καθοδήγηση τών ΗΠΑ μπορεί νά εκληφθῆ ὡς πρώτη ἔνδειξη ὅτι οἱ ΗΠΑ ἔγιναν αἰχμάλωτες τῆς ἴδιας τους τῆς θρυμματισμένης οικονομικῆς κυριαρχίας; Βασίζεται ἡ ἐξουσία στόν ἀριθμό τών ὄπλων καί τών ὑλικῶν μέσων πού διαθέτει ἡ χώρα;

Τά παγκόσμια πολιτικά γεγονότα ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1990 μέχρι σήμερα ἀποτελοῦν μιά ἰδανική ἀφορμή γιά τή διαφώτιση περίπλοκων ἀλληλεξαρτήσεων, πού θίγονται ὅταν κάποιος μιλάει γιά ἀπώλειες ἢ γιά κέρδη τῆς δύναμης τών ΗΠΑ στόν παγκόσμιο καπιταλισμό.

Ἡ ἀναδρομή στίς ἀμέτρητες ἄμεσες καί ἔμμεσες στρατιωτικές ἐπεμβάσεις τών ΗΠΑ σέ χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου δέν ἀφήνει περιθώρια ἐκπλήξεων γιά τήν πρόσφατη ἐπίδειξη στρατιωτικῆς δύναμης στόν πόλεμο στόν Περσικό Κόλπο.

Οἱ νέες συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ΗΠΑ παίζουν αὐτή τή φορά τό ρόλο τοῦ παγκόσμιου χωροφύλακα συνίστανται στά ἑξῆς δύο σημεῖα: Σ' ἀντίθεση μέ τήν ἐποχή τῆς διπολικῆς ἀντίθεσης τοῦ ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ μπλόκ, αὐτή τή φορά οἱ ΗΠΑ δέν χρειάζεται νά λάβουν ὑπόψη τους τά στρατηγικά συμφέροντα τῆς Σ. Ἐνωσις, ἡ ὁποία ὑποχωρεῖ στή διεθνοπολιτική «κατεῦθυνση ἀσφάλειας» τών ΗΠΑ.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ΗΠΑ ὀφείλουν τό ρόλο τους ὡς παγκόσμια ἀστυνομία στό γεγονός ὅτι καταφέρνουν νά ὀργανώσουν τή στρατιωτική ἐπιχείρηση κατά τοῦ Ἰράκ σάν μιά διεθνή προσφορά ὑπηρεσιῶν, τή στιγμή πού οἱ Εὐρωπαῖοι σύμμαχοί τους συμμετέχουν στά ἔξοδα αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης στόν Κόλπο.¹

Ὁ διευθύνων οικονομολόγος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τράπεζας Ἐπενδύσεων στό Λουξεμβούργο, Ἄλφρεντ Στάνιχερ, προβλέπει τή μακροπρόθεσμη πλήρη κάλυψη τών ἐξόδων τοῦ πολέμου στόν Κόλπο ἀπό τήν πλευρά τών ΗΠΑ, τή στιγμή πού ἄλλα κράτη, ὅπως τό Κουβέιτ, ἡ Σαουδική Ἀραβία, ἡ Ἰαπωνία καί ἡ Γερμανία, ἀναλαμβάνουν σχεδόν τό 90% αὐτῶν τών ἐξόδων καί τό ὑπόλοιπο 10% θά καλυφθῆ ἀπ' τίς παραγγελίες πού ἔχουν δοθεῖ σέ ἀμερικανικές ἐταιρεῖες γιά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ Κουβέιτ.² Στά δισεκατομμύρια πού πρόσφεραν ἡ Ἰαπωνία, ἡ Δυτ. Γερμανία καί ἄλλες χώρες

γιά τή χρηματοδότηση τοῦ πολέμου, πρέπει νά συνυπολογιστοῦν κι ἐκεῖνα πού ἔχασαν οἱ χρηματοδότες τών ΗΠΑ μέσα ἀπό τήν ὑποτίμηση τοῦ δολαρίου. Ὅπως προέκυψε ἀπό τίς διαπραγματεύσεις μεταξύ Ἰράκ, Κουβέιτ καί τών ἄλλων Ἐμιράτων τοῦ Κόλπου, τό Κουβέιτ δέν θέλησε νά παραγραφοῦν τά δάνειά του πρὸς τό Ἰράκ, τά ὁποῖα ἀνέρχονταν σέ 30-35 δισεκατομμύρια δολάρια, ποσόν ιδιαίτερα χαμηλό σέ σύγκριση μέ τήν περιουσία τοῦ Κουβέιτ στό ἐξωτερικό καί σέ σύγκριση μέ τό κόστος αὐτοῦ τοῦ πολέμου.³ Βέβαια γιά τήν ἀπώλεια τών ἀνθρώπινων ζωῶν δέν γίνεται λόγος. Κατ' ἀναλογία, θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ χρεῶστες ὄλου τοῦ κόσμου ὄχι μόνο νά τιμωρηθοῦν ἀπό τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο μέ τοποθέτηση ὄρων ἀλλά καί νά βομβαρδιστοῦν ἀπό ἐκείνους πού πιστεύουν ὅτι πρέπει νά πληρώσουν.

Ἡ πορεία τοῦ πολέμου στόν Περσικό Κόλπο ἀποδεικνύει πόσο δικαιολογημένη θά ἦταν ἡ μὴ βίαιη ἀσκηση πίεσης πρὸς τό Ἰράκ, πού θά στηριζόταν στή διεθνή ἀπομόνωσή του καί σέ μιά στρατιωτική καί οικονομική ἐμπάργκο-πολιτική καί θά τό ἀνάγκαιζε ν' ἀποχωρήσει ἀπ' τό Κουβέιτ.

Οἱ ΗΠΑ δέν θέλησαν ἀπό τήν ἀρχή νά ἐκμεταλλευθοῦν τήν εὐκαιρία μιάς διεθνῆς ρυθμιζόμενης τακτοποίησης τῆς σύγκρουσης. Ἀντίθετα, φρόντισαν νά σταθεροποιήσουν τήν κλονισμένη ἡγεμονική τους θέση μέσα ἀπό τήν ἐπίδειξη τῆς ἀπόλυτης στρατιωτικῆς τους ὑπεροχῆς, χάρη στήν ὁποία μπορεί νά ἐξαλειφθῆ κάθε ἐνοχλητικός παράγοντας γιά τή «διεθνή ἔννομη τάξη». Ἡ στρατιωτική ἐπιχείρηση στόν Κόλπο δέν καταστρώθηκε ἀπό τίς ΗΠΑ τόσο γιά τό «φθηνό πετρέλαιο» ὅσο, πολύ περισσότερο, γιά τή στρατιωτική διασφάλιση παγκόσμιων οικονομικῶν καί πολιτικῶν δυναμικῶν ἐλέγχου, μέ στόχο τή σταθεροποίηση τῆς κυρίαρχης θέσης τους στή νέα «διεθνή τάξη πραγμάτων».

Οἱ ΗΠΑ ἀναλαμβάνουν τήν εὐθύνη νά ἔχουν τόν ΟΗΕ σάν ὄργανο πολιτικά ἀποδυναμωμένο, τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία ἐξυπηρετεῖ τούς στόχους τους καί τό ὁποῖο γι' αὐτήν τήν περίοδο θά ἦταν τό καταλληλότερο νά πλαισιώσει διεθνεῖς εἰρηνευτικές, συμβιβαστικές, ἐξισορροπητικές καί ρυθμιστικές διαδικασίες καί ν' ἀντιπαραβάλλει μιά ἄλλη πολιτική ἀρχή καί πολιτισμένους

πολιτικούς μηχανισμούς σέ μιά διεθνή ἐμφυλιοπολεμική «τάξη», στήν ὁποία ἐπικρατεῖ τό δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου.

Ἡ συγκατάθεση πολλῶν τριτοκοσμικῶν χωρῶν στίς ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας δέν μπορεί νά νοηθεῖ σάν ὑποταγή μπροστά στήν «υπερδύναμη - ΗΠΑ». Σημαίνει τακτική ἀναμονή, γιά μιά συλλογική καί πολιτική διευθέτηση τῆς σύγκρουσης. Οἱ ἄνθρωποι στόν Τρίτο Κόσμο θά ξεχάσουν πῶς ἀργά ἀπό τοῦς Δυτικοευρωπαίους ὅτι ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στό ἄν οἱ ΗΠΑ εἰσβάλουν στόν Παναμᾶ ἢ ἄν τό Ἰράκ εἰσβάλλει στό Κουβέιτ καί ἔχουν συναίσθηση σέ ποῖο βαθμό ὁ ΟΗΕ εἶναι καί παραμένει μιά μάλα στά χέρια τών ἰσχυρῶν. Τό ὅτι οἱ οικονομικά κλονισμένες ΗΠΑ βλέπουν τή σωτηρία τους σέ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως αὐτή στόν Κόλπο, ἀποσαφηνίζει τῆς εὐκαιρίας πού ἔχουν στό μέλλον οἱ «πολιτικοκοινωνικές» ἐξελίξεις καί προσδοκίες.⁴

Ὁ πόλεμος στόν Κόλπο ἀπέτελεσε ἓνα παράδειγμα ἀσκησης τῆς δομικῆς ἐξουσίας τών ΗΠΑ πρὸς ἐξυπηρέτηση ἐσωτερικῶν πολιτικῶν καί οικονομικῶν σκοπῶν. Λόγος γιά δομική ἐξουσία ἐνός ἔθνους μπορεί νά γίνε, ὅταν αὐτό διαθέτει σχετικὰ περισσότερες ἐπιλογές δράσης σέ περίπτωση «ἐξωτερικῶν ἐνοχλήσεων» ἀπ' ὅ,τι ἄλλα ἔθνη καί ὅταν τό ἴδιο ἔθνος εἶναι σέ θέση νά ἐπιβάλλει τήν ἐπιλογή του καί σ' ἄλλα ἔθνη. Ἡ δομική ἐξουσία συνδέεται μέ τήν ἡγεμονία, ὅταν αὐτό τό ἔθνος προβαίνει σέ μιά ἐπιλογή, ἡ ὁποία λαμβάνει ὑπόψη τῆς καί τά συμφέροντα τών ὑπόλοιπων δρώντων.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια δέν μπορεί νά γίνε λόγος γιά μιά ἡγεμονία τών ΗΠΑ στόν παγκόσμιο καπιταλισμό ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Ἐνῶ στίς 10ετίες τοῦ '50 καί τοῦ '60 τά ἔθνη καί συμφέροντα ἔρχονταν σέ δεύτερη μοῖρα πρὸς χάριν τῆς ἐγκαθίδρυσης καί ἀναπαραγωγῆς μιάς διεθνῆς καπιταλιστικῆς τάξης πραγμάτων, ἀπ' τά μέσα τῆς 10ετίας τοῦ '70 ὑποτάχθηκε ἡ ἀναπαραγωγή τῆς διεθνῆς καπιταλιστικῆς τάξης πραγμάτων στό ἔθνικό συμφέρον τῆς ἀνόδου τῆς ἐσωτερικῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης.⁵ Παράδειγμα γι' αὐτό ἀποτελεῖ ἡ πολιτική τών ὑψηλῶν τόκων πού ἀκολούθησαν οἱ ΗΠΑ ἀπ' τό 1979, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στούς διεθνεῖς ἰσχυρούς ὑπερογκὰ κέρδη ἀπό καταθέσεις σέ δολάρια Ἀμερικῆς καί παρέχει σέ διαφορετικούς τομείς τῆς οικονομίας τών ΗΠΑ ἓνα εἶδος «κρυμμένης κατανάλωσης», γιά τήν ὁποία οἱ ΗΠΑ ἀρχίζουν νά πληρώνουν ἀπό τήν ἀρχή τῆς 10ετίας τοῦ '90. Τά ἔξοδα γι' αὐτή τή μονομερῆ προάσπιση συμφερόντων βρίσκονταν καί βρίσκονται στίς πλάτες τών χρεωμένων χωρῶν τῆς καπιταλιστικῆς περιφέρειας, οἱ ὁποῖες ἀπό τήν ἀρχή τῆς 10ετίας τοῦ '80 ζοῦν μιά σύνθλιψη στίς διεθνεῖς πιστωτικές ἀγορές. Ἐξοδα δ-

μως προκύπτουν και για τους πιστούς στις ΗΠΑ, οι οποίοι λόγω της υποτίμησης του δολαρίου 'Αμερικής παίρνουν πίσω μικρότερο αντίτιμο απ' αυτό το οποίο δάνεισαν. Ένα παράδειγμα: Χάρη στην υποτίμηση του αμερικανικού δολαρίου απέναντι στο γερμανικό μάρκο, μπορούν σήμερα οι ΗΠΑ, σαν χρεώστες, κάθε δολάριο που δανείστηκαν πριν 5 χρόνια να το ξεπληρώνουν με 50 σέντ.

Σε κατηγορίες εξουσίας αυτό εκφρασμένο σημαίνει ότι το μεγαλύτερο αντίτιμο που πρέπει να πληρώσουν οι ΗΠΑ βρίσκεται στην ελάττωση των διαθέσιμων εναλλακτικών τρόπων δράσης, τη στιγμή που οι πιστοί στις ΗΠΑ μπορούν ν' ασκούν οικονομική πίεση στις διαπραγματεύσεις και εφόσον ή εξάρτησή τους από ξένα δάνεια γίνεται μεγαλύτερη εν όψει των δυσαναλογιών της οικονομίας τους, οι οποίες εκδηλώνονται διά μέσου της μετακίνησης των σχετικών τιμών.⁶

Τό γεγονός ότι οι ΗΠΑ δέν έχασαν τη δομική τους εξουσία οφείλεται στο ότι οι πιστώσεις που έχουν από τό εξωτερικό είναι σε αμερικανικά δολάρια και ή αξία τους συνεπώς μπορεί να ελαττωθεί διά μέσου οικονομικο-πολιτικών μέτρων. Ακριβώς σ' αυτό τό δυναμικό που έχουν οι ΗΠΑ για απειλή και τό οποίο δέν έχουν οι άλλες χώρες συνίσταται ή μειωμένη, αλλά ακόμη υπάρχουσα δομική εξουσία των ΗΠΑ.

Η απώλεια της οικονομικής δύναμης των ΗΠΑ συνοδεύτηκε από μία αύξηση της οικονομικής δύναμης της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και μερικών νοτιοανατολικών ασιατικών αναπτυσσόμενων χωρών.⁷ Μέ άφορμή αυτές τις μετατοπίσεις των θέσεων των χωρών, μιλάει ό θεωρητικός Πάντοαν για ένα πέραςμα ενός ήγεμονικού συστήματος σ' ένα ολιγοπολικό σύστημα. Ο ίδιος περιγράφει μία συγκυρία του παγκόσμιου καπιταλισμού κατά την οποία ένας μικρός αριθμός χωρών είναι σε θέση να επηρεάζει την εξέλιξη του παγκόσμιου συστήματος.⁸ Σύμφωνα μ' αυτό τό ερμηνευτικό πλαίσιο, όλες αυτές οι χώρες διαθέτουν μία εξουσία του βέτο αλλά καμιά δέν διαθέτει δομική εξουσία.

Τό παράδειγμα του διεθνούς πισωτικού καθεστώτος μπορεί πάλι να καταστήσει καθαρό πώς μία τέτοια ερμηνεία είναι πειστική. Ναί μόν ή άνοδος του γερμανικού μάρκου και του γιαπωνέζικου γέν συγκαταλέγονται στα σημαντικότερα άποθεματικά νομίσματα του κόσμου και στις έντονότερες δομικές μετατοπίσεις της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά τό δολάριο 'Αμερικής έμπεριέχει ακόμη τό ρόλο του διεθνούς νομίσματος, μέ τό οποίο κλείνεται ένα σημαντικό μεγάλο μέρος των διεθνών πιστωτικών και έμπορικών συμφωνιών. Η 'Ιαπωνία και ή πρώην Δυτική Γερμανία διαθέτουν

δομική εξουσία σ' ένα έθνικό επίπεδο, όχι όμως στην παγκόσμια οικονομία. Όσο καιρό παίζεται τό «διεθνές νομισματικό και πιστωτικό παιχνίδι» μέ τους όρους του αμερικανικού δολαρίου, όι συμπαίχτες βρίσκονται τελικά σε μία κατώτερη θέση. Έδώ βεβαίως ισχύει τό ότι κάθε μονομερές πλεονέκτημα που άπολαμβάνουν οι ΗΠΑ εξαιτίας της δομικής τους εξουσίας θέτει σε κίνδυνο τη σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας και αυξάνει τά έξοδα προσαρμογής για όλους, όπως καθαρά φαίνεται από τόν τελευταίο πόλεμο στον Κόλπο.⁹

Η μεγάλη άβεβαιότητα της παγκόσμιας κατάστασης σήμερα έγκειται και στο ότι ό ρόλος των ΗΠΑ σαν «υπερδύναμη» δέν είναι πλέον καθαρός. Σ' αυτό τόν πόλεμο οι ΗΠΑ μέ τά συμπεριφέροντά τους υπήρξαν ήθμα της πανουργίας της ιστορίας και κατέστρεψαν, άκόμη και σά νικητές, την τάξη της «*prax americana*» που επέβαλαν μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ή όποία λειτουργήσε αρκετές 10ετίες σχετικά καλά. Έτσι αυτός ό πόλεμος είναι περισσότερο απ' ό,τι ό πόλεμος στό Βιετνάμ έκφραση μιάς αλλαγής των καιρών.

Γιά τόν ρόλο των ΗΠΑ στον τελευταίο πόλεμο γράφει ό Πώλ Κέννεντυ¹⁰: «Πρόκειται για μία ήγεμονική δύναμη ή όποία έχει παραμελήσει στη χώρα της τά έργα ύποδομής· τό εκπαιδευτικό της σύστημα δέν μπορεί ν' ανταποκριθεί στις προκλήσεις της 10ετίας του '90· ή παραγωγικότητά της τείνει να υποχωρήσει μπροστά στις ανταγωνίστριες οικονομικές δυνάμεις· χάνει τις οικονομικές της ρεζέρβες και την πολιτική της αξιοπιστία».

Η στρατιωτική της υπεροχή είναι ένα γεγονός, ακόμη και αν τό αντιστάθμισμα απ' την μεριά των συμμάχων για τη στρατιωτική της επέμβαση στον Κόλπο υπήρξε πολύ βαρύ. Γεγονός παραμένει ότι ποτέ δέν μπόρεσε να εγκαθιδρυθεί μία παγκόσμια τάξη βασισμένη στη στρατιωτική έπιβολή μονομερών συμφερόντων. Χωρίς ήθική δέν γίνεται, και για ήθική δέν μπορεί να γίνει λόγος μέ την παραπομπή στις άποφάσεις του ΟΗΕ. Η ήθική σε μία διεθνή τάξη πραγμάτων πρέπει να είναι γενικεύσιμη και συνεπής στον έαυτό της. Μετά τόν τελευταίο πόλεμο μένει ή λογική της στρατιωτικής άσκησης βίας, ή καταστροφή της πολιτικής και της ήθικής. Ο ΟΗΕ θά μετατραπεί σ' ένα διευρυμένο NATO και αυτό μπορεί να σημαίνει ότι απ' τά περισσότερα μέλη του ΟΗΕ θά άφαιρεθεί ή δικαιοδοσία της άρθρωσης συμπεριόντων και της ρύθμισης συγκρούσεων. Αυτό συνεπάγεται τη μετάβαση από τη διπολική σε μία πολυπολική δομή του παγκόσμιου πολιτικο-στρατιωτικού συστήματος. Η πολυπολικότητα μεταφέρεται σε όλους τους θεσμούς

του πρώην διπολικού κόσμου και περιορίζει τις πολιτικές επιλογές όλων των χωρών.

Τό γεγονός αυτό μοιάζει να προκαλεί προς τό παρόν λίγα προβλήματα στις χώρες που παραδοσιακά συνδέονται μέ τις ΗΠΑ. Για τις χώρες όμως του Τρίτου Κόσμου αυτό σημαίνει μία καταστροφή. Η νέα διεθνή τάξη πραγμάτων θά διέπεται από τη βία και όχι από θεσμοποιημένους κανόνες και άξίες. Οι αντίθεσεις στον παρόντα κόσμο δέν μειώθηκαν μετά από τόν τελευταίο πόλεμο. Η έποχή των πολέμων για τις ένεργειακές πηγές άρχισε. Η άναδεικνυόμενη σύγκρουση στον τελευταίο πόλεμο μεταξύ Βορρά και Νότου δέν λύθηκε μέ την ήττα του Σαντάμ Χουσεϊν, τη στιγμή που όλα στις βιομηχανικές χώρες έμειναν όπως ήταν. Μία ειρηνική έποχή μετά τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου θά έρθει μόνο τότε, όταν και στη δημοκρατική και έλευθερη κι από την οικονομία της άγοράς κυριαρχούμενη Δύση γίνουν αλλαγές στον κοινωνικό τρόπο ρύθμισης και δέν παραμείνουν μόνο οι παραδοσιακοί τρόποι παραγωγής και κατανάλωσης. Αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Ιωάννα Δέδε

1. Kur Hübner, "Wer Macht Hat, kann sich alles erlauben. Anmerkungen zu den Konkreten Hegemonie - Dominant - Macht - Kooperation in der globalen Ökonomie, PROKLA, Δεκ. 1990, τεύχος 81, σελ. 66-90.

2. "Kriegskosten gegen null", Spiegel, 4.3.1991, σελ. 122-4.

3. Pierre Salinger, Spiegel, 28.1.1991.

4. Joachim Hirsch, Krieg gegen die Dritte Welt, Links, Φλεβάρης 1991, άρ. 249, σελ. 5-6.

5. Arrighi G., 1982, A Crisis of Hegemony, in: Amin S. / Arrighi G. / Frank A.G. / Wallerstein, I. (eds): Dynamics of Global Crisis, London.

6. Altvater E. / Hübner K. 1989: The End of the U.S. Empire? Monetary and Real Aspects of the United States Hegemonial Crisis, in: Váth, W. (ed.): Political Regulation in the "Great Crisis", Berlin.

7. Altvater E. / Hübner K. / Stanger M. (1983): Alternative Wirtschaftspolitik jenseits des keynesianismus, Opladen.

8. Padoon P.C., 1986: The Political Economy of international Financial Instability, London.

9. Τό ίδιο.

10. Paul Kennedy: "A Declining Empire Goes to War" in: Wall Street Journal, 25-26.1.1991.

Γιά μιά μαρξιστική ανάλυση τῆς κρίσης στὶς κοινωνίες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης

τῆς Ροσάνας Ροσάντα

Μποροῦμε νά βεβαιώνουμε τὸ τέλος τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ ταυτόχρονα τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ Μάρξ; Ἡ καταφατική ἀπάντηση τοῦ Ζάκ Τεξιέ καὶ τοῦ Ζάκ Μπιντέ προϋποθέτει τὴν ταύτιση τοῦ κομμουνισμοῦ μὲ τὰ καθεστῶτα τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», μιά ὀρισμένη ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ καὶ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ σύγχρονη ἐποχὴ ἐκφράζει μιά ἀνάγκη νά κυριαρχήσει πάνω στὴ σφαῖρα τῆς οἰκονομίας μιά γενική βούληση, ἡ ὁποία ἐκκρεμεῖ νά ὀργανωθεῖ δημοκρατικά, μέσω ἑνός κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ Ρόουλς (Μπιντέ), ἢ μὲ τὸ τέλος τῆς ταξικῆς φύσης τοῦ κράτους (Τεξιέ)· καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, μέσω μιᾶς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἐμπορευματοικῶν σχέσεων. Ὁ κομμουνισμός —κι αὐτός εἶναι ὁ ὀρισμός πού δίνει ὁ Μπιντέ στὰ καθεστῶτα τῆς ΕΣΣΔ καὶ τῶν λαϊκῶν δημοκρατιῶν, ἂν καὶ γιὰ νά λέμε τὴν ἀλήθεια ποτέ τὰ ἴδια δέν αὐτοπροσδιορίστηκαν ὡς «κομμουνιστικά» — ἀπέτυχε κατὰ τίς ἀπόψεις αὐτές, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ μιά μεριά τὰ ἐν λόγω καθεστῶτα προσπάθησαν νά καταργήσουν τίς ἐμπορευματοικῆς σχέσεις ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δέν προώθησαν τὸν ριζικὸ ἐκδημοκρατισμὸ τοῦ κράτους. Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ παραμένει, συνεπῶς, ἐπικαίρη οὐσιαστικά ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τῆς γιὰ τὸ κράτος.

Πρέπει, λοιπόν, νά ὁμολογήσω πρὶν ἀπ' ὅλα ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη μου, δέν μποροῦμε νά ἐπικαλούμαστε τὸν Μάρξ ἀφαιρώντας ἀπὸ τὴ σκέψη του τὸ θέμα μιᾶς «ἐπανάστασης», πού καθιστᾶ τοὺς ἀνθρώπους κύριους τῆς ἐργασίας τους, μὲ τὰ μέσα καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς, καὶ πού ἀντικαθιστᾶ τὸ χρῆμα ὡς παγκόσμια ἀνταλλακτικὴ ἀξία ἀπὸ ἕναν ἠθελῆμένο προσδιορισμὸ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς χρηστικῆς ἀξίας τῆς. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ κριτικὴ τῆς φетиχοποίησης τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδὴ τοῦ ἀφηρημένου χαρακτήρα τῆς ἀξίας του, καθὼς καὶ τοῦ τύπου τῆς ἀνταλλαγῆς πού προκύπτει ἀπ' αὐτόν, δηλαδὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, δέν μπορεῖ, νομίζω, νά ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ μαρξικὴ σκέψη χωρὶς νά περιορίσει οὐσιαστικά τὴν ἐμβέλειά τῆς. Ὁ Μάρξ δέν θέλησε νά εἶναι οὔτε φιλόσοφος οὔτε ἱστορικός τῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ ἕνας πολιτικός στοχαστής τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ καπιταλισμοῦ: ἀποκαλύπτοντας τὴν ἄνιση ἀνταλλαγὴ πού πραγματοποιεῖται στὶς καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς καὶ πού καθιστᾶ τὸν ἄνθρωπο ἕνα ἐμπόρευμα μεταξὺ ἄλλων, πίστεψε ὅτι ἐβλεπε νά ἀναδεικνύεται ἕνα ὑποκείμενο ὑποχρεωμένο νά πραγματοποιήσει τὴν ἀπελευθέρωσή του μὲ τὴν πλήρη σημασία τῆς λέξης,

καταστρέφοντας τὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ τίς ἴδιες τίς καπιταλιστικὲς σχέσεις.

Μπορεῖ κανεὶς νά χαρακτηρίσει τὴν ἀνάλυσή του ἐξωπραγματικὴ (λέγοντας ὅτι τὸ κεφάλαιο γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἀφηρημένο καὶ ἱκανὸ νά ἀναπαράγεται, περνώντας ὄλο καὶ λιγότερο μέσα ἀπὸ τὴν παραγωγὴ) καὶ τὸ διάβημά του οὐτοπικό (λέγοντας ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη σάν τέτοια ἐξαφανίζεται, καὶ μαζί τῆς τὸ κλασικὸ ἐργοστάσιο, ἐνῶ ἡ κατανάλωση, πού ὑπαγορεύει τὸ ἴδιο τὸ κεφάλαιο, ἔχει καταστειῖ ἡ ἰδεολογία τῆς καὶ ταυτόχρονα ἡ ἀλλοτρίωσή τῆς: «Ἀγοράζω, ἄρα ὑπάρχω»). Ἀλλὰ τότε, γιὰ νά μιλάμε περὶ ἐπικαιρότητας τοῦ Μάρξ; Παραμένουν ἐπικαίρες, λένε, ὀρισμένες ἀναλύσεις του, γιὰ παράδειγμα ὅ,τι ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ γιὰ τὸ κράτος τὸν πλησιάζει πρὸς τὸν Βέμπερ (Τεξιέ), ἀλλὰ μπορεῖ κανεὶς νά ἀμφιβάλλει κατὰ πόσο ὁ ἴδιος θά ἀναγνώριζε σ' αὐτές τὴν οὐσία τῆς πνευματικῆς του πορείας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ κοινωνικὸ μοντέλο πού πραγματοποιήθηκε στὴν ΕΣΣΔ μετὰ τὸ 1917, τὸ ὁποῖο ἐξάχθηκε στὶς παλαιῆς λαϊκῆς δημοκρατίες καὶ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν Κίνα, μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ «κομμουνιστικό», σύμφωνα μὲ τὸ νόημα πού μοιάζει νά δίνει ὁ Μάρξ στὴ λέξη αὐτή. Ἔτσι, καὶ οἱ δύο ὅροι τοῦ ἰσχυρισμοῦ, στὸ εἰσηγητικὸ κείμενο τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ, ἀπαιτοῦν μιά προκαταρκτικὴ ἐπαλήθευση — ἔστω καὶ μόνο γιὰ νά ἀντιπαραθέσουμε πραγματικὰ τίς ἀπόψεις μας.

Γιὰ πολὺ καιρὸ, ἡ μαρξιστικὴ βουλγακάτα, τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα θεωροῦσαν ὅτι αὐτό πού, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, προσδιορίζει τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς εἶναι ἡ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἀπέναντι στὴν ἰδιοκτησία βρίσκονται οἱ προλετάριοι, οἱ «μὴ κάτοχοι μέσων παραγωγῆς» μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, καὶ ἱστορικά αὐτοὶ πού, στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα κυρίως, ἔχασαν τὴ γῆ τους καὶ πρόσφεραν ἐργατικὸ δυναμικὸ στὰ ἐργοστάσια πού ἀναδύονταν στὶς πόλεις. Ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς προλετάριους ἀλλὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιούχο, μὲ βάση τὴ διαμόρφωση τοῦ κέρδους, ἀναγκαίου γιὰ τὴν ἐπανεπένδυση καὶ διεύρυνση τοῦ κεφαλαίου· τὸ κεφάλαιο γίνεται συνεπῶς τὸ πραγματικὸ «ὑποκείμενο» τῆς σφαίρας τῆς οἰκονομίας, καὶ ὁ κάτοχος του ὑπόκειται ὁ ἴδιος, ἐπὶ ποινῇ θανάτου, στοὺς νόμους τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἐπέκτασής του.

Σκοπός λοιπόν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, τοῦ σοσιαλιστικοῦ καί τοῦ κομμουνιστικοῦ —στήν ἀρχή δέν μπορούμε νά τά διαφοροποιήσουμε ἀπό τήν ἀποψη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἀλλά ἀπό τήν ἀποψη τῶν μέσων γιά τήν ἐπίτευξή του— εἶναι νά ἀπαλλοτριώσει τούς κεφαλαιούχους καί νά παραδώσει τά μέσα παραγωγῆς —τό χρήμα, τή γῆ, τά μεταλλεῖα, τό κεφάλαιο τό ἐνσωματωμένο στά μηχανήματα— στά χέρια αὐτῶν πού πρὶν ὑφίσταντο τήν ἐκμετάλλευση.

Πῶς; Μέσα ἀπό μιᾶ ἐπανάσταση, ἰσχυρίζεται ὁ Μάρξ, γιατί δέν μπορούμε νά ἀφαιρέσουμε τήν ἰδιοκτησία ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη μέ τή δική της συγκατάθεση. Ἡ «ἐπανάσταση» αὕτη μπορεῖ νά γίνει μέσα ἀπό ἀγῶνες καί μεταρρυθμίσεις, πού ὀδηγοῦν σέ κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, θά ὑποστηρίξει ὁλοένα καί πιό ἀνοιχτά ἡ Δεύτερη Διεθνῆς· μόνο μέσα ἀπό μιᾶ «βίαιη κατάληψη τῆς ἐξουσίας» ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὀργανωμένου προλεταριάτου, θά ὑποστηρίξει ἡ Τρίτη Διεθνῆς, γιατί ἡ ἀστική τάξη δέν θά ἀφθεῖ νά ἀπαλλοτριωθεῖ χωρὶς νά προσφύγει στούς ἀμυντικούς μηχανισμούς της, τούς κατασταλτικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τό θέμα τῆς «ἐπαναστατικῆς ρῆξης» εἶναι μαρξικό, παρ' ὅλο πού ὁ Μάρξ —μέ ἐξαίρεση τό δοκίμιό του γιά τόν *Ἐμφύλιο πόλεμο στή Γαλλία*— δέν τό ἀνέπτυξε καθόλου μετά τό *Μανιφέστο* τοῦ 1848· πράγματι, τό ζητούμενο δέν εἶναι μόνο νά καταλυθεῖ ἕνας τρόπος παραγωγῆς ἀλλά καί ἡ ἰδεολογία του, τά ὄρια τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατίας καί τοῦ δικαίου πού παρήγαγαν οἱ ἀστικές ἐπαναστάσεις.

Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα κρίσιμο σημεῖο, μέ ἀφετηρία τό ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νά δεχθεῖ ἢ νά ἀπορρίψει τήν ἐπικαιρότητα τοῦ Μάρξ: ἡ πορεία του, ἀπό τά νεανικά *Χειρόγραφα* ὡς τά *Grundrisse* καί ὡς τήν ἐπεξεργασία τοῦ *Κεφαλαίου*, ξεκινᾷ ἀπό τήν κριτική τῶν καθαρά πολιτικῶν δικαιωμάτων πού ἐκχωρήθηκαν στόν πολίτη ἀπό τήν Ἀγγλική καί τή Γαλλική Ἐπανάσταση — ἕναν πολίτη πού ψηφίζει ἐφόσον εἶναι ἄρρην καί πληρώνει φορολογικές ὑποχρεώσεις. Στήν πραγματικότητα, ὁ ἀγῶνας γιά τήν καθολική ψηφοφορία θά εἶναι μακρὺς, γιατί θά ὑπάρχει γιά χρόνια ἀμφιβολία κατά πόσο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐλεύθερος νά ἐκφράσει τή γνώμη του ἐκεῖνος πού δέν εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως οἱ φτωχοί, οἱ δουλοπάροικοι ἢ οἱ γυναῖκες· ἄς θυμηθοῦμε τίς συζητήσεις στή Συντακτική Συνέλευση, πιό ρεαλιστικές ἀπό τή σύγχρονη φιλελεύθερη ἰδεολογία, γιατί προέβλεπαν τούς ὅρους μιᾶς συγκεκριμένης ἐλευθερίας, ἀμφισβητώντας ταυτόχρονα, παρά τό γράμμα τῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1789, ὅτι εἶναι προσιτή γιά κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα, ἀνεξαρτήτως περιουσίας ἢ φύλου. Τά ὄρια αὐτῆς τῆς «ἰσότητος στά δικαιώματα» ἦταν φανερά στά μάτια τῶν Γάλλων τῆς Συντακτικῆς, ὅπως καί τό κρίσιμο σημεῖο πού αὐτά ἀποκάλυπταν: «Ἀκόμη ἕνα βῆμα κι ἀγγίζουμε τήν ἰδιοκτησία», ἀναφωνοῦσε ὁ Μπαρνάβ. Δέν εἶναι διόλου ἀνάγκη ἄλλωστε νά περιμένουμε τόν Μάρξ γιά νά συναντήσουμε μιᾶ διαυγή θεώρηση τῶν «πολιτικῶν δικαιωμάτων». Ὁ Μπενζαμίν Κονστάντ τό λέει θαυμάσια: ὁ πολίτης πού ψηφίζει κάθε τέσσερα χρόνια καί δέν ἐκλέγεται, ἀφοῦ δέν ἔχει κανένα νόμιμο δικαίωμα ἐπέμβασης στά δημόσια πράγματα, δέν κάνει τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά ἐγγυᾶται τό πλαίσιο μέσα στό

ὁποῖο οἱ κατέχοντες μπορούν νά ἀναπτύξουν τίς ἐλευθερίες τῆς οικονομικῆς δραστηριότητάς τους, τό ἐμπόριο καί τίς ἐξουσίες τους.

Τό καθεστῶς τοῦ πολίτη, μέ ἄλλα λόγια, ἄλλαξε δραματικά σέ σύγκριση μέ κείνο τοῦ ὑποκείμενου σέ ἀγγραεῖα ἀνθρώπου τῆς πρὸ τοῦ 1789 ἐποχῆς ἀλλά ἡ ἰδέα τῆς «ἀνολοκλήρωτης ἐπανάστασης», πού διατρέχει ὅλο τόν 19ο αἰῶνα καί πού τροφοδότησε τήν «κοινωνική ἱστορία» τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἔχει τίς ρίζες της στή διαπίστωση ὅτι ἡ ἰδιοκτησία ὀρίζει μιᾶ ἐξουσία, συνεπῶς μιᾶ ἐλευθερία ἀπό τήν ὁποία ἀποκλείονται οἱ μὴ ἰδιοκτῆτες. Ἡ διαπίστωση αὕτη, πού παραμερίστηκε τό 1989 ἀπό τή σχολή τοῦ Φρανσουά Φουρέτ, εἶναι θεμελιακή γιά τόν Μάρξ.

Μέ μιᾶ τεράστια διαφορά σέ σχέση μέ τίς συζητήσεις τῆς Συντακτικῆς ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ Κονστάντ περί ἐλευθερίας στήν ἀρχαία καί τή σύγχρονη ἐποχή: ὁ τρόπος παραγωγῆς ἔχει ἀλλάξει σέ σύγκριση μέ τό 1789, δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά συλλάβουμε μιᾶ ἰδιοκτησία στά μέτρα τοῦ ἀτόμου πού δουλεύει στό χωράφι του ἢ ἀσκεῖ ἀτομικά τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου· τό κεφάλαιο ἀναδιαρθρώνει ἐκ βάθρων τήν παραγωγή, τά ὑποκείμενα καί τούς ρυθμούς της, ἀντλεῖ ἀπό τήν ὑπαιθρο ἕνα ἐκπρωχέμενο ἐργατικό δυναμικό, πού δέν ἔχει τίποτα ἄλλο νά πουλήσει ἀπό τά χέρια του στήν ἀγορά ἐργασίας καί πού ἀπορροφᾶται ἢ ἐκδιώκεται ἀπό τά ἐργοστάσια, ἀνάλογα μέ τίς προτεραιότητες καί τίς ἀνάγκες αὐτῶν τῶν τελευταίων. Αὐτός ὁ νέος τύπος ἀνδρα καί γυναίκας πού εἶναι ὁ ἐργάτης, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα στήν ἰδιοκτησία του, σχηματίζει τό ἀναπτυσσόμενο προλεταριάτο, καί ἡ ἀποπτώχευσή του εἶναι τέτοια καί τόσο συμμετρική πρὸς τήν ἀφηρημένη φύση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἐπαναστατήσει ἐναντίον ἐνός συστήματος πού τόν ἐκμηδενίζει. Εἶναι, συνεπῶς, ὁ φορέας τῆς ἐπανάστασης, τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῆς κυρίαρχης τάξης καί τῆς δημιουργίας ἐνός ἄλλου τρόπου παραγωγῆς, τοῦ κομμουνιστικοῦ, πού ἀπελευθερώνει τόν ἀνθρώπο πραγματικά καί ὀλοκληρωτικά. Ὁ Μάρξ ἐγγράφεται στήν τροχιά τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στό κρίσιμο σημεῖο, ὅπου συναντᾷ καί τόν Ρουσό: *Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν μπορεῖ νά μὴν εἶναι ἐλεύθερος, τότε δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ ἕναν τρόπο παραγωγῆς πού τόν ἀπαρνεῖται ὡς ὑποκείμενο.*

Λέγεται συχνά ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ εἶναι «ντετερμινιστική» (τελεολογική) ἢ ποτισμένη ἀπό «ἱστορική μοιρολατρεία»· δέν τό νομίζω. Ἀντίθετα, εἶναι ἀλήθεια ὅτι στόν Μάρξ ἡ «βεβαιότητα» μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ἐγγράφεται στή «βεβαιότητα» ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο, στήν ἰδέα περί ἐλευθερίας (καί ὄχι, ὅπως λέγεται συνήθως, τῆς «κοινωνικῆς δικαιοσύνης»). Ἀπό αὕτη τήν ἀποψη, ἀσφαλῶς ἡ ἔλευση τῆς ἐπανάστασης εἶναι γιά τόν Μάρξ ἀναγκαία συνέπεια (Τεξιέ), μέ τήν ἔννοια ὅτι τό κεφάλαιο εἶναι ἐκεῖνο πού στό πρόσωπο τῆς ἐργατικῆς τάξης παράγει τόν φορέα τοῦ ἴδιου τοῦ τέλους του, τόν νεκροθάφτη του. Δέν εἶναι δυνατό νά διαβαστεῖ ἀλλιῶς τό *Μανιφέστο* τοῦ 1848 οὔτε, ἀργότερα, ὅλες οἱ παρεμβάσεις του ὑπέρ ἢ κατά τῆς Πρώτης Διεθνούς. Οὔτε φαίνεται νά ἀνατρέπουν τή θέση περί τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὑ-

ποκειμένου τό περιώνυμο «'Απόσπασμα γιά τίς μηχανές» καί ό ισχυρισμός ότι, στό μέλλον, ή ανθρώπινη εργασία θά αντιπροσωπεύει ελάχιστα πράγματα στήν παραγωγή του πλούτου. Είναί άλλο ζήτημα άν ή «τεχνολογική επανάσταση» άλλαξε ή όχι τή σχέση ανάμεσα στήν ανθρώπινη εργασία καί τήν ενσωματωμένη στή μηχανή νοημοσύνη, σέ σημείο που ή ίδια ή παραγωγή νά μήν χρειάζεται πλέον (τόσους) μισθωτούς.

Έχει λοιπόν τά θεμέλια της στόν Μάρξ ή απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής που συνοδεύει τίς επαναστάσεις, όσες αυτοαποκαλούνται σοσιαλιστικές. Δέν είναι βέβαιο ό τι ισχύει τό ίδιο καί γιά τό κόμμα, ούτε καί γιά ό,τι αφορά τή σχέση τάξης / κόμματος· όσο γιά τή θέση περί δικτατορίας του προλεταριάτου, δέν συνεπάγεται τίς κρατικές μορφές που πήρε ό «ύπαρκτός σοσιαλισμός», έστω καί μόνο από τον πρόσκαιρο, τον μεταβατικό καί πολύ σύντομο χαρακτήρα που προβλέπει ό Μάρξ όταν κάνει λόγο γι' αυτήν. Καί στήν πράξη —όσο τά κομμουνιστικά καθεστώτα νοιάζονταν ακόμη νά δίνουν εξηγήσεις— ή άκαμψία του κόμματος καί ή επέκταση του κράτους δικαιολογήθηκαν μέ τήν διαρκώς ανανεούμενη παράταση της πάλης των τάξεων, ακόμη καί μετά τήν απαλλοτρίωση καί τήν κατάληψη της έξουσίας.

Στόν Μάρξ, όμως, ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δέν προσδιορίζεται μόνον από τήν ιδιοκτησία: προσδιορίζεται από τή φύση των «σχέσεων παραγωγής» — που δέν είναι σχέσεις «οικονομικές» αλλά σχέσεις «κοινωνικές». Άλλά στόν καπιταλισμό πρόκειται γιά σχέσεις κατ' έξοχήν «άνισεις», υπό τό κάλυμμα μιās ανταλλαγής μεταξύ έξίσου ελεύθερων ύποκειμένων. Μου φαίνεται πώς όταν ό Ζ. Βιντέ ισχυρίζεται, μαζί μέ τον Ρούουλς, ότι στή σχέση εργασίας που προσιδιάζει στόν καπιταλισμό οι δύο συναλλασσόμενοι έχουν γίνει «ελεύθεροι», έρμηνεύει τή λέξη διαφορετικά ά-

πό τον Μάρξ, ό όποιος, όταν μιλούσε γιά εργαζομένους που έχουν γίνει «ελεύθεροι», έννοούσε ότι δέν ήταν πλέον δεμένοι ούτε μέ τή γη ούτε μέ κάποια δική τους ιδιοκτησία ούτε μέ κάποιον άρχοντα (φεουδάρχη). Τό εργατικό δυναμικό περιπλέει ελεύθερα, άς τό πούμε έτσι, μέσα στό σύμπαν του καπιταλισμού που γεννιέται. Άλλά αυτό δέν σημαίνει ότι ό εργαζόμενος είναι «ελεύθερος», μέ τήν έννοια ότι μπορεί νά δράσει καί νά επιλέξει κατά βούληση. Τόν περασμένο αιώνα, ό ήγέτης των Wighs στή Βουλή των Κοινοτήτων, Σέρ Ρόμπερ Πήλ, ισχυριζόταν ότι τό κράτος δέν είχε τή δικαιοδοσία νά επιβάλλει όρια στό ώρARIO εργασίας (τό όποιο είχε τρομάξει ακόμη καί τους Tories που είχαν επισκεφτεί τά μεταλλεία), γιατί έτσι οι κρατικές άρχές θά άσκούσαν έναν άνεπίτρεπτο εξαναγκασμό στή βούληση ενός free agent (ελεύθερου ύποκειμένου), του εργαζομένου δηλαδή, ό όποιος μπορούσε, άν ήθελε, νά δεχτεί νά εργάζεται 24 ώρες τό 24ωρο ή... "Η τί άλλο; Ό Μάρξ καταγγέλλει άκριβώς τή φαινομενικότητα της ανταλλαγής μεταξύ ίσων ύποκειμένων, που ύπάρχει στό συμβόλαιο της μισθωτής εργασίας: ή ελευθερία του έπιχειρηματία είναι πλήρης, γιατί στήν άγορά τό εργατικό δυναμικό είναι δυνάμει άπερίοριστο, ένω ή ελευθερία του εργάτη καθορίζεται άυστηρά από τήν άνάγκη επιβίωσης. Είναι ύποχρεωμένος νά δεχτεί τους όρους, τον μισθό καί τό ώρARIO που του επιβάλλει τό άφεντικό, γιατί στήν πραγματικότητα δέν έχει άλλη έπιλογή.

Αυτό ισχυρε τήν εποχή του πρώτου καπιταλισμού καί ισχύει καί σήμερα, που τό ζήτημα του «κόστους της εργασίας» βρίσκει πάντα στό έπίκεντρο των συνδικαλιστικών διαπραγματεύσεων στήν Εύρώπη καί που τά συνδικαλιστικά δικαιώματα είναι ότιδήποτε άλλο έκτός από σαφή στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες καί άνύπαρκτα στήν 'Ιαπωνία. Τό σύνολο των μισθών, μάς λένε, έχει «άντικειμενικό» όριο

τήν «ἀποδοτικότητα τῆς ἐπιχείρησης» καί τή στρατηγική τῆς στήν ἀγορά κεφαλαίων. Ὁ ἐργάτης εἶναι ἀκόμη λιγότερο ἐλεύθερος νά καθορίσει τόν χρόνο τῆς ἀπασχόλησής του... Ὁλόκληρο τό διάβημα τοῦ Μάρξ ξεκινᾷ ἀπό τή σύλληψη καί τήν καταγγελία τῆς ἀσυμμετρίας δυνάμεων ἀνάμεσα στόν κεφαλαιούχο καί τόν ἐργατικό δυναμικό του· ἀνάμεσα στό ἀφεντικό, πού ὀρίζει τήν τιμή του, καί τόν ἐργάτη, πού δέν ἔχει οὔτε κἄν τά μέσα νά τή διαπραγματευτεῖ, ἐφόσον δέν εἶναι τουλάχιστον ὀργανωμένος σέ συνδικάτο· ἀνάμεσα στό ἀφεντικό, πού εἶναι κύριος τῆς τύχης του, καί τόν ἐργάτη, ὁ ὁποῖος, «ζωντανό ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς», χάνεται μαζί τῆς ἡ μαζί μέ τόν ἐργοστάσιο μόλις ἀλλάξει κατεύθυνση τό κεφάλαιο. Πουθενά τά λόγια τοῦ Μάρξ δέν εἶναι τόσο σκληρά ὅσο ὅταν μιλά γιά τό «ἐργατικό ὄλοκωτομα» πού συνοδεύει τίς μεταβολές τοῦ κεφαλαίου, μιᾶς δυνάμης ἰκανῆς νά ἀνανεώνεται διαρκῶς, ἀναζητώντας τή διεύρυνσή της μέσα ἀπό τήν τεχνολογία καί, μέσω αὐτῆς, ἀπό τή συμπύεση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί τῆς ἀγοραίας ἀξίας της.

Ἔτσι, λοιπόν, ἰσχυρίζεται μέ σαφέστατο τρόπο ὅτι ἡ καπιταλιστική σχέση παραγωγῆς προσδιορίζεται ἀπό δύο ὄρους: τήν ἐκμετάλλευση, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν πληρώνεται «ὄλοκληρη» ἡ παρεχόμενη ἐργασία, καί τήν ἀλλοτρίωση, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι μιᾶ «μεταβλητή ἐξαρτημένη» ἀπό τό κεφάλαιο, ἕνα ἀντικείμενο, ἔχει μετατραπεί σέ πράγμα-ἐμπόρευμα. Μποροῦμε σήμερα νά κρατήσουμε αὐτούς τούς δύο ὄρους, καί κυρίως τόν πρῶτο; Τό σίζητᾶμε. Παραμένει τό γεγονός ὅτι γιά τόν Μάρξ εἶναι οὐσιαστικοί.

Τό πράγμα ἔχει κάποιες συνέπειες. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιά τόν Μάρξ ἡ σχέση παραγωγῆς εἶναι «μιᾶ σχέση μεταξύ ἀνθρώπων μέ τή διαμεσολάβηση πραγμάτων», διατύπωση πού δέν νομιμοποιεῖ καμιά οἰκονομίστικη ἔρμηνεία· ἔπειτα, ἐξεταζόμενες μ' αὐτή τήν ὀπτική, οἱ σχέσεις παραγωγῆς στήν ΕΣΣΔ μετά τό 1917 δείχνουν ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στήν

ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς δέν ἀρκεῖ γιά νά τίς ἀλλάξει. Ἀκόμα κι ἂν ἡ ἰδιοκτησία περνᾷ σ' ἕνα κράτος πού θέλει νά εἶναι «ἐργατικό». Ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά διαπραγματευτεῖται τούς ὄρους τῆς ἐργασίας του μόνον ὡς «νέα κυρίαρχη - μέσω - τοῦ - κόμματός - τῆς τάξης»· ἀσφαλῶς ὄχι μέσα στό ἐργοστάσιο, καί δέν ὑπάρχει πλέον πραγματικό συνδικάτο, γιὰτί θεωρητικά τά συμφέροντά του τά ὑπερασπίζεται τό κράτος. Ὅσο γιά τήν ἀλλοτρίωση, περιορίζεται χάρη στήν ἐγγυημένη ἀπασχόληση πού ἔχει κατακτήσει ἀλλά τίποτα περισσότερο. Καμιά μορφή ἄμεσης ἐπανοικειοποίησης τῆς ἐργασίας του δέν παράγεται, καθόλου δέν καταργεῖται ἡ ἱεραρχία στό ἐργοστάσιο μέσα ἀπό τήν ἄμβλυνση τῶν διαφορῶν μεταξύ χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας (ἄμβλυνση πού δέν μπορεῖ νά συμβεῖ παρά μόνο ἂν γίνουν διανοητικές ὄλες οἱ ἐργασίες καί ὁ κάθε ἐργαζόμενος γνωρίζει τό σύνολο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας)· τό ἴδιο καί γιά τίς διαφορές μεταξύ πόλης καί ὑπαίθρου κ.λπ. Ὅμως αὐτά ἀκριβῶς εἶναι, κατὰ τόν Μάρξ, τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά μιᾶς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Ὁ Λένιν ἔχει συνείδηση τοῦ πράγματος, ὅταν ἰσχυρίζεται: «Πρός τό παρόν, δέν βρισκόμαστε σέ μιᾶ φάση σοσιαλισμοῦ ἀλλά κρατικοῦ μονοπωλιακοῦ κεφαλαίου». Κατ' αὐτόν, ὁ σοσιαλισμός δέν μποροῦσε παρά νά ἀκολουθήσει. Ὁ ἴδιος ὅμως, στό Συνέδριο τῶν Σοβιετ τό 1918, ἀποκλείει τή δυνατότητα γιά κάτι τέτοιο, ἀκυρώνοντας κάθε ἄμεση ἐπέμβαση τῶν σοβιετ στήν παραγωγή· στήν πραγματικότητα, τό Συμβούλιο τῶν Σοβιετ διαλύεται, καί ἀπό κεινὴ τή στιγμή καμιά ἐξουσία τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν ἀσχεῖται στήν ΕΣΣΔ, καθὼς ὑποτίθεται ὅτι τήν κατέχει τό κόμμα χωρίς διαμεσολάβηση. Πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, ὁ οἰκονομολόγος Preobrajenski γράφει ὅτι τὸ παράδοξο τῆς ρωσικῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ὅτι γίνεται «ἐκμεταλλεύτρια τοῦ ἑαυτοῦ της»· καί φρόνιμα προσθέτει: «γιά ἕνα διάστημα». Ὅσο γιά τούς ἀγρότες, ὅπως τό εἶχε

κάνει τόν 18ο και τόν 19ο αιώνα στην Άγγλία ή «αυθόρμητη» άνοδος του κεφαλαίου, έρημώνοντας την εξαθλιωμένη ύπαιθρο, έτσι και ή αναγκαστική κολεκτιβοποίηση πραγματοποιεί μιά βάνουση άφαιμάξη της γεωργίας σέ όφελος της βαριάς βιομηχανίας. Τό χάσμα πού άνοίγει έτσι μεταξύ άγροτών και έργατών, μεταξύ άγροτών και κόμματος / κράτους, δέν πρόκειται νά γεφυρωθεί.

Τό άγραφο συμβόλαιο πού συνάφτηκε μεταξύ έργατών και κράτους (χαμηλοί μισθοί, έγγυημένη άπασχόληση και προτεραιότητα στις βασικές προμήθειες) θά έξασθενήσει στή συνέχεια, πράγμα πού θά έκδηλωθεί μέ την αντίσταση στή παραγωγικότητα, μέ την υπεξαίρεση της έργασίας ή τμήματος του προϊόντος της έργασίας, κυρίως από την άρχή της «μπρεζνιεφικής στασιμότητας». Τώρα πιά, ή σύγκρουση είναι άνοιχτή ανάμεσα στους μεταλλωρύχους του Κουζμπάσ ή του Donbass και τό κράτος, γιατί αυτό τό τελευταίο έξαγγέλλει την οίκονομία «της άγοράς», πού προβλέπει επίσης μιά άγορά έργασίας και συνεπώς τό τέλος της έγγυημένης άπασχόλησης, της προνομιακής προμήθειας στά έργοστάσια, την άνεργία. Μ' αυτή την όπτική, ή ιστορία της ΕΣΣΔ άναδεικνύεται όχι ως μιά πορεία πρós τόν «σοσιαλισμό» (περί πραγματοποιημένου «κομμουνισμού» ούτε και οί πιό άνευδοίαστοι ήγέτες της δέν τόλμησαν νά μιλήσουν) αλλά ως μιά έκβιομηχάνιση και ένας έκσυγχρονισμός πού πραγματοποιούνται υπό την κυριαρχία του ενός και μοναδικού κόμματος. Κόμματος παρόμοιου μέ τή γραφειοκρατία της Δύσης αλλά διαφορετικού άπ' αυτήν ως πρós την άμεση ταύτισή του μέ τό κράτος και ως πρós τή βαρύτητα της ιδεολογίας.

Τό μοντέλο αυτό δέν άμφισβητήθηκε στά θεμέλιά του παρά μόνο από δύο καθεστώτα, πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Πρώτα στή Γιουγκοσλαβία, όπου ή κατανόηση του άπόλυτου διαχωρισμού μεταξύ έργατών και μέσων παρα-

γωγής στήν ΕΣΣΔ όδηγεί τόν Σύνδεσμο των Κομμουνιστών νά επιλέξει, ήδη από τό 1948, την αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων. Η αυτοδιαχείριση δέν άποτελεί, ούτε αυτή, άλλαγή στις σχέσεις παραγωγής αλλά στις σχέσεις ιδιοκτησίας: τό έργοστάσιο παραμένει μιά παραγωγική μονάδα πού υπόκειται στους νόμους της άναπαραγωγής του κεφαλαίου «της» και της άγοράς. Πολύ γρήγορα, στή Γιουγκοσλαβία, αυτό έκδηλώθηκε μ' έναν «έγώισμό» της επιχείρησης, ό όποιος, καθώς προστέθηκε στις έντονες περιφερειακές άνισότητες, έχει γίνει τά τελευταία χρόνια έκρηκτικός: ή συμμετοχή στή διαχείριση της παραγωγικής μονάδας δέν έμπόδισε, τό αντίθετο μάλιστα, νά λειτουργήσουν οί έργάτες σαν ένα διοικητικό συμβούλιο εταιρείας, μπλοκάροντας, για παράδειγμα, τίς προσλήψεις. Η κοινωνικοοικονομική εικόνα πού διαγράφεται είναι εκείνη ενός καπιταλιστικού συστήματος, τό όποιο διαχειρίζονται συνεργατικές μορφές μέ πολύ άνισους πόρους, ύποκειμένες σ' έναν άνταγωνισμό πού διασπάρ την έργατική τάξη.

Τό πείραμα πού δοκιμάστηκε στήν Κίνα από τόν Μάο Τσέ Τούγκ μετά τό 1957 άκολουθεί αντίθετη κατεύθυνση. Η έξέλιξη της Πολιτιστικής Έπανάστασης και ή έκδοχή των νικητών για τή σύγκρουση μέσα στό ΚΚΚ δυσκολεύουν την άκριβή κατανόηση του διαβήματος του Μάο: ή ουσία του είναι ή ιδέα ότι οί σχέσεις έξουσίας μεταξύ «κυρίων και ύπηκόων» άναπαράγονται μέσα στό μοντέλο της ιδιοποίησης κεφαλαίων και πόρων από τό κράτος, και — δεύτερο σκέλος — μέσα στό ίδιο τό μοντέλο της έκβιομηχάνισης. Στο σημείο αυτό προσεγγίζουμε ένα δεύτερο προβληματικό στοιχείο της σκέψης του Μάρξ.

Πώς θά λειτουργεί ή κοινωνία μετά την προλεταριακή επανάσταση; Ό Μάρξ άρνείται νά γίνει «ό ζαχαροπλάστης του μέλλοντος»: ώστόσο, στό ζήτημα της νέας μορφής της παραγωγής, άποφαίνεται μέ τρόπο άντιφατικό: ά-

ποδέχεται, ξεχωριστά, καί τούς δύο ὅρους τοῦ διλήμματος. Στό πασίγνωστο κεφάλαιο τῶν *Grundrisse* γιά τίς «Μορφές πού προηγούνται τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»,¹ ἡ διαδικασία ἀποξένωσης τοῦ ἐργαζομένου ἀπό τά μέσα τῆς ἐργασίας του, ἡ ἴδια ἡ ἀλλοτρίωσή του (καί στό ἐξῆς δέν λογαριάζεται ὡς «ἐργαζόμενος» ἀλλά ὡς «ἐργασία») θέτει ὡς κεντρικό ζήτημα τήν ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας, ὄχι μόνο ὡς «κέρδους» ἀλλά καί ὡς «μέσων» καί «νοήματος». Μ' αὐτούς τούς ὅρους καί μόνον ἐξαφανίζεται ἡ ἀλλοτρίωση. Τό συμπέρασμα αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ νά φανταστοῦμε «ἄμεσες» μορφές παραγωγῆς. Ἄλλου, ὅμως, ὁ Μάρξ βεβαιώνει ὅτι ἀπό τή στιγμή πού θά ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀναρχία τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τή στιγμή πού ἡ κοινωνία θά περάσει ἀπό τό βασιλεῖο τῆς ἀναγκαιότητας σέ κείνο τῆς ἐλευθερίας, ἡ παραγωγή στό σύνολό της θά λειτουργεῖ σάν ἓνα «ἐνιαῖο, τεράστιο ἐργοστάσιο»· πράγμα πού συνεπάγεται μιά συνολική διαχείριση, ἐπομένως ἀναγκαστικά ἔμμεση. Τά ἀνατολικοευρωπαϊκά καθεστῶτα ὑπενθύνιζαν κατ' ἐπανάλειψη τῆ δεύτερη αὐτή πρόταση ὡς θεωρητική βάση τοῦ «σχεδιασμοῦ». Ἡ ἀντινομία ἀνάμεσα στήν ἄμεση ἐπανοικειοποίηση καί τόν σχεδιασμό ἐμφανίζεται στήν ΕΣΣΔ ἀμέσως μετά τό 1917 ὡς ἀντινομία ἀνάμεσα στά σοβιέτ καί τήν κρατική διαχείριση· πρέπει νά ἀναμορφωθεῖ ὁλόκληρη ἡ χώρα, πράγμα πού δέν ἀνάγεται στήν ἄθροιση τῶν αὐτοδιαχειριζόμενων ὑπαρχουσῶν μονάδων. Ἄν ἡ ΕΣΣΔ γίνεται βιομηχανική χώρα στή δεκαετία τοῦ 1930, καί ἂν ἀπογειώνεται, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ σημερινές ἀντιρρήσεις γιά τούς ρυθμούς καί τό κοινωνικό κόστος τῆς παραγωγῆς, αὐτό ὀφείλεται στόν σχεδιασμό. Ἄλλά ὁ σχηματισμός μιᾶς τεράστιας κρατικῆς γραφειοκρατίας, μέ ὀλοένα καί λιγότερα πολιτικά κίνητρα καί συνεπῶς ὀκνηρῆς καί διεφθαρμένης, καί ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν σήμερα ἀντικείμενα βίαιης κριτικῆς. Ὅχι γιά νά ζητηθεῖ ἡ ἀπόδοση τῆς ἐξουσίας στούς ἐργαζομένους μέσα στά σοβιέτ τους —μέ τήν ἐξαιρεση τῶν μεταλλωρύχων τῶν λεκανοπεδίων τοῦ Donetsk καί τοῦ Kouzbass, πού τή διεκδικοῦν— ἀλλά ὑπέρ μιᾶς αὐτονομίας τῶν ἐπιχειρήσεων (γιά τίς ὁποῖες ἀφήνονται νά διαφανοῦν διάφορες μορφές ἰδιοκτησίας), πού θά λειτουργοῦν σέ μιά ἀγορά καί θά συντονίζονται ἀπό τό σοβιέτ τῆς περιφέρειας ἢ τῆς δημοκρατίας.²

Εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στίς δυσκολίες τῆς ἀντιπαράθεσης σχεδιασμοῦ / ἀγορᾶς στήν ΕΣΣΔ, πού γίνεται ἀκόμη πιό περίπλοκη ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ σχεδιασμός ἐγγυόταν τήν πλήρη ἀπασχόληση καί τό *Welfare state* σέ χαμηλό ἐπίπεδο γιά ὅλους, ἐνῶ ἡ ἀγορά κινδυνεύει νά καταργηθεῖ καί τά δύο· ὁ Μ. Γκορμπατσώφ σκέπτεται ἓναν εὐέλικο σχεδιασμό, μιά ρυθμιζόμενη ἀγορά, καί τήν ὑπεράσπιση τῶν κεκτημένων γιά τά πιό ἀδύνατα στρώματα· οἱ «ριζοσπάστες» τάσσονται ὑπέρ τῆς πλήρους φιλελευθεροποίησης. Ἡ κρίση καί τό χαμηλό ἐπίπεδο

ζωῆς καθιστοῦν ἐπώδυνη κάθε λύση· ἂν προσθέσουμε ὅτι οἱ πιό πλούσιες δημοκρατίες, ὅπως ἡ RSFR, διεκδικοῦν τό δικαίωμα νά κρατοῦν γιά τόν ἑαυτό τους τά προϊόντα τους ἢ νά τά πωλοῦν σέ ἀνταγωνιστικές τιμές, καταλαβαίνουμε τούς φόβους τῶν φτωχότερων περιοχῶν: ἡ περίπτωση τῆς Γιουγκοσλαβίας, πού ἐλάχιστα ἀναφέρουν οἱ «ριζοσπάστες», εἶναι ὡστόσο εὐγλωττη. Τέλος, στήν ΕΣΣΔ ὄχι μόνο ἔχει παραμεριστεῖ τό θεμελιακό μαρξικό ζήτημα, ὁ ἐργαζόμενος δηλαδή πού ξαναγίνεται ἐλεύθερο ὑποκείμενο, μή ἀλλοτριωμένος, ἀλλά γίνεται κυρίαρχη μιά προντουκτιβιστική καί ἀντιεργατική ἰδεολογία.

Συνεπῶς, ἡ συζήτηση γιά τίς μορφές ἰδιοκτησίας δέν ὁδηγεῖ πολύ μακριά, κι ἐκείνη γιά τήν ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τούς ἐργαζομένους δέν προσεγγίστηκε μετά τή δεκαετία τοῦ 1920. Μέ μιά ἐξαιρεση, ἐκείνη τῆς Κίνας, πού ὑπενθύμισα ἤδη: τό Μεγάλο Ἄλμα Μπροστά καί ἡ Πολιτιστική Ἐπανάσταση ἔθεσαν τό πρόβλημα, καί ὑπῆρξε μιά σημαντική ἐπεξεργασία ἀπό τήν πλευρά ὀρισμένων ομάδων τῆς Σαγκάης, κυρίως στό περιοδικό *Μελέτες*,³ προτοῦ καταποντίσει τό πᾶν ἡ φραξιονιστική πάλη.

Ἡ σημασία τῆς συζήτησης αὐτῆς ἦταν τεράστια: ὁλόκληρο τό ἐργατικό καί τό κομμουνιστικό κίνημα ἔπασχε ἀπό «βιομηχανισμό» καί «προοδευτισμό». Τό 1957, μετά τό 20ό Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, ὁ Μάο διαπιστώνει τήν ἀποτυχία τοῦ μοντέλου ἐκβιομηχάνισης στήν ΕΣΣΔ καί τῶν πολιτικῶν σχέσεων πού προέκυψαν ἀπό αὐτό.⁴ Ταυτόχρονα, γνωρίζει καλά ὅτι δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἀποσιωπήσει τό πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης σέ μιά φτωχή χώρα οὔτε νά τό θέσει μέ τούς ὅρους μιᾶς ἀπλῆς αὐτοδιαχείρισης τοῦ ὑπάρχοντος. Ἀπό κεῖ καί πέρα, κάθε ἀπόπειρα ἀνάπτυξης πού δέν θά ἐπιβαρύνει τήν ὑπαιθρο καί πού θά ξεκινήσει τήν «ἐπανοικειοποίηση τῆς ἐργασίας» ὁδηγεῖ σέ μιά ἀλλαγή τοῦ μοντέλου σέ σύγκριση μέ αὐτό τῆς ΕΣΣΔ· καί σ' ἐνα πείραμα κλειστό σέ σχέση μέ τή διεθνή ἀγορά, ἀπό τήν ὁποία δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά δεχτοῦμε πιστώσεις πού δέν θά μπορούσαμε νά ξεπληρώσουμε καί πού θά ὁδηγοῦσαν στήν ἐξάρτηση. Ὁ Τρίτος Κόσμος τό ἀποδεικνύει. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Μάο τοποθετεῖται σ' ἓναν ὀρίζοντα ἀνταγωνιστικό πρὸς τήν ἀγορά, καί τοποθετεῖται ἐναντίον τοῦ «βιομηχανιστικοῦ προοδευτισμοῦ», σημείου σύγκλισης τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῶν προλεταρίων.

Στό σημεῖο αὐτό, ἡ σύγκρουση στήν Κίνα ὑπῆρξε ριζική. Ἀκόμη σήμερα, θεωρεῖται ὅτι ὁ Μάο, ἐπιχειρώντας νά ἐπιβραδύνει τή βαριά βιομηχανία σέ ὄφελος μιᾶς αὔξης μέ μεγαλύτερη ἰσορροπία μεταξύ παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς καί παραγωγῆς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, μεταξὺ ἐπενδύσεων στή βιομηχανία καί ἐπενδύσεων στήν ὑπαιθρο, ἔθετε τόν ἑαυτό του ἐκτός τῆς «σύγχρονης ἐποχῆς». Ξέρουμε πῶς ἠττήθηκε, μέ διάφορα μέσα, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἀνωριμότητας τῶν ὀπαδῶν του. Τώρα ἡ ἐπιλογή ἔχει γίνει, σέ ὄφελος μιᾶς ταχείας ἐκβιομηχάνισης, στά ἐπίπεδα τῆς διεθνούς ἀγορᾶς καί μέ τήν ὑποστήριξη ἑνός ἰσχυροῦ κράτους. Γιατί —κι αὐτό λέγεται

1. Κεφ. IV, σ. 375 κ.έ. τῆς ἔκδοσης Imel, Μόσχα 1939.

2. Ἐκλεγμένα σέ ἐδαφική βάση, τά σοβιέτ εἶναι στήν πραγματικότητα τά κοινοβούλια τῶν δημοκρατιῶν ἢ τῶν αὐτόνομων περιφερειῶν.

3. Βλ. E. Masi, 1980.

4. «Des contradictions au sein du peuple».

άνοιχτά στην Κίνα από τό 1986 στους πίο «σύγχρονους» οικονομικούς κύκλους— ή αγορά δέν πρέπει νά παρεμποδίζεται από τά κοινωνικά κεκτημένα (πλήρης απασχόληση, μερικά στοιχειώδη αγαθά έγγυημένα για όλους) ούτε από τίς συγκρούσεις πού προκαλεί ή έγκατάλειψή τους σέ μία χώρα τόσο φτωχή (ή άνεργία φαίνεται ότι πλήττει 80 εκατομμύρια εργαζομένων, πού έχουν περιθωριοποιηθεί στά πολυάνθρωπα άστικά κέντρα). Στο κάτω κάτω, λένε, και στή Δύση ή αγορά επικράτησε μέσα από λιμούς και έξαθλίωση αλλά έφερε τέτοιο πλούτο, ώστε αυτός ο ίδιος έφερε άργότερα και έγγυήθηκε τή δημοκρατία. Πρέπει νά κάνουμε τό ίδιο: πρώτα ή αγορά, ύστερα ή δημοκρατία.⁵ Τό θέμα αυτό τό παίρνουν και οι «ριζοσπάστες» στήν ΕΣΣΔ, πού κατηγορούν τόν Γχορμπατσώφ ότι ξεκίνησε από τόν έκδημοκρατισμό, ο οποίος, δίνοντας τόν λόγο στά στρώματα πού πρόκειται νά πληγούν, δέν μπορεί παρά νά παρεμποδίσει τήν εισαγωγή τής αγοράς μέ τίς ανισότητές της.⁶

Ίδου πού βρίσκονται τά πράγματα στις χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», πού μπήκαν ή δέν μπήκαν ακόμη στή δημοκρατία. Στο φώς του μαρξισμού, όπως λέγαμε κάποτε, ή ιστορία τους δείχνει ότι δέν είναι από υπερβολική δόση «κομμουνισμού» πού απέτυχαν. Και μπορούμε νά άμφιβάλλουμε άν θά βγούν από τήν κρίση μέ τήν άπλή εισαγωγή ιδιωτικών κεφαλαίων (ποιών; και για ποιούς;) και μέ τό παιχνίδι τής αγοράς: νομίζω ότι τό τέλος τής μονοπώλησης τής έξουσίας από τό κράτος δέν μπορεί παρά νά φέρει στο φώς τίς πραγματικές δομές, υπό αναδιοργάνωση, των κοινωνιών αυτών, ανοίγοντας ξανά, σέ νέες συνθήκες, τόν δρόμο ενός ανταγωνισμού συμφερόντων, βλέπε τάξεων. Ο «έπικαιρος Μάρξ» μου φαίνεται ότι άπαγορεύει μία καινοτομία πού θά βασιζόταν στον μέγιστο έκδημοκρατισμό του κράτους—οικειοποιούμενη έτσι, στο σημεϊο αυτό, τήν κριτική του Μάρξ όπως και του Βέμπερ για τήν γραφειοκρατία (Τεξιέ)— και στήν ύγιή λειτουργία τής αγοράς. Ένα βλέμμα χωρίς αυταπάτες στήν Άνατολική Εύρώπη δέν μάς οδηγεί στο συμπέρασμα αυτό: συναντούμε εδώ τίς ξεκάθαρες θέσεις του Galbraith, στις συναντήσεις και τά δοκιμιά του για τή σημερινή ΕΣΣΔ.

Και στή Δύση; Η κρίση των κομμουνιστικών κομμάτων δέν σημαίνει τάχα ότι πρέπει νά δεχτούμε τήν αγορά; Άλλωστε, μάς λένε, ή αγορά δέν πρέπει νά θεωρείται δαιμόνας, γιατί ύπρχε και πριν από τόν καπιταλισμό. Θα συμφωνήσουμε όμως ότι ή αγορά τής προκαπιταλιστικής περιόδου ήταν έντελώς διαφορετική από τή σημερινή, πού υπόκειται άπολύτως στον σχεδιασμό τής κατανάλωσης, όπως προτείνεται από τίς πολυεθνικές, και ρυθμίζεται από τά μεγάλα δίχτυα του software και τής πληροφορίας. Ο

καπιταλισμός δέν είναι μία μυριάδα έργοστασίων, ή επιχείρηση έχει άποκτήσει μία διεθνική διάσταση πού έξαπατά ή διευθύνει τίς πολιτικές παγκοσμίως, καθορίζει τήν αγορά στή Δύση και, μέσω τής αγοράς, προσπαθεί νά περάσει στήν Άνατολή. Τό σύμβολο τής γερμανικής ένοποίησης δέν είναι τάχα τό γερμανικό μάρκο, πού άλλωστε εισάχθηκε στήν ΛΔΓ μέ τελετές πού φωτίζουν μέ τρόπο άντριχαστικό τή μαρξική εικόνα του θεού - χρήματος;

Θά συμφωνήσουμε επίσης ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ μία ιστορική συρρίκνωση των έξουσιών του κράτους-έθνους, ότι ή παραδοσιακή εκπροσώπηση τής δημοκρατίας ύφισταται περισσότερο από πριν τίς συνέπειες, ότι τό σενάριο των έξουσιών μοιάζει περισσότερο μέ τό σχήμα του Niklas Luhmann παρά μέ κείνο του Rawls. Η ίδια ή κρατική γραφειοκρατία υπόκειται στο διεθνές οικονομικό σενάριο ή έμπλέκεται μέ αυτό. Ένας ριζικός «έκδημοκρατισμός» μοιάζει νά σημαίνει τόν επαναπροσδιορισμό των έξουσιών στήν κλίμακα των κρατών. Άλλά πώς θά γίνει χωρίς νά θέσει σέ κίνδυνο τή διαδικασία διεθνούς ένσωμάτωσης του κεφαλαίου, τής αγοράς και του μοντέλου κατανάλωσης, ολόένα και πίο αυθαίρετου (σε σχέση μέ τίς «ανάγκες», οι οποίες, τήν εποχή του Μάρξ, άφορούσαν τήν ίδια τήν επιβίωση, άναγκαία για τήν άναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης); Σ' αυτό τό επίπεδο νομίζω πώς πρέπει νά ξανασκεφτούμε στή Δύση τήν επικαιρότητα ή άνεπικαιρότητα του Μάρξ και τή δυνατότητα, τή φύση και τίς μορφές τής συγκρουσιακής έκδοχής.

Ταυτόχρονα, άπέναντι στήν τεράστια δύναμη τής πολυεθνικής καπιταλιστικής συγκέντρωσης, τίθεται για πρώτη φορά τό ζήτημα μιάς νέας αντίθεσης άνάμεσα στή δική της έπεκτατική λογική και τήν επιβίωση του είδους. Η φύση, μέ τίς θεμελιακές ίσορροπίες της, παίρνει από μόνη της θέση υπέρ του περιορισμού του τύπου ανάπτυξης πού άκολουθήθηκε ως τώρα. Η άρχή τής καταστροφής, πού συνεπάγεται και πού καταγγέλλουν οι επιστήμονες και οι οικονομολόγοι πού είναι και οικολόγοι,⁷ μπορεί νά έρμηνευθεί ως γιγαντιαία προέκταση του τιμήματος πού πληρώθηκε για τήν έκβιομηχάνιση κατά τήν έναρξή της, μέ τή μορφή τής άφαιμάξης τής γεωργίας. Πράγματι, ή καταστροφή του περιβάλλοντος πού επιφέρει ή βιομηχανία, ο δηλητηριασμός πού προκαλεί ή χημεία, τό πρωτόφαντο πρόβλημα των διογκούμενων άπορριμμάτων, των όποιων ή καταστροφή γίνεται ολόένα και πίο δύσκολη και δαπανηρή (νά ένα «προϊόν» πού δέν μπορεί νά γίνει «έμπορεύμα») και, τέλος, ή τεχνολογία πού εφαρμόζεται στήν γεωργία, πού άποκαθιστά τήν παραγωγικότητά της αλλά άποτελειώνει τήν καταστροφή του κοινωνικού και οικολογικού πλαισίου της, μοιάζουν αϊφνης νά επιβεβαιώνουν τή θέση του Μάρξ για τήν αντίφαση μεταξύ τρόπου παραγωγής και ανάπτυξης του πλούτου.

Άλλά πρόκειται για έναν Μάρξ πέρα από τόν Μάρξ, επειδή ο Μάρξ—άνθρωπος του αιώνα του— δέν άμφισβήτησε ποτέ, άπ' όσο γνωρίζω, τό βιομηχανικό μοντέλο και τήν τεχνολογία, πού μάς παρουσιάζουν σήμερα τούς τρομακτικούς άπολογισμούς τους.

Δημοσιεύτηκε στο *Marx Actuel*
Μετάφραση: Χριστίνα Άγριαντώνη

5. Βλ. τό άφιέρωμα του J. Thoraval στο *Les Temps Modernes* του Ίουνίου 1989.

6. Βλ. τή συζήτηση μεταξύ Kiliamkin και Migranian στή *Liternaturnaja Gazeta*, Αύγουστος 1989.

7. Πρβλ. Ignacy Sachs για τή Βραζιλία, Wolfgang Sachs για τήν Όμοσπονδιακή Γερμανία και τό πρόσφατο του James O'Connor για τίς Ήνωμένες Πολιτείες.

Λουί 'Αλτουσέρ:

οί ὀφειλές τῆς ἀνάγνωσης

τοῦ Διονύση Καψάλη

«ἐκεῖνος, ἀλίμονο, γνώριζε τί εἶναι ὀφειλή»
Lire le Capital I, σ. 15.

«Ποιός λοιπόν ἐξαπατᾶ, οἱ αἰσθήσεις ἢ ἡ ἐκπαίδευση;»
Pascal, *Pensées* 44 (82).

Ἡ ὑπόθεση 'Αλτουσέρ, ἡ περίπτωση 'Αλτουσέρ, ἢ ἀκόμη τό ζήτημα 'Αλτουσέρ: Οἱ φράσεις ἤχουν αὐστηρές, κλινικές, σχεδόν ἐκδικητικές, ἄν μάλιστα ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι δεκαπέντε χρόνια πρὶν, σέ μιάν αἴθουσα σάν αὐτή πού μᾶς φιλοξενεῖ ἀπόψε, σέ μία ἀπό τίς τόσες αἴθουσες, τίς στῆλες καί τούς διαύλους πού εὐμαρῶς παρεῖχε τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιά τά ζητήματα τοῦ μαρξισμού, θά μιλούσαμε γιά τή σκέψη τοῦ 'Αλτουσέρ, γιά τή φιλοσοφία τοῦ 'Αλτουσέρ. Ἡ συζήτηση ἐκείνη δέν ἔγινε ποτέ. Ἴσως γιὰτί ἡ ἐπείγουσα πραγματικότητα ἀλλά καί οἱ ἐξίσου ἐπείγουσες φαντασιώσεις τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς δέν ἄφηναν τότε περιθώρια γιά φιλοσοφικές ἀναζητήσεις: ἴσως γιὰτί μιὰ τέτοια συζήτηση δέν συνέφερε ὅσους εἶχαν ἀνάλαβει ἐκ τῶν πραγμάτων, ἐκόντες ἄκοντες, νά διαχειριστοῦν τό παιχνίδι τῶν πολιτικῶν ἐφαρμογῶν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: ἴσως πάλι γιὰτί οἱ διακονοῦντες τῆς φιλοσοφίας, ἐντός καί ἐκτός τοῦ πανεπιστημίου, ἦσαν ἤδη ἀρκούντως φρόνιμοι ὥστε νά μὴ προκαλέσουν τή συζήτηση αὐτή στή δική τους ἐπικράτεια, καί οἱ διακονοῦντες τόν μαρξισμό ἤδη ἀρκούντως ἄφρονες ὥστε νά μὴ διεκδικήσουν αὐτή τήν ἐπικράτεια, ἀποδεχόμενοι τόν ἀποκλεισμό τους καί μάλιστα περιφρουρώντας τόν θριαμβευτικά σάν κόρη ὀφθαλμοῦ, σάν τήν κιβωτό — ἢ τό κιβώτιο — τῆς δικῆς τους ἀλήθειας. Ὁ ὀφθαλμός ἐκεῖνος ἀποδείχθηκε τυφλό σημεῖο καί ἡ ἀμεσότητα καί ἡ διαύγεια μέ τήν ὁποία πίστεψε ὅτι

βλέπει, διαβάζει καί ἐρμηνεύει τά σημεῖα τῶν καιρῶν ἀποδείχθηκε ἕνα ἀκόμη παραπέτασμα, μιὰ ὀθόνη παραδεχόμενων ἰδεῶν πάνω στήν ὁποία διαδραματίστηκαν οἱ δυνατότητες μαζί μέ τήν αὐταπάτη ἐνός κινήματος καί ἀναπαραστάθηκε ἡ οὐσιαστική μεταπολίτευση τοῦ μαρξισμού. Περιττό ἴσως νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι τήν πραγματικότητα τῆς ἀπατηλῆς αὐτῆς ὀθόνης ὁ 'Αλτουσέρ τήν ὀνόμασε ἰδεολογία καί τήν ὄρισε ὡς τό φαντασιακό πλέγμα μέσω τοῦ ὁποίου τά κοινωνικά ὑποκείμενα βιώνουν τή σχέση τους μέ τίς πραγματικές συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τους.

Ἡ συζήτηση ἐκείνη δέν ἔγινε ποτέ. Πῶς θά μπορούσε, ἄλλωστε, νά γίνει, ὅταν τά σημαντικότερα κείμενα τοῦ 'Αλτουσέρ, τά δοκίμια πού συνθέτουν τόν τόμο *Γιά τόν Μάρξ* καί τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, παραμένουν ἀκόμη ἀμετάφραστα ἢ ἀνέκδοτα στή γλώσσα μας; Καί πῶς θά ἦταν δυνατόν νά γίνει, ὅταν ἡ εὐμάρεια καί μαζί μ' αὐτήν ἡ θεωρητική ἀσυλία, τίς ὁποῖες ἡ μαρξιστική σκέψη θεώρησε ὅτι ἀπολάμβανε, ἐξωράισαν γιά λίγο τό λόγο τῶν «κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» κι ἔπειτα ἐξανεμίστηκαν; Ὑπάρχουν βεβαίως καί οἱ λαμπρές ἐξαιρέσεις, οἱ ὁποῖες, ὡς συνήθως, ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα. Καί ἀπό τίς ἐξαιρέσεις αὐτές ὀφείλουμε νά μνημονεύσουμε ἐδῶ καί νά σκεφτοῦμε ὄχι μόνον τούς συγγραφεῖς πού συνέχισαν νά ἀγωνίζονται μέ τή θεωρητική προβληματική πού ἐγκαινίασε ὁ 'Αλτουσέρ, ὅπως ἦταν ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς, ἀλλά καί ὅλη τήν ἱστορία καί τή μέχρι στιγμῆς πολιτεία τοῦ περιοδικοῦ *Ὁ Πολίτης*, καθῶς καί ὅλες τίς μικρές ἱστορίες ἀπό περαστικούς πολιτικούς σχηματισμούς καί ἐφήμερα ἐκδοτικά προγράμματα, ὅλα ὅσα συνθέτουν τόν πολιτικό καί θεωρητικό ὄριζοντα πού ὑποδέχθηκε τή σκέψη τοῦ 'Αλτουσέρ στήν Ἑλλάδα. Στίς εὐεργετικές συνέπειες αὐτῶν τῶν μικρῶν — καί γιά πολλούς ἤδη παλαιῶν — ἱστοριῶν θά πρέπει ἀναμφίβολα νά συγκαταλέξουμε καί τή φιλοξενία πού μᾶς παρέχει ἀπό-

* Ὁμιλία πού δόθηκε στήν Αἴθουσα Τέχνης «Εὐμαρος», στίς 21 Νοεμβρίου 1990, στό πλαίσιο τῆς ἐκδήλωσης γιά τόν Λουί 'Αλτουσέρ, πού ὀργάνωσε Ὁ Πολίτης. Τό κείμενο δημοσιεύεται ἐδῶ διορθωμένο, μέ τήν προσθήκη ὑποσημειώσεων καθῶς καί ὀρισμένων κομματιῶν πού παραλείφθηκαν στήν ὀμιλία.

φε αυτή ή αίθουσα, τό όνομα τής όποίας μάς ύπενθυμίζει, έξ άντιδιαστολής, ότι ή συζήτηση πού δέν έγινε τότε, σέ συνθήκες εύμάρειας, έπέγει ακόμη περισσότερο νά γίνει τώρα, στίς τωρινές μίζερες και στενάχωρες συνθήκες μιάς κατά τά άλλα πρωτοφανούς έλευθεροτυπίας.

Η ιδεολογία λοιπόν τής δημοσιογραφικής εύμάρειας και ή εύμάρεια τής δημοσιογραφικής ιδεολογίας θά μιλήσουν για τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ' για νά 'καλύψουν' τόν θάνατο ενός μαρξιστή φιλοσόφου, πού ή γενναιοδωρία του —άν κρίνουμε όχι μόνο από τά όσα λέγονται για τή δράση του στό γαλλικό πανεπιστήμιο αλλά και άπ' όσα μπορούμε νά διαβάσουμε στα κείμενά του— υπήρξε στους αντίποδες τής μεταχείρισης πού του έπεφύλασσε, για τά τελευταία χρόνια τής ζωής του, ό Τύπος τής χώρας του. Θα έλεγες ότι κατοικούσαν διαφορετικούς κόσμους, αυτός, ό φονεύς, κι εκείνοι, οι άγγελικά πλασμένοι. Εύμάρεια, ώστόσο, σημαίνει μεταξύ άλλων και ανακούφιση — μέ τή σκοτολογική σημασία τής λέξης. Και ή μετάβαση από τή «φιλοσοφία του 'Αλτουσέρ» στην «περίπτωση 'Αλτουσέρ» δηλώνει ασφαλώς τίς περιπέτειες του ιστορικού χρόνου, τήν εμπλοκή ενός θεωρητικού έργου σέ μιάν ιστορική περίοδο πού έσήμανε τήν ολοκληρωτική σχεδόν ήττα του άριστου έργατικού κινήματος στην Εύρώπη. Δηλώνει όμως και κάτι ακόμη: ένα διάχυτο πνεύμα ανακούφισης για όσα, μέσα στη γενική εύμάρεια μιάς γενικευμένης δημοσιογραφίας, δέν είμαστε πιά ύποχρεωμένοι νά σκεφτούμε. Η 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', μ' όλα τά επιμέρους ιδιωτικά, δημομένα και δημόσια στοιχεία της, άφηγείται μιάν ιστορία τήν όποία μπορούμε μέ τή σειρά μας νά άφηγηθούμε, νά τή αναπολήσουμε ίσως, νά τή θρηνήσουμε ακόμη. Θα παραμείνει ώστόσο ή περίπτωση 'Αλτουσέρ: μιά ιστορία τελειωμένη, γεμάτη διδάγματα και ήθικά συμπεράσματα, όπως όλες οι ιστορίες και οι άφηγήσεις: κυρίως όμως γεμάτη λήθη. "Οχι σιωπή, γιατί μέσα στη γενικευμένη δημοσιογραφική έρεσχελία κανείς δέν έμαθε νά σιωπά, αλλά λήθη, άγρια, σκληρή και έπιβεβλημένη λήθη, πού διασχίζει κάποτε τό λόγο μας σαν ένοχη συνείδηση: λήθη πού άπαλλάσσει όρισμένους από τήν ύποχρέωση νά σκεφτούν, και κυρίως από τήν ύποχρέωση νά σκεφτούν τό πώς οι τόσες 'περιπτώσεις' τής ενήμερωσής μας, οι τόσο ανθρώπινες κι οι τόσο εξημερωμένες, αναγορεύονται καθημερινά σέ ό,τι κοινώς άποκαλείται 'κοινή γνώμη'. Γι' αυτή τή λήθη θά ήθελα νά μιλήσουμε λίγο άπόψε: για τή λήθη, δηλαδή, πού περιβάλλει τό θεωρητικό έργο του 'Αλτουσέρ και άπειλεί νά παροχετεύσει κάθε συζήτηση για τά κείμενά του στην περιπτωσιολογία τής 'κοινής γνώμης' ή στην άπολογία του φθίνοντος μαρξισμού. Για νά μιλήσουμε λοιπόν για αυτή τή λήθη, για νά θυμηθούμε αυτή τή λήθη, θά πρέπει έξ άπαντος νά εφαρμόσουμε αυτό πού ό Νίτσε όνόμαζε *ενεργητική έπιλησμονή*: νά ξεχάσουμε, κατά τόν δραστικότερο δυνατό τρόπο, τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ' και νά διαβάσουμε τά κείμενα του 'Αλτουσέρ. Αυτός είναι ό μόνος δυνατός τρόπος, ό μόνος ωφέλιμος τρόπος για έμάς τους ζώντες ή έπιζώντες, για νά τελέσουμε τή μνήμη ενός κατεξοχήν θεωρητικού τής ανάγνωσης.

Νά ξεχάσουμε τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', για νά θυμηθούμε αυτό πού ό άνθρωπος και ό ανθρωπισμός τής μαζικής ενήμερωσης δέν είναι σέ θέση νά σκεφτεί: αυτό πού

διαρρεί και διαρρηγνύει εκ των ένδον ό,τι μπορούμε νά αναγνωρίσουμε ως 'πραγματικότητα', ή λήθη του όποιου στοιχειοθετούσε για τόν Μάρξ τό φαινόμενο του φετιχισμού (όπως μάς υπενθυμίζει ό 'Αλτουσέρ) και ή ανάμνηση του όποιου είναι ή αναγκαία άφεταιρία κάθε κριτικής άναγνώσης:

μιά άπόσταση και μιά έσωτερική έξάρθρωση [désaligne] μέσα στό πραγματικό, έγγεγραμμένες στην ίδια τή δομή του, άπόσταση και έξάρθρωση πού καθιστούν τά ίδια τά άποτελέσματά τους δυσανάγνωστα και κάμνουν τήν ψευδαισθηση ότι μπορεί νά διαβαστούν άμεσα τό ύστατο και κορυφαίο άποτελέσματά τους: τόν φετιχισμό.¹

Ο φετιχισμός αυτός βρίσκεται στην καρδιά του κοινωνικού φαινομένου πού ό 'Αλτουσέρ ήρισε ως ιδεολογία, καθώς και στην καρδιά του ιδεολογικού φαινομένου —τής ιδεολογικής στρατηγικής— πού όνομάσαμε, πρόχειρα, ανθρωπο και ανθρωπισμό τής μαζικής ενήμερωσης. Βρίσκεται, μέ άλλα λόγια, στην καρδιά μιάς στρατηγικής άνάπτυξης φιλοσοφημάτων, ιδεολογημάτων αλλά και πολλών επιμέρους 'γνώσεων' του κόσμου (μιά στρατηγική άνάπτυξη τής ίδιας τής θέσης του ήγεμόνα), ή όποία κατασκευάζει τήν 'κοινή γνώμη' ως νομιμοποιητική διαδικασία, μέσα από τήν ιδεολογική όθόνη τής δημοσιογραφικής διαφάνειας του κόσμου, τής άμεσης αναγνωσιμότητάς του ως πληροφορίας. Η ψευδαισθηση αυτή βρίσκεται επίσης στην καρδιά τής 'τεχνολογίας' (μιάς τεχνολογίας τής γνώσης, τής πληροφορίας, αλλά και μιάς όλόκληρης τεχνολογίας του 'έγώ', όπως μάς δίδαξε ό Φουκώ), ή όποία όχι μόνο λησμονεί τήν όφειλή της στη μεταφυσική αλλά και εκποιεί τήν όφειλή αυτή ως τήν ιδεολογία τής άμεσης πραγματικότητας. Ο 'άνθρωπος' αυτής τής έξαιρετικά σύνθετης διαδικασίας, ως ύποκείμενο τής 'κοινής γνώμης', είναι κατά συνέπειαν 'έλεύθερος' και 'άδέσμευτος', σέ μιά κοινωνία έλευθέρων έπιλογών και μαζικής έπικοινωνίας: έλεύθερος σέ μιάν 'έλευθερη άγορά' ιδεών, ή δεσμευτικότητα των όποιών είναι βεβαίως θέμα 'προσωπικής έπιλογής'. Αλλά ή προσωπική αυτή έπιλογή (ήτοι ή 'κοινή γνώμη'), μέσα στην εύμάρεια τής γενικευμένης πληροφορίας, δέν είναι σέ θέση νά διακρίνει τήν έσωτερική έξάρθρωση του πραγματικού και προσφέρεται, ως εκ τούτου, στην λήθη: σκληρή κι έπιβεβλημένη λήθη, μέ πραγματικά βεβαίως άποτελέσματα, τά όποια παραμένουν κατά κανόνα δυσανάγνωστα, μολοντί παρεισφρέουν (όχι πάντα) στό βασιλείο τής πληροφορησης: λήθη πού είναι ή άλήθεια του ήγεμόνα.

Όφείλουμε λοιπόν νά λησμονήσουμε τήν 'περίπτωση 'Αλτουσέρ', ώστε νά θυμηθούμε αυτή τή λήθη και νά διαβάσουμε τά κείμενα του 'Αλτουσέρ. Για όρισμένους από έμάς —τουλάχιστον για μένα— ή έπιταγή αυτή σημαίνει νά θυμηθούμε κάποιες ύποχρεώσεις μας, νά θυμηθούμε τί όφείλουμε στα κείμενα του 'Αλτουσέρ. "Οχι ότι είναι ποτέ δυνατόν νά έξοφλήσουμε τό χρέος: ένα τέτοιο χρέος δέν έξοφλείται ποτέ, παρά μόνο μέ τό σκληρό νόμισμα τής λή-

1. Louis Althusser et al., *Lire le Capital*, Παρίσι: Francois Maspero / petite collection maspero, 1973, τ. I, σ. 14.

θης. Ποιοί όμως είμαστε 'εμείς' πού όφείλουμε; (Τό έρώτημα δέν αλλάζει ουσιαστικά άν μεταγραφεί στό πρώτο ένικό πρόσωπο.) 'Ο Άλτουσέρ πάλι μάς διδάξε ότι αυτό τό 'εμείς', άκόμη και ώς τυχαία σύναξη ιστορικών παθημάτων και βιογραφικών δεδομένων, δέν ύπάρχει ώς ύποκείμενο πρίν και άνεξάρτητα από τίς όφειλές του, ρητές είτε σιωπηρές· και δέν μπορεί νά (αυτό)βιογραφηθεί, νά πάρει τό λόγο και νά μιλήσει για τόν έαυτό του, χωρίς νά ένεργοποιήσει, θέλοντας και μή, αυτές τίς όφειλές. 'Η δημόσια άναγνώριση τής όφειλής, πού έχει κι αυτή τόν καιρό της, ένυπάρχει ήδη ώς συστατική πράξη στήν ίδια τήν όφειλή, στήν άρχική σύναψη αυτής τής δεσμευτικής σχέσης, πού δέν μπορούμε νά τήν χαρακτηρίσουμε μήτε έκούσια μήτε άκούσια.

'Η άναγνώριση τής όφειλής, είτε ώς προσωπική ιστορία είτε ώς πολιτική άφήγηση (ή όποία, σημειωτέον, δέν άπαλλάσσει κανέναν κι από τίποτε), είναι συνυφασμένη μέ έκείνο τό *διδόναι λόγον*, για τό όποιο μάς μιλά ή άρχαία φιλοσοφία: 'Ο φιλόσοφος πρέπει κι αυτός νά προσφύγει στήν άγορά (πού δέν είναι ή 'έλεύθερη άγορά' τών ιδεών) και νά δώσει λόγο, νά 'λογοδοτήσει', νά αιτιολογήσει, νά εξηγήσει και νά εξηγηθεί, πάντα δημόσια και πρós τούς άλλους (πού δέν είναι ή 'κοινή γνώμη'), όσους έχουν λόγο νά άμφισβητήσουν τά έπιχειρήματά του, σέ μιάν «έλεύθερη και δημόσια δοκιμασία».² 'Όπως γράφει ό Rodolphe Gasché, «ή προσφυγή στή δημόσια έπιδοκιμασία είναι άναγκαίο και ένδογενές στοιχείο τής φιλοσοφικής εξήγησης [της 'λογοδοσίας': *accounting*], χωρίς τό όποιο καμία φιλοσοφία δέν θά ήταν σέ θέση νά άξιώσει καθολικότητα».³ Τό *διδόναι λόγον*, έν όλίγοις, είναι άγωνιστική (σοφιστική) συνθήκη, πού βρίσκεται έγγεγραμμένη στήν ίδια τή δομή του φιλοσοφικού έπιχειρήματος. 'Η σημασία του δέν έξαντλείται από τήν αντίθεση δημόσιο / ιδιωτικό (τήν αντίθεση πού τρέφει τό λόγο τής τρέχουσας δημοσιογραφίας), αλλά άνάγεται στήν ίδια τή ρητορική προϊστορία του φιλοσοφείν, δηλαδή σέ συνθήκες άρχαίας άγοράς, όταν, όπως σημειώνει ό Μπαχτίν, ό,τι ονομάζουμε σήμερα αυτόβιογραφία δέν συγκροτείται σαν προϊόν έσωτερικής άσκησης αλλά σαν δημόσιο ένέργημα:

Δέν ύπήρχε άκόμη ό έσωτερικός άνθρωπος, δέν ύπήρχε κανείς «άνθρωπος για τόν έαυτό του» (έγώ για μένα τόν ίδιο), μήτε καμία έξατομικευμένη στάση πρós τό έγώ. 'Η ένότητα του άτομου και ή άυτοσυνειδησία του ήταν άποκλειστικά δημόσιες. 'Ο άνθρωπος ήταν καθ' όλοκληρίαν στήν έπιφάνεια, μέ τήν πλέον κυριολεκτική άποδοχή τής λέξης.⁴

'Η άναγωγή αυτή έχει σημασία όχι τόσο για τήν ιστορική της άκρίβεια, αλλά γιατί έντοπίζει μιάν ιδέα 'δημόσιας εύθύνης' στόν ίδιο τόν πυρήνα του φιλοσοφικού έπιχειρή-

ματος, μιάν ιδέα ή όποία είναι συνυφασμένη μέ κάθε έννοια καθολικότητας και παράγεται άνεξάρτητα από τά ιδανικά τής «έσωτερικής άκρόασης» του άυτοθετούμενου ύποκειμένου και του συνάδοντος άνθρωπισμού. Αυτή είναι άλλωστε και ή σημασία μέ τήν όποία ό Νίτσε έπαινει τούς άρχαίους Έλληνες ώς θριαμβευτικά έπιφανειακούς και ζωτικά άδιάφορους πρós ότιδήποτε άντιλαμβανόμαστε σήμερα ώς 'ψυχικό βάθος' (καθώς και πρós τό άξιακό σύστημα πού θεωρούμε ότι άπορρέει από αυτό τό βάθος).⁵

Αυτή τή λειτουργία ό Άλτουσέρ τήν ονόμαζε 'αυτοκριτική'. Τήν άσκει όχι μόνο στό φερώνυμα *Στοιχεία αυτοκριτικής*, αλλά σέ όλα του τά κείμενα, από τά πρώτα δοκίμιά του *Γιά τόν Μάρξ* έως τά τελευταία πολιτικά του κείμενα για τήν κρίση του μαρξισμού και τήν κατάσταση στό γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα· τήν άσκησε επίμονα και ουσιαστικά, ώς μέρος του φιλοσοφικού του έπιχειρήματος, και όχι ώς έθιμοτυπική άναγνώριση ενός συνθήματος πού, στήν ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος, λειτουργήσε —κατά κανόνα, αλλά όχι πάντα— ώς συνώνυμο τής ήγετικής άσυλίας ή, άκόμη χειρότερα, ώς μηχανισμός ιδεολογικού έξανδραποδισμού και 'έθελούσιας' μαρτυρίας. 'Όφείλουμε νά άναλογιστούμε προσεκτικά τίς τόσες άναφορές του Άλτουσέρ στήν «ιστορική συγκυρία», σέ γεγονότα και καταστάσεις πού ύπαγόρευαν τήν ίδια τή *στρατηγική* (όχι πάντα και όχι πλήρως έσκεμμένη) του φιλοσοφικού λόγου. 'Αν μή τί άλλο, οί άναφορές αυτές προέρχονται από έναν φιλόσοφο ό όποιος, όπως γνωρίζουμε, ύπήρξε σκληρός πολέμιος κάθε μορφής ιστορικισμού:

'Εννοείται ότι αυτή ή αυτοκριτική, πού έδω άναπτύσσω τή «λογική» της και τά έσωτερικά της έπιχειρήματα, τέτοια πού συνάρπασαν τή σκέψη μας, δέν είναι ένα καθαρά έσωτερικό φαινόμενο. Δέν μπορεί νά κατανοηθεί παρά σαν τό άποτέλεσμα μιās τελείως διαφορετικής, έξωτερικής, λογικής, αυτής τών πολιτικών γεγονότων, πού πραγματεύτηκα στήν *Απάντηση στόν Τζών Λιούις*.⁶

Μέρος άναπόσπαστο αυτής τής «έξωτερικής λογικής» ήταν, για τόν Άλτουσέρ, ή άναγνώριση τής όφειλής. Γιατί άραγε; Μήπως ό σύγχρονος άκαδημαϊκός λόγος δέν έχει και τόν 'παρακειμενικό' τύπο για νά άναγνωρίζονται τέτοιες όφειλές, δάνεια, ή άκόμη οί ένσυνείδητες έπιδράσεις, χρήσεις και καταχρήσεις — τήν παραπομπή; 'Όχι άκριβώς. 'Η άπλή παραπομπή, ή κατονομασία του βιβλίου και του συγγραφέα πού παραθέτουμε ή χρησιμοποιούμε, λειτουργεί —όπως όφείλει— ώς άναγνώριση πνευματικών δικαιωμάτων και ως πρωτόκολλο για τήν εύρυθμη λειτουργία τής πανεπιστημιακής ιεραρχίας. 'Αλλά ή άναγνώριση τής όφειλής, όπως τήν έννοει ό Άλτουσέρ, τίθε-

4. M.M. Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, μετάφραση Caryl Emerson και Michael Holquist, Austin: University of Texas Press, 1981, σ. 133.

5. Βλ. τήν τελευταία παράγραφο από τόν πρόλογο του Nietzsche (1886) για τή δεύτερη έκδοση τής *Ευφρόσύνης έπιστήμης* (*Die fröhliche Wissenschaft*, 1882).

6. Λουί Άλτουσέρ, *Στοιχεία αυτοκριτικής*, μετάφραση - έπιμέλεια Τάκη Καφετζή. Έκδόσεις Πολύτυπο, Άθήνα 1983, σ. 12.

2. 'Η φράση είναι του Kant, από τόν «Πρόλογο» στήν πρώτη έκδοση (1781) τής *Κριτικής του καθαρού λόγου*: «έλεύθερο και δημόσιο έλεγχο» στή μετάφραση του Ά. Γιανναρά ('Εκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1977, σ. 28).

3. Rodolphe Gasché, *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1986, σ. 143.

ται πέραν αὐτῶν: Ὡς μέρος μιᾶς διαδικασίας κατά τήν ὁποία δίδει κάποιος λόγο (μ' ὅλες τίς σημασίες τῆς λέξης), ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς συνεπάγεται μιᾶ δέσμευση τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά μηδενίσει καμία πνευματική λογιστική ἐσόδων καί ἐξόδων. Ἡ ὀφειλή δέν ὀρίζεται ἀπό τό κοινό δίκαιο τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκεῖνο πού ὀφείλει κανεῖς, ἐκεῖνο πού ἀναγνωρίζει κανεῖς ὅτι ὀφείλει ὅταν μᾶς πληροφορεῖ γιά τό πόθεν ἔσχε τίς ιδέες του, δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐπιστραφεῖ, ὀλόκληρο, ἀτόφιο, καί βεβαίως δέν ἀνήκει σ' αὐτόν πού τό διαχειρίζεται, μέ ὁποιαδήποτε ἔννοια κυριότητος ἢ χρησιμότητος. Ἡ ὀφειλή ὀρίζει καί συγκροτεῖ τό ὑποκείμενο ὡς δημόσιο λειτουργήμα, ὡς δημόσια γραφή (σέ ἀντιδιαστολή πρὸς κάθε δημοσιογραφία), ὡς (αὐτο)βιογραφικό ὑποκείμενο τοῦ δίδῶναι λόγον· ἀλλά δέν ὀρίζεται ἀπό τό ὑποκείμενο, γιὰτί οὐσιαστικά ἀποτελεῖ ἐκεῖνο πού ἀνοίγει τήν ὑποκειμενικότητα στίς ἄρρητες, μή ὑποκειμενικές προϋποθέσεις τῆς καί ἐμπλέκει κάθε ἔννοια συγγραφικῆς πρόθεσης καί προθετικότητας σέ μιᾶ δέσμευση ἢ ὁποία δέν ἐκπορεύεται, ὡς συνειδητή βούληση, ἀπό τό ὑποκείμενο αὐτό, ἀπό ἐκεῖνο πού θέλησε νά πεῖ ὁ γράφων ἢ ὁ (ἀπο)δίδων λόγο. Ἡ δέσμευση αὐτή δέν εἶναι μήτε συνειδητή μήτε ἀσυνεῖδη, ἐφόσον θέτει οὐσιαστικά τό πρόβλημα τῆς διαπλοκῆς τοῦ συνειδητοῦ μέ τό ἀσυνεῖδητο· δέν εἶναι μήτε ρητή μήτε σιωπηρή, μήτε ὁρατή μήτε ἀόρατη, ἐφόσον θέτει καί πάλι κατά τρόπο οὐσιαστικό τή διαπλοκή τοῦ ρητοῦ μέ τό ἄρρητο, τήν ἀναγκαῖα διαπλοκή τοῦ ὁρατοῦ μέ τό ἀόρατο. Ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς, ὅσο κι ἂν παρουσιάζεται ὡς στοιχειώδες ἐνέργημα ἠθικῆς τάξεως (ἐνέργημα πού δέν στερεῖται σημασίας ἢ ἀξίας, στό πλαίσιο τῆς δικῆς του λογικῆς), εἶναι ταυτοχρόνως μιᾶ συνειδητή προσπάθεια νά ἀνταποκριθοῦμε καί νά δώσουμε τό λόγο, τή στιγμή πού δίνουμε λόγο, σ' ἐκεῖνο πού οὕτως ἢ ἄλλως μιλά ὅταν μιλάμε, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέλησή μας, καί μᾶς δεσμεύει. Αὐτή τήν ἔννοια τῆς ὀφειλῆς (καί μιᾶς εὐρύτερης θεωρητικῆς ἐνοχῆς) ὁ Ἄλτουσέρ τήν θεωροῦσε συστατικό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης, αὐτῆς τῆς ἀπλῆς πράξης τοῦ καθ' ἡμέραν βίου πού φέρει —χυριολεκτικά καί μεταφορικά— τό ὄνομα τῆς ἀνάγνωσης καί ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό σημαντικότερο μάθημα πού πήραμε ὀρισμένοι ἀπό τόν Ἄλτουσέρ, τή μάθηση πού ὀφείλουμε στόν Ἄλτουσέρ.

Ἄς ἐπαναλάβουμε τό ἐρώτημα: ποιοί 'ἐμεῖς'; Ἰσχυρίστηκα ὅτι τό ἐρώτημα αὐτό ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς ἀνάγνωσης, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἄλτουσέρ· καί εἶδαμε, πιστεύω, πῶς αὐτό τό 'ἐμεῖς' δέν εἶναι ἀπλή συνάρτηση (αὐτο)βιογραφικῶν δεδομένων καί πολιτικῶν ἐπιλογῶν, πῶς δηλαδή, σχεδόν ἀντιστρόφως, τό (αὐτο)βιογραφικό συγκροτεῖται δημοσίᾳ, ὡς δημόσιος λόγος, μέσα ἀπό τή διαδικασία τοῦ δίδῶναι λόγον καί φέρει, πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε πράξη συνειδητῆς ἀναγνώρισης, πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε ἀφηγηματική ἀναδίπλωσή του, τό ἴχνος μιᾶς ἀναπόφευκτης δέσμευσης καί μιᾶς ἀπαράγραπτης ὀφειλῆς. Ἡ δέσμευση, μέ ἄλλα λόγια, συγκροτεῖ τό (αὐτο)βιογραφικό ὑποκείμενο στήν ἀναγκαῖότητα —τήν πρότερη ἀναγκαῖότητα— τῆς σχέσης του πρὸς τόν ἄλλον, εἴτε ἀναγνωριστεῖ εἴτε παραμένει σιωπηρή ἢ ὀφειλή. Ἄς μή θεωρήσουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς καί ὁποιο ἄλλο ἐνέργημα ἠθικῆς

ἀνταπόδοσης ἐξασφαλίζει περισσότερη αὐτογνωσία· ἄς μή θεωρήσουμε ὅτι ἀρκεῖ νά περιβληθεῖ κανεῖς τό ταπεινό ἔνδυμα τῆς αὐτοκριτικῆς καί νά γλιστρήσει στή ρητορική τῆς εἰλικρινείας, γιά νά διαφύγει τό ἀέναο δραματολόγιο τῆς διάφησης, τῆς ἀπάτης, τῆς ἀπόκρυψης, τῆς παραπλάνησης, τῆς ἀθέτησης, τῆς ἐπιλησιμονῆς — τό δραματολόγιο μιᾶς ὑπόσχεσης πού συνέχει τήν ἴδια τή δομή καί τή λειτουργία τῆς συγγραφικῆς αὐτοσυνειδησίας. Τήν ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς, προτοῦ σπεύσουμε νά τήν ἐντάξουμε σέ κάποια ἱεραρχία ἀξιῶν, εἶναι ἴσως προτιμότερο νά τήν θεωρήσουμε ὡς μιᾶ προσπάθεια νά σκεφτοῦμε τό ἴδιο τό ἐγχείρημα τῆς «σκέψης», στίς προϋποθέσεις του καί τίς πραγματολογικές του συνθήκες, πέρα ἀπό τά (αὐτο)βιογραφικά δεδομένα, τά τυχαῖα περιστατικά, τά ἀτυχήματα καί τά εὐτυχήματα πού κυβερνοῦν τό βίο καί τή βιοτροπία τοῦ καθενός μας.

Ἄσχι πῶς τά «αὐτοβιογραφικά δεδομένα» στεροῦνται σημασίας — κάθε ἄλλο. Ἀλλά ἡ καθοριστική σημασία τους, ἡ καθοριστική σημασία τοῦ τυχαίου στήν πρωτογενή λειτουργία του (ὅπως ἐγγράφεται στήν ἴδια τήν ἀναγκαιότητα αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε ἱστορικό γεγονός), θά παραμένει ἄδηλη καί ἀστόχαστη στό ἐλεύθερο ὑποκείμενο τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, τό ὁποῖο δέν δεσμεύεται ἀπό τίς ὀφειλές του — ἀπλῶς τίς ξεπληρώνει καί τίς λησιμονεῖ. Δέν θά ἦταν, λοιπόν, ἐντελῶς περιττό νά ἀναφέρω ὅτι ὀρισμένοι ἀπό ἐμᾶς, μέσα ἀπό συγχυρίες τυχαίων συναντήσεων καί ἀποκλίσεων, βρήκαμε τόν Ἄλτουσέρ καί διαβάσαμε τά κείμενά του τήν κρίσιμη (γιά μᾶς) στιγμή κατά τήν ὁποία ἀνακαλύπταμε, φανταζόμεσταν καί ἐκλογικεύαμε τή σχέση μας μέ τό κομμουνιστικό κίνημα. Καί δέν θά ἦταν περιττό νά ὑπενθυμίσω ὅτι τήν ἐποχή ἐκεῖνη, ἐποχή πού παρά τή σκληρότητά της ἀναδιπλωνόταν μέ τήν παρηγορητική λογική ἑνός Bildungsroman καί μιᾶς «αἰσθηματικῆς ἀγωγῆς», ἡ προσχώρηση στόν κομμουνισμό περιεῖχε ἕνα μάθημα γενικῆς παιδείας. Ὁ μαρξισμός, μέ ἄλλα λόγια, διεκδικοῦσε τότε τή συνειδησή μας —μ' ὅλες τίς ἀτοπίες καί τούς κινδύνους πού ἐνεῖχε μιᾶ τέτοια διεκδίκηση— ὡς συνολικό παιδεῦμα, ὡς τό νέον παιδεῦμα, καί ὅχι ἀπλῶς ὡς «πολιτική ἐπιλογή». Καί δέν θά ἦταν ἐπίσης ἄτοπο μήτε ἄκαιρο νά ἀναλογιστοῦμε, σήμερα, ποῖο ἦταν τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς προσφερόμενης παιδείας, τότε, στά χρόνια τῆς δικτατορίας, ἀπό τό σύνολο τῶν θεσμῶν καί τῶν πρακτικῶν πού ἀνήκαν στό μαρξιστικό κίνημα.

Δέν νομίζω πῶς χρειάζεται νά προχωρήσουμε σέ λεπτομέρειες. Θά ἦταν περίπου ἀδύνατον, ἄλλωστε, νά ἀναπλάσουμε μέ ἀκρίβεια τήν ἐμπειρία μιᾶς πρώτης συνάντησης μέ τά κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ, τόν αἰφνιδιασμό καί τήν ἀπόλαυση μιᾶς πρώτης ἀνάγνωσης, ὅταν γιά ὀρισμένους ἀπό ἐμᾶς τό ἐνδεικνυόμενο κείμενο μαρξιστικῆς φιλοσοφίας —καί μάλιστα 'ἡμετέρας', ἀντιδογματικῆς— ἦταν ἡ θλιβερή Ἐλευθερία τοῦ Γκαρωντύ. Τά παραδείγματα πού θά μπορούσε κανεῖς νά προσκομίσει εἶναι, εἰκάζω, πολλά καί διδακτικά. Ἀλλά ἡ ἀναδρομική σημασία μέ τήν ὁποία θά φορτίζαμε ἀναπόφευκτα τά παραδείγματα αὐτά καθώς καί τὰ σχήματα παραλείψω πού ἐνδημοῦν σέ τέτοιες παραδειγματικές ἀφηγήσεις, ὁσοδήποτε πλούσιες, δέν θά ἔπαυαν νά ὑπαινίσσονται κάτι ἄφατο, ἕνα πρωτογενές συνειδησιακό περιεχόμενο, τό ὁποῖο ὑπερβαίνει κάθε δυνατή ἀ-

φήγηση ή περιγραφή — δέν θά έπαυαν, μέ άλλα λόγια, νά αναζητοῦν αὐτό γιά τό ὅποιο μαζευτήκαμε ἐδῶ ἀπόψε, δέν θά έπαυαν νά τό παράγουν ὡς τό πλεονάζον καί νόθο ζητούμενο τοῦ ἀπομνημονεύματος: τήν ἀνάγκη μας νά μιλήσουμε *σήμερα* γιά τόν Άλτουσέρ. "Άς ἀρκεστοῦμε λοιπόν στήν παρατήρηση ὅτι, τήν ἐποχή γιά τήν ὁποία μιλοῦμε, ὅταν ἡ ὑπόσχεση μαρξιστικῆς παιδείας ἀθετεῖται μέ τόν πλέον βάνουσο τρόπο, ἡ ἐμμονή τοῦ Άλτουσέρ σέ κάτι πού ὁ ἴδιος ὀνόμαζε «θεωρητική αὐστηρότητα» παρῆχε ἕνα πολύτιμο στοιχεῖο «προσανατολισμοῦ στή σκέψη», ὡστε νά μπορέσει ὁ καθένας, μέ τά δικά του αὐτοσχέδια μέσα, νά ἀντιμετωπίσει τίς δύο εὐκολες λύσεις πού ἀφειδῶς παρῆχε τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Έννοῶ τόν *δογματισμό* καί τόν *ἐκλεκτισμό*, δύο κατ' οὐσίαν συμπληρωματικές μορφές «μῆ σκέψης», ἐξίσου βάνουσες στά ἀποτελέσματά τους καί ἐξίσου κυρίαρχες σήμερα, οἱ ὁποῖες φενακίζουν καί ἀποστεριῶνουν ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε θεωρία, ἀφαιρώντας τῆς κάθε σημεῖο αἰχμῆς ἢ ἀντιπαλότητας, κάθε σημεῖο οὐσιαστικῆς ἐμπλοκῆς τῆς μέ τό (ὅποιο) ἕτερόν τῆς: ὁ μὲν δογματισμός γιάτί οὐσιαστικά ἀποκλείει τό ἕτερον παρασιωπώντας το, ὁ δέ ἐκλεκτισμός (πού εἶναι, κατά κάποιον τρόπο, ἡ «αὐθόρμητη φιλοσοφία» τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου) ἐπειδή ἀποκλείει τό ἕτερον περικλείοντάς το, ἀναπαριστώντας το. Καί μολονότι τόν δογματισμό ἔχουμε σήμερα τήν πολυτέλεια νά πιστεύουμε ὅτι τόν ἀναγνωρίζουμε καί τόν περιφρονῶμε (ἀποκλείοντας δηλαδή τό στοιχεῖο τῆς ἑτερότητας πού θά προέκυπτε ἀπό μιά κριτική ἀντιμετώπισή του), μέ τόν ἐκλεκτισμό, συστατικό στοιχεῖο (κατά μιά ἐκδοχή) τοῦ 'μετανεωτερισμού' μας, τό πράγμα δέν εἶναι τόσο σαφές. "Άς θυμηθοῦμε λοιπόν, προσθέτοντας ὁ καθένας τούς δικούς του εὐσεβεῖς πόθους καί τίς λαμπρές ἐξαιρέσεις τῆς ἀρεσκείας του, ὅτι ἡ ἐγγῶριος φιλοσοφία (περιφανές δεῖγμα τῆς ὁποίας παραμένει ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος) διδάσκαται κατά κύριο λόγο ὑπό τήν αἰγίδα ἑνός τέτοιου ἐκλεκτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο δέν ὑποχωρεῖ ὡς «παιδαγωγικό σύστημα» ἀλλά, ἀπεναντίας, ἐνισχύεται καί ὑποθάλλεται ἀπό τήν κυρίαρχη, στίς μέρες μας, πολιτική ἰδεολογία τοῦ 'πλουραλισμοῦ'.

Δυό λόγια ἀκόμη γιά αὐτόν τόν «ἐκλεκτισμό», ὁ ὁποῖος κατονομάζεται ἀρκετά ἐνωρίς στό ἔργο τοῦ Άλτουσέρ. Στό δοκίμιο "Γιά τόν νεαρό Μάρξ" (1960), ἐπί παραδείγματι, ἡ δυνατότητα τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας (καί ἐμμέσως τοῦ φιλοσοφεῖν ἐν γένει) συναρτᾶται πρὸς μιά διαδικασία κριτικῆς ἀνασκευῆς ἢ ἀκόμη ἀποσυναρμογῆς ἑνός ἀφελοῦς ἀναγνωστικοῦ προτύπου, τό δεσπόζον χαρακτηριστικό τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁ ἐκλεκτισμός του. Ὁ ἐκλεκτισμός ἀπορρέει ἐδῶ ἀπό μίαν ἔννοια ἀφελοῦς ἀμεσότητας, δυνάμει τῆς ὁποίας ἡ ἐννοιολογική συγκρότηση ἑνός θεωρητικοῦ ἐγχειρήματος ἢ ἑνός κειμένου μπορεῖ νά διαβαστεῖ ἄμεσα εἴτε ὡς πρὸς τίς 'πηγές' τῆς (τήν ὑποτιθέμενη καταγωγή τῆς) εἴτε ὡς πρὸς τίς 'προοράσεις' τῆς (τόν ὑποτιθέμενο προορισμό τῆς). Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὄχι μόνο παρακάμπτονται ἀφελῶς οἱ ἀγωνιστικές συνθήκες τοῦ θεωρητικοῦ ἐγχειρήματος ἀλλά ἀποσιωπᾶται κάθε δεσμευτικό στοιχεῖο καί κάθε ἀξίωση δεσμευτικότητας, χωρίς τήν ὁποία τό θεωρητικό ἐγχειρήμα πνευματώνεται στό μονόλογο μιάς ψευδοῦς ὀλότητας, ὅπου τίποτε δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά συμβεῖ, μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ρήματος.

Ὡς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἀφελοῦς ἀναγνωσιμότητας τοῦ θεωρητικοῦ κειμένου, ὁ Άλτουσέρ ἐπισημαίνει τρία ἀλληλένδετα στοιχεῖα: 1. Μιά *ἀναλυτική προϋπόθεση*, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε θεωρητικό ἐγχειρήμα μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ εἰς τά «ἐξ ὧν συνετέθη», δηλαδή νά ἀναχθεῖ στά ἐπιμέρους στοιχεῖα του. Ἡ ἀναγωγή αὕτη ἐπιτρέπει στόν μελετητή νά ἐξαγάγει οἰοδήποτε τέτοιο ἐπιμέρους στοιχεῖο, νά τό στοχαστεῖ κατ' ἑαυτό, νά τό κωδικοποιήσει καί νά τό συγκρίνει μέ παρόμοια στοιχεῖα ἑνός ἄλλου θεωρητικοῦ συστήματος. 2. Μιά *τελεολογική προϋπόθεση*, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε τέτοιο ἐξαγόμενο στοιχεῖο μπορεῖ νά κριθεῖ ὡς πρὸς τό ποσοστό ἀληθείας πού περιέχει, νά μετρηθεῖ καί νά ἀξιολογηθεῖ ἀναλόγως, ὡς μέρος μιάς προδιαγεγραμμένης ἀνέλιξης· νά κριθεῖ καί νά ἀξιολογηθεῖ εἴτε ἀναδρομικά, μέ τό μέτρο τῆς καταγωγῆς του, εἴτε προληπτικά, μέ τό μέτρο τοῦ τέλους του. Ἡ προϋπόθεση αὕτη, γράφει ὁ Άλτουσέρ, ἐγκαθιδρύει σιωπηρά ἕνα ἐφετεῖο ἰδεῶν, τό ὅποιο, ἐπειδή ἀκριβῶς κατέχει τήν ἀλήθεια κάθε ἱστορικῆς ἀνέλιξης, κλητεύει μιά θεωρία ἢ ἕνα θεωρητικό σύστημα μόνον ὡς ἐπιμέρους στοιχεῖο ἢ τεκμήριο αὐτῆς τῆς ἀνέλιξης. 3. Ἡ τρίτη προϋπόθεση, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτῶνται οἱ ἄλλες δύο, εἶναι ὅτι οἱ ἰδέες, αὐτά τά ἐπιμέρους στοιχεῖα πού διηγοῦνται μίαν ἀλήθεια ὑπεράνω ὅλων τῶν 'συστημάτων', ἔχουν τή δική τους ἱστορία, ἡ ὁποία περιέχει κατ' ἑαυτήν τήν «ἀρχή τῆς κατανοησιμότητάς τῆς».⁷

Ἀλλά τό πιό ἐντυπωσιακό χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ ἀναγνωστικοῦ προτύπου, ἐπιμένει ὁ Άλτουσέρ, εἶναι ὁ ἐκλεκτισμός: «Πιστεύω ὅτι πρέπει νά διεισδύσουμε ὡς αὐτά τά θεμέλια, προκειμένου νά κατανοήσουμε τή δυνατότητα καί τό νόημα τοῦ πιό ἐντυπωσιακοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς μεθόδου αὐτῆς: τοῦ ἐκλεκτισμοῦ. "Ὅποτε σκαλίσουμε κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐκλεκτισμοῦ, βρίσκουμε πάντα, ἐκτός κι ἂν πρόκειται γιά μορφές ἀπογυμνωμένες ἀπό κάθε σκέψη, αὕτη τή θεωρητική τελεολογία καί τό αὐτοκατανοήσιμο τῆς ἰδεολογίας».⁸ Τό συμπέρασμα προκύπτει περίπου φυσιολογικά, ἀκόμη καί γιά τόν αἰφνιδιασμένο καί ἄπειρο ἀναγνώστη πού προσπαθήσαμε ἐδῶ νά ἀναμνηστοῦμε: "Ὅταν δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά κάποια συγκαλυμμένη μορφή «μῆ σκέψης», ὁ φιλοσοφικός ἐκλεκτισμός, μαρξιστικῆς ἢ ἄλλης ποικιλίας, δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγήσει, στήν καλύτερη περίπτωση, σέ μιά «συγκριτική τυπολογία» ἢ σέ μίαν «ἱστορία τῶν ἰδεῶν»: μέ άλλα λόγια, δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀποτελέσει «φιλοσοφία», μέ τήν αὐστηρή σημασία τῆς λέξης, ἢ νά συγκροτήσῃ θεωρητικό ἐπιχείρημα, μολονότι τά φιλοσοφικά, ἰδεολογικά καί πολιτικά του ἀποτελέσματα, κυρίως στούς ἐκπαιδευτικούς μηχανισμούς, κάθε ἄλλο παρά ἀμελητέα εἶναι.⁹

7. Βλ. Louis Althusser, *Pour Marx*, Παρίσι: Francois Maspéro, 1965, σσ. 51-53.

8. Αὐτόθι, σ. 53.

9. Γιά τήν πολιτική περιπέτεια τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐκλεκτισμοῦ, ὡς 'συστηματικοῦ περιεχομένου' τῆς ἴδιας τῆς μάθησης πού ὀνομάζουμε "ἱστορία τῆς φιλοσοφίας", βλ. Γεράσιμος Βῶκος, *Φιλοσοφία καί ἐκπαιδευτική πολιτική: Ὁ καρτεσιανισμός στήν γαλλική παιδεία τόν 19ο αἰώνα*, Λωτός, Ἀθήνα 1987. Μελε-

Ἄλλά τί πάει νά πεῖ «θεωρητική αὐστηρότητα»; Σημαίνει κατ' ἀρχήν μιὰ μορφή συστηματικῆς δυσπιστίας, ἔξω ἀπό οἰοδήποτε σύστημα παραδεδομένων ἀξιών. Διότι θά πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ προσφερόμενη τότε μαρξιστική παιδεία ἐπρόβαλλε τή 'στράτευση' ὄχι ὡς ἀποτέλεσμα καί καταστάλαγμα πολιτικῆς (δηλαδή κριτικῆς) σκέψης, ἀλλά ὡς προϊόν πίστεως, καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο φαλκίδευε —μέσα ἀπό ἕνα πλέγμα αὐταπόδεικτων ἀριστερῶν ἀξιών— τά στοιχεῖα πολιτικῆς ἀντιπαλότητας καί ριζοσπαστισμοῦ πού ὀδηγήσαν τόσοσους καί τόσοσους —τότε— στό ἀριστερό κίνημα. Πίστη, στήν περίπτωση αὐτή, ἐσημαίνει ἕνα κυρίως πράγμα: ὅτι τῆ δεσμευτικότητας τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μποροῦσε κανεὶς νά τήν διαβάσει, ξεκάθαρα, στήν ἴδια τήν ἐπιφάνεια τῆς πραγματικότητας, ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ μαρξισμού ἦταν ἀποτυπωμένη στήν ἴδια τῆ 'λογική τῶν πραγμάτων' ὡς ἄμεση καί διαφανῆς πραγματικότητα, ὅπως δηλαδή ἀκριβῶς ὁ πιστός δύναται νά διαβάσει ἐκτυπο τόν λόγο τοῦ Θεοῦ στή Βίβλο τοῦ κόσμου, παντοῦ καί πάντοτε, ἀρκεῖ νά τό θελήσει.

Ἡ προσωνομία «θεωρητική αὐστηρότητα» παραπέμπει λοιπόν σ' ἕνα εἶδος ἀνάγνωσης ἐντελῶς διαφορετικό· σ' ἕνα εἶδος ἀνάγνωσης τὸ ὁποῖο ἀφ' ἑνὸς πλαισιώνει καί καταδεικνύει —κατὰ τρόπο διαλεκτικότητα— αὐτὴ τῆ 'διαφάνεια' ὡς διαμεσολαβητικῆ ὕλη, ἀφ' ἑτέρου ἀναβάλλει μονίμως τήν ἔλευση τοῦ ἀδιαμεσολάβητου, τήν καθαρὴ στιγμή μιᾶς «τελικῆς ἀνάλυσης», κατὰ τήν ὁποία τό νοητό θά ταυτιστεῖ πλήρως μέ τό πραγματικό στήν ἀπόλυτη διαφάνεια μιᾶς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας τῶν πραγμάτων. Ἀκόμη καί αὐτὴ ἡ διάκριση ἰδεολογίας καί ἐπιστήμης, ἡ ὁποία θά ἔτεινε ἄλλως νά ὀρίσει κάθε διαμεσολάβηση ὡς ἰδεολογική πλάνη καί, κατὰ συνέπεια, κάθε κριτικὴ ἀνασκευή τῆς ἰδεολογίας ὡς πορεία πρὸς κάποιο ἀδιαμεσολάβητο «καθ' ἑαυτοῦ», ἀκόμη καί αὐτὴ ἡ τάση, ἐνισχυμένη ἀπὸ ἕναν ἐν πολλοῖς σχηματικὸ ἰσομορφισμό τῆς «θεωρητικῆς πρακτικῆς» μέ τῆ μαρξικὴ ἔννοια τῆς παραγωγῆς, ἐλέγχεται ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ἀπὸ τό ἀλτουσερικό κείμενο, τόσο ἀπὸ τὰ λεγόμενά του ὅσο καί ἀπὸ τίς σιωπές του. Τό θεωρητικό ἔργο μπορεῖ πράγματι νά ὀριστεῖ ὡς γνωστικὴ ἰδιοποίηση τῆς διαμεσολαβητικῆς ὕλης, ὡς γνώση τῆς διαμεσολάβησης καί ἀνατροπῆς τῆς ἰδεολογικῆς διαφάνειας, σύμφωνα μέ μιὰ διαδικασία κατὰ τήν ὁποία ἡ «πρῶτη ὕλη» (μιὰ δεδομένη, ἀκατέργαστη ἀφαίρεση, μιὰ ὁλότητα ἀπὸ ἰδεολογικὴς παραστάσεις) ὑφίσταται ἕναν παραγωγικὸ μετασχηματισμὸ γιὰ νά μεταρσιωθεῖ, μέσα ἀπὸ κάποια ἰστο-

ρικά προσδιορισμένα μέσα παραγωγῆς γνώσεων, στήν ἔννοια, δηλαδή σέ μιὰ καινούργια, διεργασμένη ὁλότητα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τῆ γνώση τοῦ πραγματικοῦ, αὐτοῦ πού βρίσκεται καί παραμένει ἐκτός τῆς σκέψης.¹⁰ Ἡ γνώση, μέ ἄλλα λόγια, μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὡς κριτικὴ ἀνατροπὴ τῆς ἐμπειρικῆς (ἰδεολογικῆς καί φαντασιακῆς) ἀμεσότητας καί ὡς θεωρητικὴ παραγωγή τοῦ συγκεκριμένου, τοῦ *Gedankenkonkretum*, δηλαδή μιᾶς συγκεκριμένης ἀφαίρεσης πού δύναται νά λειτουργήσει, κατὰ τῆ σπιννοζικὴ ἔννοια, ὡς «ἐπαρκῆς ἰδέα» τῆς πραγματικότητας.

Ἀλλά ἡ ἐσωτερικὴ ἐξάρθρωση τοῦ πραγματικοῦ, γιὰ τήν ὁποία μιλήσαμε προηγουμένως, εἶναι καί θά παραμένει —κατὰ ἕναν τρόπο πού δεσμεύει τὸ θεωρητικὸ ἔργο— πρωταρχικὴ συνθήκη τῆς γνωσιακῆς σχέσης, ἔτσι ὥστε ἡ γνώση δέν μπορεῖ ποτέ νά ὀριστεῖ ὡς ἀπλή ἀποκάλυψη τοῦ ἰδεολογικοῦ νεφελώματος πού περιβάλλει τό πραγματικό, ὡς ἀφαίρεση τοῦ φαντασιακοῦ μείγματος ἀπὸ τό ἀκατέργαστο ὀρυκτὸ ἢ ὡς διαλεκτικὴ ὑπέρβαση τῆς ἰδεολογίας καί ἀποκατάσταση, σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, τῆς ἀμεσότητας. Ἐάν, ὅπως κατ' ἐπανάληψιν τονίζει ὁ Ἄλτουσέρ, καμία οὐσιαστικὴ ταυτότητα δέν προκύπτει ἀνάμεσα στήν ἀρχικὴ (τὴν ἀκατέργαστη) ἀφαίρεση καί τῆ δεύτερη, παράγωγη ὁλότητα (τὴν *Gedankentotalität* κατὰ τῆ μαρξικὴ διατύπωση), τότε ἡ ἐξάρθρωση πού χαρακτηρίζει τό πραγματικὸ ἐπαναλαμβάνεται καί στή γνώση τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ διάκριση πραγματικότητας καί γνώσης δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τῆ διάκριση συγκεκριμένου καί ἀφηρημένου. Ὅ,τι λοιπόν προκύπτει στό ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἐσωτερικὴ ἐξάρθρωση ἐγγράφεται ἐπίσης καί στό ἐπίπεδο τῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ, κατὰ ἕναν τρόπο πού ἐμποδίζει οἰονδήποτε ἀπλό δυῖσμό ὕλης καί πνεύματος.

Ἐάν λοιπόν ἡ ἰδεολογία, ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ Ἄλτουσέρ, εἶναι τό πέπλο πού κρύβει τό πραγματικό, ἡ πραγματικότητα τοῦ πραγματικοῦ δέν βρῖσκεται ποτέ —καί δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀποκαλυφθεῖ ὡς εὐρισκόμενη— πίσω ἀπὸ τό πέπλο, ἀλλὰ διατρέχει τὴν ἴδια τὴν ὑφή τοῦ πέπλου καί συνυφαίνεται μέ μιὰν ἄλλη πραγματικότητα, ἐκείνη τῆς ἀπατηλῆς ἐπιφάνειας (καί διαφάνειας) τοῦ πέπλου. Ἡ ἰδεολογικὴ πλάνη ἀποδεικνύεται συστατικὴ τῆς ὁποίας ἔννοιας τοῦ κοινωνικοῦ, ἔτσι ὥστε ἡ «ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ» δέν μπορεῖ παρά νά τοποθετηθεῖ στό κρίσιμο μεσοδιάστημα ἀνάμεσα στή (μεθοδολογικὴ) ἀποτελεσματικότητά της καί τὴν ἀλήθεια της καί δέν μπορεῖ νά παραχθεῖ παρά μόνον ὡς κριτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἰδεολογία πού τὴν καθιστᾷ ἐφικτὴ. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ὁ λανθάνων «θετικισμὸς» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὡς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας, καθίσταται ἀνέφικτος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κριτικὴ δύναμη τῆς μαρξικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ «θεωρητικὴ αὐστηρότητα», τὴν ὁποία ἀναπόφευκτα εἰσέπραττε ὁ αἰφνιδιασμένος ἀναγνώστης, ἦταν λοιπόν ἐξαρχῆς δυνατόν νά ὀδηγήσει σέ μιὰν ὁλόκληρη θεωρητικὴ περιπέτεια, ἐκκινώντας ἀπὸ τίς ἐξῆς ἀπλούστατες προτάσεις (τά ἐξῆς ἀπλούστατα στοιχεῖα ἀντιπαλότητας πρὸς τὸν 'κοινό νοῦ' καί τὴν πολιτικὴ παιδεία τῶν τότε μαθητεύομενων μαρξιστῶν):

α. Ὅτι ὑπάρχει καί ἄλλη φιλοσοφία πλὴν τῆς μαρξιστι-

τώντας προσεχτικὰ τὴν περίπτωση τοῦ Cousin, ὁ Βῶκος ἐπισημαίνει ὅτι «ὁ πολιτικὸς λόγος τοῦ Cousin ἐγκαινιάζει ταυτόχρονα ἕναν τύπο ἢ μιὰ μέθοδο ἀνάγνωσης τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων καί τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἕναν τύπο διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας καί τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τοῦ ὁποίου, ἀκόμη σήμερα, δέν ἔχουμε, ἴσως, ζυγίσει μέ προσοχὴ τίς συνέπειες» (σ. 83). Μία ἀπὸ τίς συνέπειες αὐτές εἶναι «ἡ μετατροπὴ τῆς φιλοσοφίας σέ ἠθικὴ διδασκαλία» (σ. 96), τουτέστιν σέ σωφρονιστικὴ θεωρία. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ εὐλόγα ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς πλείον 'σώφρονες'.

10. Γιὰ τὴν διαδικασία τῆς «θεωρητικῆς πρακτικῆς» βλ. *Pour Marx*, ὅπ. παρ., σσ. 186-197.

κής, τήν όποία έπειγει νά διαβάσει κανείς συστηματικά, ό-
χι όμως ως προληπτικό, άλληγορικό τύπο τής σωτηριολο-
γικής έλευσης του μαρξισμού, αλλά ως δείκτη πραγματι-
κών προβλημάτων. "Αν κάποιοι θετικιστικοί, άς πούμε,
άπόηχοι στην πρώτη περίοδο του Άλτουσέρ συσκότιζαν
κάπως τά πράγματα, παρουσιάζοντας όρισμένες έκδηλώ-
σεις του φιλοσοφικού λόγου σάν άνήμπορα ψεύδη μπροστά
στην άλήθεια του μαρξισμού, τό γεγονός παρέμενε ότι ό
Άλτουσέρ έδιδε μεγάλη σημασία στους φιλοσόφους πού
διάβαζε και όδηγούσε τήν περιέργεια του άναγνώστη του
σε μία περιπέτεια τής σκέψης πού είχε έλάχιστη σχέση μέ
ό,τι ύπολαμβάναμε τότε ως μαρξιστική φιλοσοφία. Δέν θά
ήταν ίσως έντελώς περιττό νά ύπενθυμίσουμε, στό σημείο
αυτό, ότι τό άλτουσεριανό μάθημα περιελάμβανε επίσης
κάμποσες κατευθυντήριες άναφορές (και ισάριθμα ίχνη, άς
πούμε, διανοητικής γενναιοδωρίας) σε πολλά άπό τά όνό-
ματα πού στολίζουν σήμερα τό πάνθεον τής «πρωτοπορια-
κής» σκέψης (όνόματα πού δέν άναχωνεύτηκαν άκόμη στή
λήθη τής περιπτωσιολογίας). Νά ύπενθυμίσουμε, δηλα-
δή, ότι όνόματα όπως Μπασελάρ, Κανγκιλέμ, Φουκώ,
Λακάν κ.ά. όρισμένοι άπό έμάς τά πληροφορηθήκαμε δια-
βάζοντας τόν Άλτουσέρ. Θέματα παρισινής μόδας, ίσως.
Προτιμώ ώστόσο τόν όρο πού έπλασε ό Frank Kermode¹¹
γιά νά δηλώσει άκριβώς τόν τρόπο μέ τόν όποιο ένας άρχι-
κός πυρήνας ένδιαφερόντων (άποτελούμενος κατά κανόνα
άπό έρασιτέχνες μελετητές) έκρήγνυται κάποτε μέσα στό
εύρύτερο κοινωνικό σύστημα παρόμοιων ένδιαφερόντων
γιά νά στραφεί έτσι μαζικά ή 'κοινή γνώμη' (και μαζί μ'
αυτήν κάποιοι ειδικευμένοι μελετητές μέ αντίστοιχη θε-
σμική στήριξη) σε θέματα και ζητήματα πού θά παρέμεναν
άλλως άγνωστα: *μορφές προσήλωσης*.

β. Η δεύτερη, επίσης απλούστατη πρόταση έλεγε ότι ά-
κόμη κι αυτός ό κανών των μαρξιστικών φιλοσοφικών κει-
μένων δέν συνιστά συμπαγές δόγμα, τίς έσωτερικές άντι-
θέσεις του όποίου όφειλουμε νά έξομαλύνουμε, αλλά έτε-
ρογενές σύνολο άπό σύνθετες, διαστρωματωμένες και συ-
χνά αντιφατικές συλλήψεις, άπέναντι στις όποίες προέχει
νά αναπτύξουμε τήν κριτική μας ικανότητα. Ό δεύτερος
«όρισμός» τής μαρξιστικής φιλοσοφίας κατά Άλτουσέρ
σημαίνει άκριβώς αυτό. "Ο,τι όνομάζουμε «μαρξιστική
φιλοσοφία» δέν μπορεί ποτέ νά άποτελέσει μεταφιλοσοφι-
κό σύστημα (μιά φιλοσοφία τής φιλοσοφίας), αλλά έμπε-
ριέχει μία σκληρά πραγματολογική στιγμή, ή όποία τήν έ-
ξαναγκάζει νά άνασυστήνεται κάθε φορά, μέσα άπό κά-
ποιες έννοιες στρατηγικής έπιλογής, ως κριτική άνάγνωση
του φιλοσοφικού, ιδεολογικού και θεσμικού χώρου μέσα
στόν όποιο άσχεϊται. Αυτό σημαίνει, πολύ άπλά, ότι ό
μαρξιστής φιλόσοφος πρέπει κι αυτός νά είναι πρωτίστως
φιλόσοφος, μέ όλη τήν άβεβαιότητα πού περικλείει ό όρος
— άκόμη δηλαδή κι άν ή συστατική αυτή άβεβαιότητα ό-
δηγήσει τήν κριτική άνάγνωση στην ύποψία ότι «μαρξιστι-
κή φιλοσοφία», μέ τήν άυστηρή έννοια του όρου, δέν μπο-
ρεί νά ύπάρξει.

Είναι ιδιαίτέρως σημαντική και ιδιαίτέρως παιδαγωγι-
κή, άπό αυτήν τήν άποψη, ή έμμونه του Άλτουσέρ σε όρι-
σμένα ρητορικά σχήματα, μεταφορές, λογοπαίγνια ή έμ-
βληματικές διατυπώσεις πού διατρέχουν και κάποτε κατα-
δυναστεύουν τά κείμενα του Μάρξ και του μαρξισμού. Ό
Άλτουσέρ θά έπιμείνει έξαρχής στην άνάλυσή τους, τήν ά-
νάγνωσή τους, γιά νά φέρι στην έπιφάνεια και νά άνακρί-
νει τό άδηλο έπιστημολογικό έργο πού έπιτελούν, έρήμην
κάποτε και των πιό όξυδερκων φιλοσόφων. Θά άναζητήσει
τόν λογικό πυρήνα όρισμένων έξ αυτών, ένω γιά άλλες θά
μάς θυμίσει τήν παιδαγωγική αξία πού είχαν, σε μιάν όρι-
σμένη περίοδο τής ιστορίας του μαρξισμού, καταδεικνύον-
τας ταυτοχρόνως τήν ανεπάρκειά τους σήμερα. "Ας μήν ξε-
χνάμε ότι τό ώριμο θεωρητικό έργο του Άλτουσέρ ξεκινά
ούσιαστικά ως κριτική άνάλυση και άποσυναρμογή δύο με-
ταφορικών σχημάτων πού κατατρύχουν τόσο τή θεωρητι-
κή αυτοσυνειδησία του νεαρού Μάρξ όσο και τή μαρξιστική
φιλοσοφία έκτοτε: τό σχήμα του «άναποδογυρισμένου Έ-
γελου» καθώς και τό συμπληρωματικό σχήμα πού θεμε-
λιώνει τή μαρξική φιλοσοφία ως 'άποφλοίωση' τής έκμυ-
θευμένης έγγελιανής διαλεκτικής και ως έξαγωγή του 'έλ-
λογου πυρήνα' της. Έξίσου έμφανής είναι ή κριτική έπιμο-
νή του Άλτουσέρ, καθώς διαβάζει τό *Κεφάλαιο*, στό «λο-
γοπαίγνιο», όπως τό όνομάζει, πού συγκροτεί τό έπιστη-
μολογικό πρόβλημα τής 'πραγματικότητας': «Ένδιαφέ-
ρομαι γιά τό *λογοπαίγνιο* καθ' έαυτό», γράφει, τό λογο-
παίγνιο πού βρίσκεται στην καρδιά του προβλήματος τής
γνώσης, άντιμεταθέτοντας, συγχέοντας και άναδιπλασιάζ-
οντας άκατάπαυστα τούς όρους 'πραγματικό' και 'συγκε-
κρίμενο'. "Ο,τι συνήθως όνομάζουμε πραγματικότητα, μέ
άλλα λόγια, συγκροτείται μέ μία ιδεολογική λαθροχειρία,
ή όποία, άνακατατεύοντας διαρκώς τούς όρους αυτούς,
«δολοφονεί», όπως γράφει ό Άλτουσέρ, τή διαφορά πού
χαρακτηρίζει έγγενώς τό «άντικείμενο». Τό πραγματικό
λογοπαίγνιο, έπομένως, βρίσκεται στην κρίσιμη λέξη *άν-
τικείμενο*, στην ιδεολογική διαφάνεια πού παρουσιάζει τόν
όρο σάν πόρο έπικοινωνίας άνάμεσα σε διαφορετικά έπίπε-
δα ενός έπιστημολογικού έπιχειρήματος, «στην άπατηλή
ένότητα τής λέξης 'άντικείμενο'». ¹² Η άνάγνωση είναι
λοιπόν άκριβώς ή πρακτική ενός άνοίγματος στην άβε-
βαιότητα τής διαφοράς πού συγκροτεί τή λέξη *άντικείμε-
νο*.

Άλλά ή έξουσία των ρητορικών σχημάτων δέν περιορί-
ζεται στην έπιστημολογία: τά πολιτικά τους άποτελέσμα-
τα είναι κάποτε έξίσου έμφανή και βάνουσα. Ένα τέτοιο
σχήμα είναι ή περίφημη καθαρότητα τής οικονομικής άντί-
φασης, ή όποία άποτελέσε επί μακρόν ένα είδος κατατεθέν-
τος σήματος του μαρξισμού και μέ τήν όποία, βεβαίως,
γαλουχήθηκαν γενιές όλόκληρες άριστερων. Η παιδαγω-
γική χρησιμότητα αυτού του σχήματος, λέει ό Άλτουσέρ,
ύπήρξε άναμφιβόλως μεγάλη, ιδίως σε χαλεπούς καιρούς,
όταν κάποιοι πρόχειρος οικονομισμός μπορούσε άκόμη νά
λειτουργήσει σάν πρώτη ύλη μιας ιδεολογικής άφύπνισης.
Άλλά τά παιδαγωγικά συστήματα άλλάζουν κι αυτά.

11. Βλ. Frank Kermode, *Forms of Attention*, Chicago and
London: The University of Chicago Press, 1985.

12. Βλ. *Lire le Capital*, όπ. παρ., σσ. 44-45.

«Είναι καιρός να προσπαθήσουμε να ανεβάσουμε την παιδαγωγία στο επίπεδο των περιστάσεων, δηλαδή των ιστορικών αναγκών». Το ιδεολόγημα της καθαρότητας της άπλης οικονομικής αντίφασης, αυτός ο «αυθόρμητος» οικονομισμός του μαρξισμού, έδωσε ό,τι είχε να δώσει και πρέπει, τώρα πιά, να ανατραπεί ως θεωρία και να εγκαταλειφθεί ως παιδαγωγικό πρότυπο. Ο Άλτουσέρ θα ανταποκριθεί στη θεωρητική αυτή πρόκληση, προσφέροντας μάλιστα και διατυπώσεις που ή ρητορική τους δύναμη και ή παιδαγωγική τους έμφαση ήσαν ικανές να απομυθεύσουν και να εκτοπίσουν τό φθαρμένο παιδαγωγικό ιδίωμα: «Η μοναχική στιγμή της τελικής ανάλυσης», γράφει στο ίδιο κείμενο, «δέν θά έρθει ποτέ».¹³

Κάπως έτσι λοιπόν λειτούργησε, ως παιδαγωγικό πρότυπο, ο Άλτουσέρ για τόν αϊφνιδιασμένο εκείνο αναγνώστη (τόν όποιο θά κρατήσουμε έδω ως ελάχιστο στοιχείο προσωπικής μυθολογίας), ανατρέποντας τή μιά μετά τήν άλλη τίσ 'εϋλάβειες' του άριστερου άνθρωπισμου και επιμένοντας ότι χρειάζονται «σοβαρές, συστηματικές έρμηνείες, βασισμένες σε πραγματική φιλοσοφική, έπιστημολογική και ιστορική γνώση και σε άυστηρές αναγνωστικές μεθόδους — και όχι άπλές άπόψεις».¹⁴ Θά άδικούσαμε λοιπόν κατάφωρα τόν Άλτουσέρ και θά παραμορφώναμε άνεπανόρθωτα τήν όποια άναμνηστική λειτουργία του αϊφνιδιασμένου αναγνώστη μας, εάν έπιχειρούσαμε έδω να αναγάγουμε τήν άποτελεσματικότητα του άλτουσεριανού κειμένου σε κώδικα έπιστημολογικών προτάσεων ή σε σύστημα πολιτικής συμπεριφοράς. Φράσεις όπως «θεωρητική πρακτική» γνωρίζουμε όλοι ότι άποτέλεσαν για ένα διάστημα σύνθημα ένδομαρξιστικής άντιπαλότητας και σημείο αναγνωρίσεως. Άλλά ή «θεωρητική άυστηρότητα», για τήν όποια προσπάθησα να μιλήσω, δέν έπαυε να σηματοδοτεί, τότε όπως και τώρα, μιά συνολική θεωρητική περιπέτεια μέσα στο άλτουσεριανό κείμενο, ή όποια περιελάμβανε και άναμόχλευε πολύ περισσότερα πράγματα άπ' όσα ήταν ποτέ δυνατόν να χωρέσει ή πραγματικότητα και οι φαντασιώσεις της κομματικής ένταξης. Παρά τόν σταθερό και πολιτικά έναργή προσανατολισμό τους προς κάποιαν έννοια δημόσιας έπιχειρηματολογίας, τά κείμενα του Άλτουσέρ πάλλονται συχνά με μιάν έσωτερική ένταση που θυμίζει περισσότερο τόν Πασκάλ, άς πούμε, άπ' ότι-δήποτε αναγνωρίζαμε τότε ως μαρξιστικό κείμενο: μιάν ένταση που μάθαμε να τήν διαβάζουμε στόν τόνο και στίς άποχρώσεις του άλτουσεριανού έπιχειρήματος και ή όποια άποτελεί άναμφίβολα συστατικό στοιχείο της πολιτικής παιδείας που προσέφεραν τά κείμενα αυτά. Η «θεωρητική άυστηρότητα», έπομένως, έμπεριείχε τή δική της διακριτική γοητεία, ένα δικό της άρνητικό πάθος, που διατρέχει άκανόνιστα τό άλτουσερικό κείμενο, όρίζοντας άνατροπές, σημεία διαφυγής και άδηλες προοπτικές, σ' έναν διαρκή έννοιολογικό άναδασμό, ό όποιος συχνά ενεργείται διαμέσου άλλά και έρήμην τών πιό ισχυρών διατυπώσεων και προτάσεων περί της μεθόδου. Τά κενά του Άλτουσέρ εί-

ναι, άπ' αυτή τήν άποψη, έξίσου σημαντικά με τίς πιό κωδικοποιησίμες διατυπώσεις του, εάν όχι σημαντικότερα: έξίσου σημαντικά και δυναμογόνα, τόσο για τόν σημερινό αναγνώστη όσο ήσαν και για τόν αϊφνιδιασμένο αναγνώστη του παρελθόντος, ως φιλοσοφικές άντιστάσεις στο λόγο της μεθοδολογικής ισοπέδωσης, τό λόγο, δηλαδή, που σε μεγάλο βαθμό στιγμάτισε τή σύντομη περιπέτεια του «άλτουσερισμού», τουλάχιστον στη χώρα μας.

Και είναι σημαντικό, πιστεύω, να θυμηθούμε και να αναλογιστούμε, με τόν άυστηρότερο δυνατό τρόπο, τή συνολική παιδαγωγική σημασία του άλτουσερικού κειμένου, με τά κενά του, τίς άδηλες άνατροπές και τίς έντάσεις του, τώρα που για μιάν άκόμη φορά περάσαμε στην περίοδο τών «άπόψεων» ή, άκόμη χειρότερα, όταν ή άνυποληψία στην όποια περιήλθε ό μαρξισμός ύποχρεώνει κάποιους μαρξιστές να υπερασπίζονται τά πατρώα με τίς πλέον φθαρμένες εικόνες της μαρξιστικής παράδοσης, με τά πιό φθαρμένα παιδαγωγικά πρότυπα (όπως είναι, επί παραδείγματι, εκείνο τό ιδεολόγημα του καθарου, άπλου οικονομικού προσδιορισμού ή τό έξαντλημένο παιδαγωγικό πρότυπο της συνωρίδας «βάση / έποικοδόμημα»). Η έπιστροφή στη μή σκέψη ύπηρεξέ άνέκαθεν ή χειρότερη μορφή άμυνας.

Άλλά ή δραστικότερη παιδαγωγική και θεωρητική παρέμβαση του Άλτουσέρ μπορεί κάλλιστα να συνοψιστεί στη λέξη *ανάγνωση*. "Αν ό Άλτουσέρ κέρδισε τήν έμπιστοσύνη μας (και ή έμπιστοσύνη είναι βεβαίως πολιτική κατηγορία), τήν κέρδισε ως αναγνώστης του Μάρξ και ως αναγνώστης της *ανάγνωσης* του Μάρξ, με τήν άυστηρή σημασία που έδιδε ό ίδιος σ' αυτή τήν άπλή λέξη. Αναφέρομαι κυρίως στο πρώτο μέρος του *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* (που έπιγράφεται "Από τό Κεφάλαιο στη φιλοσοφία του Μάρξ"), όπου τό πρόβλημα της *ανάγνωσης* θεματίζεται κατά τόν πλέον έπιτακτικό τρόπο. Τά κείμενα αυτά («ήμιτελη» τά όνομάζει ό ίδιος ό Άλτουσέρ, «άπλές άφετηρίες μιάς *ανάγνωσης*»¹⁵) θέτουν βεβαίως τή βάση για μιάν *ανάγνωση* του *Κεφαλαίου* ή όποια θά έξαγάγει τήν άρρητη φιλοσοφία του μαρξισμού, ύποβάλλοντας, όπως λέει ό Άλτουσέρ, τό έναρκτήριο έρώτημα της σχέσης του κειμένου αυτού με τό *άντικείμενό* του. Άλλά, όπως προκύπτει εύθύς έξαρχής από τήν *ανάγνωση* του Άλτουσέρ, τό έρώτημα αυτό δέν μπορεί να τεθεί με τήν πλήρως φιλοσοφική σημασία του χωρίς ταυτοχρόνως να τεθεί και τό λογικά πρότερον έρώτημα της *ανάγνωσης*: Τί είναι ή *ανάγνωση*; Τί πάει να πεί *διαβάζω*;¹⁶

Τό έρώτημα, με τήν έπείγουσα άπλότητά του, έκπλήσσει και αϊφνιδιάζει. Όπως έκπλήσσει και αϊφνιδιάζει τό έρώτημα αυτού του έρωτήματος, τό όποιο διαπερνά και συγκλονίζει όλόκληρο τό κείμενο του *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* ως τό κατεξοχήν έρώτημα της θεωρητικής θεμελίωσης του άλτουσεριανού έγχειρήματος: Γιατί άραγε είναι σημαντικό τό έρώτημα «τί είναι ή *ανάγνωση*»; Η *άπάντηση* του Άλτουσέρ, έμμεση άλλά σαφής, άποτελεί

13. *Pour Marx*, όπ. παρ., σ. 113.

14. Αύτ., σ. 30.

15. *Lire le Capital*, όπ: παρ., σ. 9.

16. Αύτ., σ. 12.

τήν οίονεί θεμελίωση τού φιλοσοφικού του έγχειρήματος, τή θεμελίωση τής άνέφικτης θεμελίωσης· τή θεμελίωση πού ύποδεικνύει άκατάπαυστα τήν άκατάλυτη μεταφυσική συνάφεια άνάμεσα στό έρώτημα τής ανάγνωσης και τό έρώτημα τής ιστορίας και παρεμβάλλει, κατ' αυτόν τόν τρόπο, τήν αναγκαιότητα μιās πραγματολογικής, ιστορικής στιγμής σέ κάθε προσπάθεια για τή θεμελίωση μιās κοινωνικής έπιστήμης, τή στιγμή άκριβώς πού έπιμένει, μέ τόν έπιτακτικότερο δυνατό τρόπο, ότι ή πραγματολογική αυτή στιγμή (δηλαδή ό φαντασιακός κόσμος τής ιδεολογίας) θά πρέπει κάθε φορά νά τίθεται ύπό κριτικό έλεγχο, για νά μπορεί ή έπιστήμη τού κοινωνικού (ό «ιστορικός ύλισμός») νά λειτουργήσει ως πραγματική γνώση. Καί τήν παράδοση αυτή άπάντηση ό Άλτουσέρ τήν άποδίδει, για μιάν άκόμη φορά, στόν Σπινόζα:

Ό πρώτος άνθρωπος πού έθεσε τό πρόβλημα τής ανάγνωσης και κατά συνέπειαν τής γραφής ήταν ό Σπινόζα· και ήταν επίσης αυτός ό πρώτος άνθρωπος στόν κόσμο πού πρότεινε μιā θεωρία τής ιστορίας μαζί μέ μιā θεωρία για τήν άδιαφάνεια τού άμεσου. Μέ τόν Σπινόζα, για πρώτη φορά στην ιστορία, ένας άνθρωπος συνέδεσε κατ' αυτόν τόν τρόπο τήν ουσία τής ανάγνωσης μέ τήν ουσία τής ιστορίας σέ μιā θεωρία τής διαφοράς τού φαντασιακού από τό άληθινό — γεγονός πού μάς έπιτρέπει νά κατανοήσουμε γιατί ό Μάρξ δέν μπορούσε νά γίνει Μάρξ παρά μόνον και κατ' ανάγκην έδραιώνοντας μιā θεωρία τής ιστορίας και μιā φιλοσοφία τής ιστορικής διαφοράς άνάμεσα στην ιδεολογία και τήν έπιστήμη, και γιατί, σέ τελική άνάλυση, ή έδραίωση αυτή έπρεπε νά ολοκληρωθεί μέ τή διάλυση τού θρησκευτικού μύθου τής ανάγνωσης.¹⁷

Η σημασία, λοιπόν, τού έρωτήματος «τί είναι άνάγνωση» (και βεβαίως ή σημασία τής άνάγνωσης) έγκειται σ' αυτήν άκριβώς τή διασύνδεση: Μιā θεωρία τής ιστορίας δέν μπορεί παρά νά είναι μιā θεωρία τής άνάγνωσης, μιā θεωρία πού θά ανατρέπει κάθε άφελές αναγνωστικό πρότυπο για νά άποκαταστήσει τό πραγματικό στή μη αναγώγιμη περιπλοκή του, για νά άποκαταστήσει, δηλαδή, εις πείσμα κάθε συμφιλιατικής, αναγωγικής μεταφυσικής τού πρώτου κινούντος, τήν «άνισότητα» (όπως τήν ονομάζει ό Άλτουσέρ σέ άλλο κείμενό του)¹⁸ κάθε δυνατής άρχης, καταγωγής ή άφετηρίας. Έάν τό βιβλίο τού κόσμου μπορεί νά διαβαστεί σάν ή άφηγηματική άνάπτυξη μιās μονοπαγούς βούλησης, ενός συγγραφέα, δημιουργού ή πλαστοουργού, μιās κινητήριας, πλαστοουργού συνειδήσεως, ή αναγνωστική πρακτική τού Άλτουσέρ θά προσπαθήσει νά ανατρέψει αυτό τό άφελές πρότυπο άνάγνωσης — μ' όλα τά φιλοσοφικά και ιδεολογικά του συμπαρομαρτούντα — για νά παραγάγει μιάν άρχή λογικότητας (όπως όφείλει, ως φιλοσοφία), ή όποία δέν θά είναι δυνατόν νά άναχθεί,

άπροβλημάτιστα, σέ τέτοια πρότυπα. Έπομένως, ή διασύνδεση μιās θεωρίας τής άνάγνωσης μέ μιā θεωρία τής ιστορίας δέν είναι 'μεταφορική': δέν έχουμε έδώ νά κάνουμε μέ κάποιο σχήμα άναλογίας, μιā άκόμη περίπτωση θεωρητικού ίσομορφισμού, πού μάς έπιτρέπει νά προσεγγίσουμε τό άγνωστο μέσω τού 'οικείου' έμπειρικού παραδείγματος. Μιā τέτοια αντιμετώπιση θά συνιστούσε, κατά τή γνώμη μου, κατάφωρη παρανόηση τού άλτουσεριανού έγχειρήματος. Τή διασύνδεση τής άνάγνωσης μέ τήν ιστορία ό Άλτουσέρ τήν έννοει κατά τόν αύστηρότερο δυνατό τρόπο, τόν τρόπο ενός κατεξοχήν μεταφυσικού έπιχειρήματος: τήν έννοει και τήν θέτει ως τό κατεξοχήν έρώτημα τής ουσίας και επί τής ουσίας, ως τό κατεξοχήν έρώτημα πού είναι δυνατόν νά άνοιξει τό αναπόδραστο φιλοσοφικό έρώτημα τής ουσίας σέ μιάν ύλική έτερότητα (δηλαδή τήν ιστορία), ή όποία δέν θά ύπόκειται άμεσα στην άφομοιωτική δύναμη τού μεταφυσικού λόγου.

Η άνάγνωση, έπομένως, δέν είναι ζήτημα 'μεθόδου' ή 'τεχνικής', αλλά άφορā άμεσα στό ίδιο τό έγχείρημα τής φιλοσοφίας. Κατά μιā προσφιλή φράση του, ό Άλτουσέρ «θ' άνοιξει τά χαρτιά του» ευθύς έξαρχής: Πώς διαβάσαμε τό Κεφάλαιο; έρωτά: «Έφόσον δέν είναι ποτέ δυνατόν νά ύπάρξει άθώα άνάγνωση, άς πούμε ποιάς άνάγνωσης είμαστε ένοχοι». Καί συνεχίζει: «Ήμαστε όλοι μας φιλόσοφοι. Τό Κεφάλαιο δέν τό διαβάσαμε ως οικονομολόγοι, ως ιστορικοί ή ως φιλόλογοι. Δέν θέσαμε στό Κεφάλαιο τό έρώτημα μήτε τού οικονομολογικού και ιστορικού του περιεχομένου μήτε άπλώς τής έσωτερικής 'λογικής' του. Διαβάσαμε Τό Κεφάλαιο ως φιλόσοφοι...».¹⁹ Η έναρκτηρία αυτή παραδοχή μοιάζει άρκετά σαφής. Είναι έν ταυτώ ή άποδοχή μιās αναπόφευκτης ένοχής (μιās lecture coupable, μιās άνάγνωσης ένοχής και ύπόλογης σέ κάτι πού άποτελεί έγγενή, συστατική συνθήκη τής λειτουργίας της, αλλά τό όποιο βρίσκεται, στην όλότητα του, έξω άπ' αυτήν) και ή άποδοχή μιās κλίσης, μιās άπόκλισης, μιās μεροληψίας ή άπλώς μιās 'ειδικότητας'. Άς προσέξουμε, ώστόσο. Ένοχή και μεροληψία δέν είναι τό ίδιο άκριβώς πράγμα. Άποδεχόμενος τήν ένοχή μιās μεροληψίας — μιās μεροληψίας, έπιπλέον, πού φέρει τό όνομα τής φιλοσοφίας και καταφάσκει τήν ειδικότητα τού φιλοσόφου — ό Άλτουσέρ δείχνει πράγματι τά χαρτιά του, όπως δέν μπορεί, επί παραδείγματι, νά τά δείξει ό οικονομολόγος ή ό πολιτικός έπιστήμων: όχι όμως για νά παραδεχτεί, χωρίς περαιτέρω θεωρητικές διατυπώσεις, τή μερικότητα αυτής τής ειδικότητας κι αυτής τής μεροληψίας. Έν αντιθέσει πρός αυτές τίς καθιερωμένες «κοινωνικές έπιστήμες» (ή άκόμη πρός τή φιλολογία ως περιγραφική έπιστήμη), ή φιλοσοφική άνάγνωση τού Κεφαλαίου είναι ή καθ' όμολογίαν μεροληπτική άνάγνωση, ή όποία, έντούτοις, θά θέσει τό πρόβλημα τής καθολικότητας τών μαρξικών έννοιών και θά διεκδικήσει κάποια μορφή καθολικότητας για τή δική της λειτουργία, για νά άποκαλύψει, κατ' αυτόν τόν τρόπο, τήν ψευδή καθολικότητα τών 'άλλων' ειδικότητων. Η φιλοσοφική άνάγνωση, όπως τήν

17. Αύτ., σ. 14.

18. Ουμίζω άπλώς ότι τό κείμενο "Για τήν διαλεκτική τού ύλισμού" (Pour Marx, όπ. παρ., σσ. 163-224) φέρει τόν ύπότιτλο, έντός παρενθέσεως, "De l' inégalité des origines".

19. Lire le Capital, όπ. παρ., σ. 10.

ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἄλτουσέρ, δὲν εἶναι ἐπομένως μιά ἐπιμέρους γνωστική λειτουργία, ἕνας κωδικοποιήσιμος τύπος ἢ τρόπος ἀνάγνωσης, ὁ ὁποῖος ἀφορᾷ ἢ προσιδιάζει σέ μιάν 'εἰδικευμένη' φέτα τοῦ ἐπιστητοῦ. Κατὰ ἕναν τρόπο πού εἶναι καταστατικά ἀνέφικτος γιά τίς ἐπιμέρους κοινωνικές ἐπιστήμες, ἡ φιλοσοφική ἀνάγνωση ἀποτελεῖ τή μεροληψία τοῦ ὅλου. Ξεκινώντας λοιπόν κανεῖς μιά φιλοσοφική ἀνάγνωση εἶναι ἐκ προοιμίου ἔνοχος αὐτῆς τῆς μεροληψίας τοῦ ὅλου, μιᾶς μεροληψίας, δηλαδή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐγγενή συνθήκη τοῦ φιλοσοφεῖν.

Ἄπό τήν ἄλλη, ὥστόσο, δὲν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιάν ἀπλή κατάφαση στήν ὑπεροχή τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, μιάν ἀναβίωση τῆς φιλοσοφίας ὡς ἐννοιολογικῆς μήτρας ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Ἀπεναντίας, ἡ παραδοχή τῆς 'εἰδικότητας' καί τῆς 'ἐνοχῆς' δὲν καταλήγει σέ καμία βεβαιότητα ὡς πρὸς τό περιεχόμενο καί τήν ἐκβασή μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀνάγνωσης. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ φιλοσοφική ἀνάγνωση ἐνέχει καθολικές ἐννοιες (καί ὄχι ἀπλές οἰκειοποιήσεις, χρήσεις ἢ ἐφαρμογές τοῦ κειμένου τοῦ *Κεφαλαίου*), τό ἔδαφος τῆς εἶναι ἀσυγκρίτως πιό ἐπισφαλές. Μέ τήν αὐστηρή σημασία τῆς λέξης, οἰκονομολογική ἢ κοινωνιολογική ἀνάγνωση τοῦ *Κεφαλαίου* δὲν νοεῖται. Ὅπως λοιπόν καθίσταται φανερό σέ κάθε προσεκτικό ἀναγνώστη, ὁ Ἄλτουσέρ δὲν ἐπικαλεῖται καί δὲν ἀναζητᾷ τήν ἀσφάλεια τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου ὅταν, στήν ἀρχή τοῦ *Lire le Capital*, ἀποδέχεται καί ἐρευνᾷ τήν ἐνοχή τῆς εἰδικότητάς του. Ἡ φιλοσοφική ἀνάγνωση δὲν εἶναι ἐκεῖνη ἡ ὁποία θά διανοίξει τή βασιλική ὁδὸ τῆς ἀλήθειας μέσα ἀπό τό πυκνὸ κείμενο τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀλλά ἐκεῖνη ἡ ὁποία θά θεματίσει τήν ἀδιαφάνεια τοῦ κειμένου, τίς δυσκολίες του, ἢ, τέλος, τήν οὐσιαστική μὴ ἀναγνωσιμότητά του στὰ κρίσιμα σημεία τῶν ὑποτιθέμενων 'ἐφαρμογῶν' του καί τίς ἀντιστάσεις του στὶς ψευδεῖς καθολικότητες πού φέρουν τό ἐκάστοτε ὄνομα τῶν ἐπιμέρους "κοινωνικῶν ἐπιστημῶν". Μὴ ἀναγνωσιμότητα σημαίνει, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι οἱ ἀντιστάσεις τοῦ κειμένου καί οἱ δυσκολίες του δὲν θά ἐρμηνευτοῦν πρὸς τίς κατευθύνσεις τίς ὁποῖες ὑποδεικνύουν οἱ ἄρρητες ἠθικοτελεολογικές δεσμεύσεις τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν καί δὲν θά διαβαστοῦν πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς συμφιλίωσης, μιᾶς πλουραλιστικῆς συνύπαρξης τῶν ἀντιθέσεων ἢ μιᾶς διαλεκτικῆς ἀποκατάστασής τους. Τό *Κεφάλαιο* θά διαβαστεῖ γιά νά βγοῦν στήν ἐπιφάνεια οἱ διαστρωματώσεις του, ἡ δυναμική τῶν ἀντιθέσεων καί τῶν ἀντιφάσεων του, ἐντὸς τῶν ὁποίων θά ἐπανεγγραφοῦν οἱ ἐπιστημολογικές ἀξιώσεις τοῦ κειμένου γιά νά διαφανοῦν τὰ πραγματικά τους ὄρια ὡς πρὸς τὸν μετακινούμενο χώρο τῆς ἱστορίας καί τῆς (φαντασιακῆς) ἰδεολογίας. Ἡ ἀναγνωστική αὐτῆ προοπτική ἀποδίδεται στὸν Σπινόζα, γιὰτί μόνον μέσω τοῦ Σπινόζα εἶναι ποτέ δυνατόν νά ἐννοήσουμε φιλοσοφικά αὐτό πού ὁ Christopher Norris ὀρθῶς διαγνώνει ὡς τήν πα-

ράδοξη τοποθέτηση τοῦ ἀλτουσεριανοῦ ἐγχειρήματος συνολικά: Τό γεγονός ὅτι τό ὑποκείμενο τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς εἶναι σέ θέση νά διεκδικήσει πραγματική γνώση (ἐν προκειμένῳ πραγματική γνώση τῆς ἱστορίας), τῆ στιγμῆ πού ἡ γνώση αὐτῆ ἀναπόφευκτα διδάσκει ὅτι κανένα ὑποκείμενο δὲν εἶναι ποτέ δυνατόν νά συγκροτηθεῖ καί νά λειτουργήσει ἐκτὸς τοῦ φαντασιακοῦ χώρου (μέ τῆ σπιννοζική σημασία) τῆς ἰδεολογίας.²⁰

Θά ἤθελα, τελειώνοντας, νά παραθέσω κάτι ἀκόμη ἀπό τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, δύο σύνθετες προτάσεις, οἱ ὁποῖες διατηροῦν ἀκέραιο, πιστεύω, ἐκεῖνο τό στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ:

"Ὅσο παράδοξη κι ἂν φανεῖ ἡ ἀκόλουθη πρόταση, θά τολμοῦσα νά ὑποστηρίξω ὅτι, στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἡ ἐποχή μας κινδυνεύει νά ἐμφανιστεῖ μιά μέρα σημαδεμένη ἀπό τή δραματικότερη καί δυσχερέστερη ὅλων δοκιμασία: τήν ἀνακάλυψη καί τή μαθητεία στό νόημα τῶν πιό 'ἀπλῶν' πράξεων (gestes) τῆς ὑπαρξῆς: τοῦ βλέπω, ἀκούω, μιλῶ, διαβάζω — τῶν πράξεων πού φέρουν τοὺς ἀνθρώπους σέ ἐπαφή μέ τὰ ἔργα τους, καθὼς καί μέ τὰ ἔργα ἐκεῖνα πού τοὺς ἐπιστρέφονται κατάμουτρα, τήν ἀπουσία ἔργων τους. Καί ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλα τὰ φαινόμενα πού ἀκόμη κυριαρχοῦν, τίς συγκλονιστικῆς αὐτές γνώσεις δὲν τίς ὀφείλουμε στήν ψυχολογία, ἡ ὁποία οἰκοδομεῖται στήν ἀπουσία αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ἀλλά σέ ὀρισμένους ἀνθρώπους: τὸν Μάρξ, τὸν Νίτσε καί τὸν Φρόυντ.²¹

Ἐάν λοιπόν ὀρισμένοι "αὐτοδίδακτοι" (καί ὁ Ἄλτουσέρ μᾶς ὑπενθυμίζει διαρκῶς ὅτι κανεῖς δὲν εἶναι ποτέ οὐσιαστικά αὐτοδίδακτος) μποροῦν σήμερα νά ἐπικαλεστοῦν ἢ νά ἀναγνωρίσουν κάποιον ἐννοια μαθητείας στὸν Ἄλτουσέρ, ἡ μαθητεία αὐτῆ ἀσφαλῶς συνίσταται σέ ἐκεῖνο πού κυρίως διδάσκεται κανεῖς, ὅταν διδάσκεται: τῆ γραφῆ καί τῆν ἀνάγνωση· αὐτές τίς ἀπλές χειρονομίες πού ὀρισμένοι, ὅπως ὁ Ἄλτουσέρ, τίς μετατρέπουν σέ πραγματικά κατορθώματα — gesta καί legenda μιᾶς ἐποχῆς πού δὲν γνωρίζουμε (καί ἐνδέχεται νά μὴ μάθουμε ποτέ) ἐάν ὑπῆρξε ἀπλῶς ἢ "δική μας" ἐποχή).

20. Βλ. Christopher Norris, "Spinoza versus Hegel: the althusserian Moment", στό *Spinoza and the Origins of Modern Critical Theory*, Oxford: Basil Blackwell, 1991, καί ἰδιαιτέρως σ. 49.

21. *Lire le Capital*, ὅπ. παρ., σ. 12.

Περί διανοητικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, θετικιστικῶν ιδεολογημάτων καὶ πολιτικῆς

τῆς Θεοπούλας Ἀνθογαλίδου

«Ἴσως νὰ εἶναι αἰνίγματα μὲ ἄλλο νόημα», ἀποτόλμησα, «Ἡ μήπως κάνατε κι ἄλλην ὑπόθεση»; «Ἐκανα, μὰ εἶναι ἀκόμη συγκεχυμένη. Διαβάζοντας αὐτὴ τὴ σελίδα, μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχω ξαναδιαβάσει κάπου μερικές ἀπ' αὐτές τίς λέξεις, κι ἔρχονται στὸ μυαλό μου σχεδὸν παρόμοιες φράσεις πού ἔχω δεῖ ἄλλοῦ. Μοῦ φαίνεται ἀκόμη ὅτι αὐτὸ τὸ φύλλο μιλά γιὰ κάτι πού ἀναφέρθηκε τίς προηγούμενες μέρες... Μὰ δὲ θυμᾶμαι τί. Πρέπει νὰ τὸ σκεφτῶ. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ διαβάσω ἄλλα βιβλία». «Γιατί αὐτό; Γιὰ νὰ μάθετε τί λέει ἕνα βιβλίο θὰ πρέπει νὰ διαβάσετε ἄλλα;»

«Μερικές φορές μπορεῖ νὰ γίνει κι ἔτσι. Συχνά ἕνα ἀβλαβές βιβλίο εἶναι ὁ σπόρος πού θ' ἀνθίσει σ' ἕνα ἐπικίνδυνον βιβλίο ἢ, ἀντίστροφα, εἶναι ὁ γλυκὸς καρπὸς μιᾶς πικρῆς ρίζας».

Οὐμπέρτο Ἔκο, *Τὸ ὄνομα τοῦ ῥόδου*, Γνώση 1985, 377

Στὸν προηγούμενο *Πολίτη* (τ. 111, Μάρτιος 1991, σ. 33-37) δημοσιεύθηκε ἕνα κείμενο τοῦ Μπ. Νούτσου μὲ τίτλο «Ἐκπαιδευτικοί, Ἐρωτηματολόγιο καὶ Ἀριστερά», πού, σύμφωνα μὲ μιὰ ὑποσημείωση, ἀναφέρεται σ' ἕνα μόνο μέρος τοῦ τελευταίου μου βιβλίου (*Κοινωνικὴ κριτικὴ καὶ ἰδεολογία στὴν ἐκπαίδευση*, Ὀδυσσεάς 1990). Στὸ βιβλίο συγκεντρώνονται τέσσερις ἔρευνες πού καταστρώθηκαν καὶ πραγματοποιήθηκαν μαζί μὲ ἐρευνητικὲς ομάδες φοιτητῶν. Οἱ δύο πρῶτες ἔρευνες ἀπευθύνθηκαν σὲ φοιτητές καὶ οἱ τελευταῖες σὲ ἐκπαιδευτικούς. Ὁ Μπ. Νούτσος ἀσχολήθηκε μὲ μιὰ «πρὸς τὸ παρόν» ἔρευνα ἀλλὰ ὑπόσχεται ὅτι θὰ ἐπεκτείνει τίς κριτικὴ του καὶ στίς ἄλλες. Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ γράφει ἄλλο ἕνα βιβλίο γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸ δικό μου. Εἶμαι πάρα πολὺ ἀπρόθυμη νὰ τὸν ἀκολουθήσω σὲ μιὰ τέτοια περιπέτεια· στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ θὰ προσπαθῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ γιατί.

Ὁ Μπ. Νούτσος ἐκτοξεύει ἐναντίον μου σωρεία ἐπικρίσεων· κατηγοροῦμαι γιὰ ἀπουσία στοιχειωδῶν θεωρητικῶν διακρίσεων, συμφωρμούς, ἀσκηση συμβολικῆς βίας, θετικισμό, μεροληψία, μεταφυσικὴ - ἰδεαλιστικὴ ὀπτικὴ, ἐξεζητημένη γκραμισιολογία, οἰκονομισμὸ, ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ προτροπὴ σὲ ἀποστασιοποίηση, γιὰ διανοουμεισμὸ καὶ ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς· δὲν εἶναι

πάντως τὸ ὀργίλο ὕφος τοῦ ἄρθρου πού δὲν ἀφήνει δυστυχῶς πολλὰ περιθώρια κριτικῆς ἀντιπαράθεσης, εἶναι προπάντων ὅτι ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία του δομεῖται πάνω σὲ παραπειστικά ἰδιοκατασκευάσματα. Ὁ θεωρητικὸς διάλογος ἔχει λοιπὸν ἀκυρωθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὸν ἴδιο τὸν ἀρθρογράφο. Παρ' ὅλ' αὐτά, θεωρῶ ὅτι τὸ ἄρθρο μὲ προκαλεῖ σὲ μιὰ διπλὴ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση: α) ἀντιπαράθεση στὸ πολιτικὸ ἦθος καὶ ὕφος πανεπιστημιακῆς κρίσης, πού χαρακτηρίζουν τὸ ἄρθρο,¹ καὶ β) ἀντιπαράθεση στὸ εἶδος μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας, στὴν ὁποία ἐπιδίδεται ὁ ἀρθρογράφος, ὅχι ἄλλωστε μόνο σ' αὐτὸ τὸ κείμενο.

Τὸ γραφειοκρατικὸ ἦθος

Ποῦ στηρίζεται ὁ ἀρθρογράφος τὸν φόγο τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ θετικισμοῦ, πού μοῦ ἀποδίδει; Στίς ἔρευνές μας χρησιμοποίησαμε τὴν τεχνικὴ τοῦ ἐρωτηματολογίου. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ὅσοσδήποτε ἀντιρρήσεις γι' αὐτὴν τὴν τεχνικὴ, ὅπως καὶ γιὰ κάθε τεχνικὴ ἔρευνας, τίς δικές μου τίς διατυπώνω ρητὰ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου· ἔχω ὅμως τὴ γνώμη ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ κατ' ἐπέκταση ὁ θετικισμὸς δὲν εἶναι ἐγγενῆς χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων τεχνικῶν ἀλλὰ τῶν σχέσεων πού ἔχουν αὐτές οἱ τεχνικές μὲ τίς θεωρητικὲς ἀφετηρίες τοῦ ἐρευνητῆ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπισημαίνεται στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου· στή σελίδα 16 ἀναφέρομαι στοὺς πρακτικὸς λόγους (ἐλλειψὴ χρηματοδότησης καὶ εἰδικευμένων συνεντευκτῶν), γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν μπορούσαμε ὡς ἐρευνητικὴ ομάδα νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἐλεύθερη συνέντευξη, πού —ὅπως σημειώνω— «ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ προκαλεῖ συνεχῆ ἀφήγηση καὶ ἐπομένως νὰ δίνει πιὸ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς συγκρότησης τῶν στοιχείων». Καὶ συνεχίζω: «...ἀλλὰ πρέπει νὰ πούμε ὅτι ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἰδανικότερων τεχνικῶν ὄρων

1. Πρέπει νὰ πληροφωρήσω τὸν ἀπορημένο ἀναγνώστη ὅτι μὲ τὸν Μπ. Νούτσο ἀνήκουμε στὸ ἴδιο πανεπιστημιακὸ τμῆμα καὶ στὸν ἴδιο τομέα.

δέν είναι τό πιό σημαντικό ζήτημα σέ μία κοινωνιολογική έρευνα ούτε αυτό πού έγγυάται γιά τόν πλοῦτο καί τήν συγκρότηση τῶν συμπερασμάτων». "Όλο αυτό τό μέρος άπουσιάζει έντελῶς από τίς άναφορές τοῦ άρθρογράφου. Τά άποσπάσματα πού χρησιμοποιοῦε—όπως τά χρησιμοποιοῦε—έναντιζονται από τό κείμενο πού άκολουθεῖ· έπειδή πρόκειται πραγματικά γιά άποκατάσταση κειμένου, άντιπαράθετω τό δικό μου (σ. 16 πάντα) μέ τό κείμενο τοῦ άρθρογράφου (σ. 34 τοῦ Πολίτη) σέ δύο παράλληλες στῆλες:

«Υπάρχουν πάντα τρόποι νά συμπληρώσει ὁ έμπειρος έρευνητής τά κενά καί νά εξισοροπήσει τίς άδυναμίες τῆς τεχνικῆς του (καμιά τεχνική δέν είναι τέλεια)· τό θεωρητικό ὑπόβαθρο καί ἡ κοινωνιολογική φαντασία εἶναι ἄλλωστε ὁ πρῶτος καί ὁ τελευταῖος έγγυητής κάθε έμπειρικῆς έρευνας.

Μέσα στά πλαίσια τῶν δυνατοτήτων μας, λοιπόν, φροντίσαμε νά έκμεταλλευτοῦμε ὅσο καλύτερα μπορούσαμε (παραλείπεται στό διπλανό κείμενο, πού ὡστόσο ὑπογραμμίζει ὅλη τήν έκφραση ὡς σημαντική) τήν τεχνική μας».

«Άκολουθοῦν ὅλες οἱ μεθοδολογικές προφυλάξεις πού πήραμε, δηλαδή "μικτές" καί "άνοιχτές" έρωτήσεις, ένσωμάτωση φράσεων - κλισέ από τή συνδικαλιστική γλώσσα φοιτητῶν καί εκπαιδευτικῶν καί άποκλειστική έπαφή τῶν φοιτητῶν συνεντευκτῶν μέ τούς έρωτώμενους (σ' αὐτό θά επανέλθω)».

(Άπ' αὐτή τή φράση ὁ άρθρογράφος κρατάει μόνο, καταργώντας τήν παρένθεση, τήν πρόταση πού άκολουθεῖ).

«"Καμιά τεχνική δέν είναι τέλεια (sic)· τό θεωρητικό ὑπόβαθρο καί ἡ κοινωνιολογική φαντασία εἶναι ἄλλωστε ὁ πρῶτος καί ὁ τελευταῖος έγγυητής κάθε έμπειρικῆς έρευνας", μᾶς διδάσκει ἡ σ. καί συμπληρώνει: «Μέσα στά πλαίσια τῶν δυνατοτήτων μας, λοιπόν, φροντίσαμε νά έκμεταλλευτοῦμε ὅσο καλύτερα (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) τήν τεχνική μας (σ. 16). Τελειότητα καί καλύτερη έκμετάλλευση τῆς τεχνικῆς, νά πού εξαντλεῖται ἡ κοινωνιολογική φαντασία τῆς σ.»

«Ἡ πόρτα ἔχει άνοίξει διάπλατα στό θετικιστικό ιδεολόγημα γιά τή μεθοδολογική οὔδετερότητα τῶν τεχνικῶν εργαλείων. Πράγματι, ἔτσι ἡ έπιστήμη προοδεύει "ἀμερόληπτα" καί φυσικά ὁ έμπειρισμός θριαμβεύει». (σ. 34)

Δέν χρειάζεται νά εἶναι πολύ «προσεχτικός» ὁ άναγνώστης γιά νά δεῖ στό κείμενό μου τή ρητή κριτική πού διατυπώνω στήν ἴδια τήν τεχνική πού χρησιμοποιῶ, τήν έπίγνωση τῶν άδυναμιῶν τῆς καί τήν ὑπογράμμιση τῆς σημασίας πού ἔχουν «οἱ θεωρητικές άφετηρίες τοῦ έρευνητῆ». Πού βρίσκειται, λοιπόν, ἡ «μεθοδολογική οὔδετερότητα τῶν τεχνικῶν εργαλείων», πῶς ὑποστηρίζεται ἡ τελειότητα (γιά άτέλειες μιλω) καί γιατί ἡ κοινωνιολογική μου φαντασία εξαντλεῖται στήν «καλύτερη έκμετάλλευση τῆς τεχνικῆς» (στήν καλύτερη ὡς πρὸς τίς δυνατότητές μου, λέω ἐγώ). Γιά νά άνευρεθοῦν ὅλ' αὐτά χρειάστηκε νά άκρωτηριασθεῖ

καί νά παραποιηθεῖ τό κείμενό μου, έργασία στήν ὁποία έπιδόθηκε ὁ άρθρογράφος μέ πολύ ζῆλο καί ελάχιστο σεβασμό στόν «προσεχτικό» άναγνώστη τοῦ βιβλίου μου καί στόν άπρόσεχτο τοῦ άρθρου του.

Τήν ἴδια ταχτική, δηλαδή τήν ταχτική τῆς άποσιώπησης καί παραπλάνησης, χρησιμοποιοῦε γιά νά στηρίξει τόν φόγο τῆς συμβολικῆς βίας, πού άσκησα τάχα στους έκπαιδευτικούς γιά νά τούς ὀδηγήσω σέ «μεροληπτικές άπαντήσεις»· ένῶ, ὅπως σημειώνω στήν εἰσαγωγή (σ. 17), καί άκριβῶς γιά νά μήν επηρεαστοῦν οἱ άπαντήσεις τῶν καθηγητῶν από τήν παρουσία μου καί τή θέση μου «στόν διανοητικό καταμερισμό τῆς εργασίας», δέν συμμετεῖχα καθόλου στίς συνεντεύξεις (φοιτητές ἦταν οἱ άποκλειστικοί συνεντευκτές), ὁ άρθρογράφος διατείνεται «ὅταν, λοιπόν, ἔνας πανεπιστημιακός έκτοξεύει στό πρόσωπο ενός έκπαιδευτικοῦ μία τέτοια διαβεβαίωση, καταργεῖται αὐτόματα ὁ ἰσότιμος διάλογος». (σ. 34). "Όσον άφορᾶ τή διαβεβαίωσή, πού ὁ άρθρογράφος χαρακτηρίζει ὡς γελοιογραφική συρρίκνωση τῆς παγκόσμιας κοινωνιολογίας τῆς εκπαίδευσης, έμπεριέχεται σέ μία άσυνήθιστα γιά έρωτηματολόγιο μεγάλη φράση: «'Εδῶ καί δύο δεκαετίες οἱ κοινωνιολογικές έρευνες πού ἔγιναν στήν Ἄμερική καί στή Γαλλία άρχικά καί στή συνέχεια σέ ὅλες σχεδόν τίς χῶρες τοῦ κόσμου ἔχουν ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι τό εκπαιδευτικό σύστημα άναπαράγει τίς κοινωνικές ανισότητες, διότι δέν προσφέρει σέ ὅλους τούς νέους τή δυνατότητα νά κάνουν μακροχρόνιες σπουδές καί δέν διαμορφώνει ελεύθερες καί δημοκρατικές συνειδήσεις ἀλλά ὑποταγμένους καί άπρόσωπους πολίτες. Ἐάν δέν άμφισβητεῖτε αὐτό τό συμπέρασμα, ποιός νομίζετε ὅτι εἶναι ὁ δικός σας ρόλος καί ποιές οἱ δυνατότητές σας μέσα στό δεδομένο εκπαιδευτικό σύστημα»; Ἐάν αὐτή ἡ φράση άποτελεῖ γελοιογραφική συρρίκνωση, πῶς νά χαρακτηρίσουμε ἄραγε φράσεις δικές του, σέ θεωρητικά μάλιστα κείμενα καί ὄχι σέ έρωτηματολόγιο, σάν αὐτή πού άκολουθεῖ; «Ἡ αντίληψη αὐτή, πού θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε παιδαγωγική ιδεολογία, έπειδή τείνει νά άποκρύψει τόν κοινωνικό (ταξικό) χαρακτήρα τοῦ σχολείου καί τῶν σχολικῶν γνώσεων, ἔχει δεχτεῖ τά τελευταῖα τριάντα χρόνια ἰσχυρά χτυπήματα από τά δεδομένα επιστημονικῶν έρευνῶν σέ πάμπολλες χῶρες τῆς γῆς» (καί σέ παραπομπή «εἶναι περιττό νά επαναλάβουμε ἐδῶ τή βασική βιβλιογραφία. Ὁ άναγνώστης ἄς συμβουλευτεῖ τό ἄρθρο μου...»).² Θά έπρεπε, ὑποθέτω, νά παραπέμψω κι ἐγώ καταμεσίς τοῦ έρωτηματολογίου στό βιβλίο μου³ καί νά συμπληρώσω τήν έρώτηση μέ τήν εξααιρετικά διαφωτιστική θεωρητική ὑποστήριξη, πού συμπληρώνει τόν ἰσχυρισμό τοῦ άρθρογράφου: «Αὐτά ἔδειξαν πειστικά πῶς τό σχολεῖο δέν εἶναι ἕνας αὐτόνομος τόπος μάθησης καί προόδου ἀλλά ἕνας μηχανισμός πού συμβάλλει μέ τόν δικό του τρόπο στήν άναπαρα-

2. Χ. Νοῦτσος, Ἰδεολογία καί εκπαιδευτική πολιτική, Θεμέλιο, 1986, σ. 38.

3. Θ. Άνθογαλίδου, Ὁ ρόλος τῆς εκπαίδευσης στήν άναπαγωγή καί εξέλιξη μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας, Θεμέλιο, 1987.

γωγή των κυρίαρχων κάθε φορά κοινωνικών σχέσεων. Αυτή ή αναπαράγωγή γίνεται και με τις γνώσεις που μεταδίδει το σχολείο στους μαθητές του. Γιατί απλούστατα μαζί με τις γνώσεις και μέσα απ' αυτές το σχολείο προβάλλει στους μαθητές εκείνη τήν εικόνα της κοινωνίας που συμφέρει στις κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις, αναπαράγει δηλαδή μ' άλλα λόγια και μεταδίδει τήν κυρίαρχη ιδεολογία» (οι υπογραμμίσεις δικές μου). Κρατήστε αυτό το απόσπασμα μαζί με όσα παραθέτω αμέσως παρακάτω ως χαρακτηριστικά δείγματα του βασικού ερευνητικού σχήματος που χρησιμοποιεί ο άρθρογράφος στις δικές του αναλύσεις:

«... Η ελληνική εκπαίδευση... συμβάλλει στην ή αναπαράγει τήν κοινωνική αδικία»⁴ (γενικά); και αναφορικά με τή «νέα στροφή στον ιδεολογικό προσανατολισμό της γενικής εκπαίδευσης», «οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις φαίνονται να μὴν φοβούνται πιά τήν ιδεολογική αντιπαράθεση στις και για τις σχολικές γνώσεις»⁵ κτλ, κτλ.

Αυτά τὰ χαρακτηριστικά αποσπάσματα προσφέρονται στον αναγνώστη ως ελάχιστο δείγμα των ταυτίσεων που κάνει ο Μπ. Νοῦτσος, στις όποτες έντοπίζονται εξάλλου οι πραγματικές θεωρητικές και πολιτικές διαφορές μας (και όχι στην υποτιθέμενη δική μου ταύτιση τής έννοιας τής αναπαράγωγής με τὰ ισονομιστικά δημοκρατικά ιδεώδη).⁶ Κρατήστε, λοιπόν, τὰ αποσπάσματα και κάνετε τις συγχρίσεις.

Η αυθαίρετη παραποίηση του κειμένου μου παίρνει ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν αναφέρεται στην «κοινωνιολογική όπτική τής έρευνας». Προσπαθώ στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, με μιά εισαγωγή δεκατριών σελίδων, να αναλύσω τή σχέση των κρατικών μηχανισμών και τής κρατικής εξουσίας με τήν ταξική εξουσία· αναφέρομαι στο διάλογο Μίλλιμπαντ - Πουλαντζά για τὸ θέμα αυτό, στις απόψεις του Γκράμσι για τήν ήγεμονία, τήν κρατική βία και τή συναίνεση και στή γόνιμη κριτική του Π. Άντερσον σ' αυτές τις απόψεις, όσον αφορά ειδικότερα τόν αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτισμό, στή σημασία που έχει ή θεωρητική και μεθοδολογική διάκριση ταξικής και κρατικής εξουσίας, για να συλλάβουμε τις ιστορικές ιδιαιτερότητες του εκπαιδευτικού θεσμού και των υπαλλήλων του σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Υποστηρίζοντας τήν κριτική του Ν. Πουλαντζά στή θεσμοκρατική - λειτουργιστική αντίληψη, γράφω (σ. 65):

«Τὸ συμπέρασμα που εξαγεται απ' αυτές τις θέσεις είναι ότι οι οργανικοί δεσμοί των διανοομένων-κρατικών υπαλλήλων με τήν "άρχουσα τάξη" δέν είναι άμεσο και αποκλειστικό αποτέλεσμα τής κρατικής κυριαρχίας (ταξική κυριαρχία - κρατική κυριαρχία - οργανικοί διανοοόμενοι). Μιά τέτοια τοποθέτηση του προβλήματος εξάλλου θά

μείωνε τή θεωρητική σημασία τής ήγεμονίας (πού λειτουργεί με τή συναίνεση) και θά συσκότιζε τὸ πρόβλημα τής συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων (πού δέν ανάγεται άλλωστε σε μιά αποκλειστικά ένδοθεσμική λειτουργία, όπως υποστηρίζει τὸ θεσμοκρατικό-λειτουργιστικό ρεύμα, Πουλαντζά 1981, 32)».

«Όλ' αυτά άγνοοῦνται παντελώς από τόν άρθρογράφο, ό όποϊος γράφει κάτω από τόν τίτλο «Θεωρησιακή όπτική» (σ. 37): «Από τὸ ένα μέρος υπάρχει μιά φραστική και έπαναλαμβανόμενη άναγνώριση του άλληλοσυμπληρούμενου διδύμου ταξική κυριαρχία - ταξική ήγεμονία, και ταυτόχρονα από τὸ άλλο ή παραδοχή για τήν έγκαθίδρυση σχέσεων έξωτερικότητας του διδύμου με τήν κρατική έξουσία και τούς μηχανισμούς της, τόσο ως γενική διακήρυξη όσο και ως περιγραφή (κυρίως) των σχολικών πρακτικών». Που έντοπίζεται, όμως, αυτή ή «παραδοχή των σχέσεων έξωτερικότητας»; Τις υποστηρίζω στο θεωρητικό κείμενο των δεκατριών σελίδων (σσ. 59-71), από τις όποτες άντλει ό άρθρογράφος; Κάθε άλλο· χρησιμοποιώ όμως μιά λέξη στην όποία στηρίζει ό,τι ακολουθεϊ (παραθέτω και πάλι αντίστοιχα):

Τὸ αρχικό κείμενο (σ. 65 του βιβλίου):

«Ταξική κυριαρχία και ταξική ήγεμονία συναποτελοῦν ένα άλληλοσυμπληρούμενο δίδυμο, που παρεισφύει στή λειτουργία των μηχανισμών και μέσω του κράτους αλλά και μέσω τής δραστηριοποίησης τής κοινωνίας των πολιτών στο έσωτερικό του (ό άρθρογράφος «πηδάει» όλο τὸ υπογραμμισμένο μέρος τής φράσης), όπου είναι δυνατό να παρεισφρῦσουν επίσης αντίπαλοι ιδεολογικοί λόγοι και αντίπαλες πρακτικές». (Έδώ σταματάει ό άρθρογράφος αλλά εγώ συνεχίζω): «Ειδικότερα οι εκπαιδευτικοί δέν διαμορφώνονται ως κοινωνική κατηγορία αποκλειστικά στο επίπεδο των υπαλληλικών σχέσεων τους με τὸ κράτος, αλλά και στο επίπεδο των σχέσεων τους με τήν κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ήγεμονία, που απλώνεται στο σύνολο των κοινωνικών λειτουργιών» (σ. 65).

Τὸ κείμενο σχολιασμένο (σ. 37 του άρθρου):

«Ρητά ή σ. δέχεται πώς αυτό τὸ δίδυμο "παρεισφύει (sic) στή λειτουργία των μηχανισμών" και άκόμα πώς "είναι δυνατό να παρεισφρῦσουν επίσης (sic) αντίπαλοι ιδεολογικοί λόγοι και αντίπαλες πρακτικές" (σ. 65). Μ' άλλα λόγια, ή ταξική κυριαρχία - ήγεμονία μπαίνει απ' έξω και κατά λάθος ή από παρεξήγηση (παρεισφρέω είναι τὸ ρήμα) σε κάποιον μηχανισμό, π.χ. τὸ σχολείο...».

«Ό,τι ακολουθεϊ στην ίδια και στην επόμενη σελίδα του κειμένου μου δέν θά είχε άδικο ό Μπ. Νοῦτσος να θεωρήσει ότι άφορᾶ και τις δικές του κοινωνιολογικές επιδόσεις.

«Έτσι ιδωμένο τὸ πρόβλημα, όχι μόνο τής οργανικότητας των εκπαιδευτικών αλλά και ευρύτερα τής λειτουργίας του εκπαιδευτικού μηχανισμού, γίνεται έξαιρετικά πολύπλοκο. Αντί να προσφεύγει στις εύκολες μηχανιστικές αναγωγές, ό μελετητής είναι υποχρεωμένος να έχτιμᾶ τή μικρότερη ή μεγαλύτερη κάθε φορά άυτονομία του θεσμού, τὰ ιδιωτικά χαρακτηριστικά του, τις δυνάμεις και

4. Χ. Νοῦτσος, ό.π., σ. 97.

5. "Ο.π., σ. 121.

6. Μήπως τότε θά έπρεπε να του άποδώσουμε τήν ίδια ταύτιση σε φράσεις όπως «τὰ πραγματικά προβλήματα τής εκπαίδευσης (σχολική άποτυχία, κοινωνική επιλογή, διάδοση μορφών κυρίαρχης ιδεολογίας κτλ.)», ό.π., σ. 114.

τίς συνθήκες πού εύνοούν τή δημοκρατικοποίησή του, καθώς και ότi όρισμένα προβλήματα προκύπτουν επίσης από δευτερεύουσες αίτιες, κακό ύπολογισμό π.χ., οργανωτικά προβλήματα, πολιτικές φιλοδοξίες και ένδοκοιματικές διαμάχες κ.λπ. (Γκράμισι 1973, 153-155). "Όσον άφορᾶ τά κοινωνικά ύποκειμένα, αὐτή ἡ προβληματική φέρνει περισσότερο στό προσκήνιο τίς διαδικασίες συγκρότησης και δραστηριοποίησής τους, πού πρέπει νά διερευνηθοῦν μέσα στίς πραγματικές συνθήκες».

Γιατί προτίμησε ό Μπ. Νουῦτσος νά μου ἀντιπαρατεθεῖ σ' ἕνα τέτοιο επίπεδο και ὄχι πάντως στό θεωρητικό, ὅπως ύποστηρίζει; Στήν πραγματικότητα δέν συζητάει καμιά από τίς θέσεις μου αλλά, κόβοντας και ράβοντας κατά τό δοκοῦν τίς φράσεις μου, αφαιρώντας τίς πιό σημαντικές ἐκφράσεις και ὑπογραμμίζοντας τή σημασία μιᾶς λέξης (χωρίς τά συμφραζόμενά της), πού ἀντλεί προφανῶς από λεξικό, προχωρεῖ σέ μιᾶ πασιφανή, κατά τήν ἀποψή του, διαπίστωση: «Δέν χρειάζεται, συνεπῶς, περαιτέρω ἀνάλυση γιά νά συμφωνήσει κανείς πῶς ἡ σ. ἐλάχιστα γνώρισε ἡ κατανόησε τή μαρξιστική προβληματική τῆς ἀναπαραγωγῆς, μόλο πού διατείνεται ὅτι τήν υἰοθετεῖ "ἀνοιχτά"» (σ. 37). Στή σημασία αὐτῆς τῆς λέξης, ὅπως διαμορφώνεται χωρίς τά ἀρχικά συμφραζόμενά της, θά στηρίξει ἀκόμη τόν ψόγο τῆς «ἐξεζητημένης γκραμισιολογίας» και τοῦ «ἐκλεπτυσμένου οικονομισμού». Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Μπ. Νουῦτσος, κραδαίνοντας ἕναν νέο κώδικα πολιτικῆς ἠθικῆς και ιδεολογίας, ἀποφάσισε ὅτι πρέπει νά ξεφορτώσω τό χεμαζόμενο σκάφος (τοῦ μαρξισμού), ὅπως ἀποφάσισαν ἡ ἄλεπού κι ὁ λύκος γιά τό φουκαρά γάιδαρο πού ὁμολόγησε στό μέσο τοῦ πελάγου τό μέγιστο ἔγκλημά του, ὅτι ἔφαγε μαρουλόφυλλα χωρίς λαδόξυλο (Γαδάρου, λύκου και ἄλεπούς διήγησις ὡραία ἢ χαρίεις, βυζαντινό λαϊκό ἀνάγνωσμα).

Ἐπίσης ὁ Ρ. Μίλλς στή *Κοινωνιολογική φαντασία* ἀφιερώνει ἕνα κεφάλαιο στό γραφειοκρατικό ἦθος (τῶν πανεπιστημιακῶν), ὅπου μεταξύ τῶν ἄλλων μιλάει και γιά τή βιβλιοκρισία, «τό συνηθέστερο μέσο ἀπονομῆς γοήτρου», γιά τή «χαλιναγώγηση» ἀκαδημαϊκῶν ἐχθρῶν και φίλων. Λέει, λοιπόν, ὁ Μίλλς πῶς ἡ «εύκολότερη πνευματική δραστηριότητα εἶναι τό "ξετίναγμα" ἑνός βιβλίου — ὅποιου βιβλίου — και ὅτι «οὐσιαστικά εἶναι ἀδύνατο νά "πάρει ἀπάντηση" μιᾶ παρόμοια κριτική... Ἴσως δέ θά 'ταν ἀδύνατο ἂν εἶχαν διαβάσει προσεχτικά τό βιβλίό ὅλοι ὅσοι παρακολούθησαν τόν καυγά αὐτόν. Τό γεγονός ὅμως ὅτι κάτι τέτοιο εἶναι ἀδιανόητο, ἀποτελεῖ συντριπτικό πλεονέκτημα τοῦ κριτικοῦ». ⁷ Νά γιατί ὁ ἀρθρογράφος ταυτίζεται διαρκῶς μέ τόν «προσεχτικό ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου»: διαβάσει καλά, πρὶν ἀπό σᾶς και γιά σᾶς.

7. Ρ. Μίλλς, *Ἡ κοινωνιολογική φαντασία*, Παπαζήσης 1985, σ. 81.

Περί ἀναγωγισμοῦ και πολιτικῆς

Ἐπίσης ὁ ἀποκαλυφτικός διδαχτισμός εἶναι ἡ μόνη γλώσσα πού γνωρίζει καλά ὁ γραφειοκράτης, αλλά εἶναι μιᾶ γλώσσα πού δέν ἀποκαλύπτει τελικά παρά μόνο τόν ἴδιο. Ἐπίσης ὁ ἀρθρογράφος προσπαθεῖ, ὑποτίθεται, νά στοιχειοθετήσῃ μιᾶ πολιτική κριτική ἐναντίον μου, στηριγμένος σέ δύο κυρίως στοιχεῖα:

1. *Στή διάκριση ταξικῆς - κρατικῆς ἐξουσίας, πού ἐπιχειρῶ ἀναφορικά μέ τή διαμόρφωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὡς κοινωνικῶν ὑποκειμένων και τό ρόλο τους στήν ἀναπαραγωγική λειτουργία τοῦ σχολείου*: ἀναφέρθηκα ἤδη στήν παραμορφωτική παρουσίαση αὐτῆς τῆς θέσης μου παραπάνω.

2. *Σ' ἕναν περιέργο χειρισμό τῆς ἔννοιας τοῦ ἀναγωγισμοῦ*. Στό βιβλίό γίνεται μιᾶ προσπάθεια νά ὀριοθετηθοῦν τό πεδίο συνολικῆς κοινωνικῆς θεώρησης τῶν ἐκπαιδευτικῶν, οἱ ἐνδεχόμενες ἀντιφάσεις πού ἐνέχονται σ' αὐτό τό πεδίο και οἱ σχέσεις του ἡ ἡ διάστασή του ἀπό τό πεδίο τῶν ιδεολογικῶν πρακτικῶν. Ἐπίσης ὁ θεωρητικός προβληματισμός, στόν ὅποιο στηρίζονται αὐτές οἱ ἀναζητήσεις, ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τίς ἔννοιες τῆς ἡγεμονίας, τῆς πολιτικῆς και τῆς ιδιωτικῆς κοινωνίας, τῶν παραδοσιακῶν και ὀργανικῶν διανοουμένων. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὡς ιδιαίτερης μερίδας τῆς μικροαστικῆς τάξης ἀναζητεῖται στό πλαίσιο και στήν ιδιοτυπία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ κράτους και στήν ιδιαίτερη μορφή συναίνεσης μέ τήν ὅποια περιβάλλεται. Οἱ ἐκτιμήσεις μου ὡς πρὸς τοῦς ἐκπαιδευτικούς βασίζονται στίς ἀντιλήψεις τους γιά τήν ἐκπαίδευση και στίς πρακτικές ἐκπαιδευτικές ἐπιλογές τους. Ἐπίσης ὁ ἀρθρογράφος ὑποκαθιστᾶ ὅλον αὐτόν τόν προβληματισμό, μέ τόν ὅποιο προσπαθῶ νά ξεπεράσω τό σκόπελο τοῦ ἀναγωγισμοῦ και τόν φορμαλισμό τῶν τυπολογιῶν, μέ ἕνα ἐκπληκτικό εὔρημα. Στήν ἐρώτηση γιά τόν ἀναπαραγωγικό ρόλο τοῦ σχολείου (στήν ὅποια ἀναφέρθηκα παραπάνω) πήραμε κατά μεγάλη πλειοψηφία θετικές ἀπαντήσεις. Διαπιστώσαμε ὅμως ἐπίσης πρὸς τῆς ἀνάμεσά στή θεωρητική ἀποψη και τίς ἐπιμέρους πρακτικές ἐπιλογές. Μέσα στά πολλά πού μου καταλογίζεῖ ὁ ἀρθρογράφος γι' αὐτό τό ἐρώτημα (ἀναφέρθηκα ἤδη σέ μερικά ἀπ' αὐτά) κάνει και τήν ἐξῆς παρατήρηση:

«Ὅταν, ὅμως, οἱ ἐρωτήσεις στό ἐρωτηματολόγιο παύουν νά ἀναφέρονται στήν παγκόσμια κοινωνιολογία (και σ' ὅλες σχεδόν τίς χῶρες κτλ.) και ἀφοροῦν πιά τήν ἀτομική δραστηριότητα και πράξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ στό σχολεῖο, τότε ἀναγκαστικά και τό συνειδησιακό πεδίο ἀναφορᾶς τους στενεύει και ἐξατομικεύεται. Οἱ ἐκπαιδευτικοί τείνουν συνεπῶς ν' ἀπομακρυνθοῦν στίς ἀπαντήσεις τους ἀπό τή λογική τῶν κοινωνικῶν ἀναφορῶν και τῶν γενικῶν προβλημάτων. Ἡ λογική τῶν δύο ἐπιπέδων ἀναφορᾶς δέν μπορεῖ νά ταυτιστεῖ, γιατί τότε θά ἔπεφτε κανείς στίς παγίδες ἑνός ἀναγωγισμοῦ, λογικό ἐπακόλουθο μιᾶς ἰδεαλιστικῆς ἀντιλήψης γιά τά ἄτομα και τελικά γιά τήν κοινωνία» (σ. 36-37).

Ἐπίσης ἡ χρήση τοῦ ὅρου ἀναγωγισμός εἶναι πραγματικά ἀσυνήθιστη, αλλά τό πιό σημαντικό σ' αὐτή τή φράση εἶναι ὅτι

ὁ ψυχοκοινωνιολογικῆς ἔμπνευσης διαχωρισμός τῶν συνειδησιακῶν πεδίων ἀναφορᾶς προβάλλει ὡς αὐτόματα δικαιωμένους· λειτουργιστικὴ ἀντίληψη, πού ἀκυρώνει κάθε κοινωνικὴ ἀναφορά, τὴν ὁποία ὡστόσο ἀνακαλύπτει πού ὁ ἀρθρογράφος; Στά ἐκλογικὰ σχόρ (!) τῶν συνδικαλιστικῶν παρατάξεων, πού παρέλειψα νά συμπεριλάβω στήν ἀνάλυσή μου, υἱοθετώντας ἔτσι —κατά τὴν ἐκτίμησή του— μία «μεταφυσικὴ - ἰδεαλιστικὴ ὀπτικὴ» καὶ ἀγνοώντας τίς «κοινωνικὲς ἀντιφάσεις» (σ. 35). Ἡ λειτουργιστικὴ αὐτοδικαίωση τῆς διάστασης ἀνάμεσα στή συνολικὴ κοινωνικὴ θεώρηση καὶ τίς ἐπιμέρους πρακτικὲς ἐπιλογές εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πράξη⁸ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, διαχωρισμός πού μού καταλογίζεται, ἀλλὰ ἐλλοχεύει καὶ σ' αὐτό, ὅπως καὶ σέ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ ἀρθρογράφου.

Δέν βρῆκε στό βιβλίό μου τὴν «παραμικρότερη πολιτικὴ ἀνάγνωση τῶν εὐρημάτων», γιατί ἀπλούστατα ἀναζήτησε σ' αὐτό τὴ δική του θεώρηση καὶ τὰ δικά του ἐρμηνευτικὰ σχήματα, πού μέ πολλή προσοχὴ προσπάθησα καὶ φαίνεται ὅτι κατάφερα νά ἀποφύγω. Προσπάθησα π.χ. νά ἀποφύγω αὐτὴ τὴν αὐτάρεσκη καζουιστικὴ, αὐτόν τόν πολιτικὸ προβληματισμό τῶν προθέσεων, τῶν ἀποκρῦψεων (ἢ ἰδεολογία ἀποκλειστικά ὡς ἀπόκρυψη καὶ παραπλάνηση), τῆς συνωμοτικῆς συμπεριφορᾶς τῆς «ἄρχουσας» ἢ τῆς «ἀστικῆς τάξης» καὶ τῆς μόνιμης μανιχαϊστικῆς ἐπωδὸ τῶν «κοινωνικῶν ἀντιφάσεων» καὶ τῆς «πάλης τῶν τάξεων», πού ποτὲ δέν καταφέρνουν νά δέσουν ὀργανικά ὡς ἀναλυτικὲς κατηγορίες μέ τὰ δεδομένα του.

8. Ἡ συγγένεια αὐτῆς τῆς ἀπόψης, πού διατυπώνει ὁ ἀρθρογράφος, μέ ἐκείνη τοῦ Π. Σωχέλλη, πού ὁ ἴδιος ἐπιχειρεῖ σέ ἕνα ἄλλο κείμενό του, εἶναι περισσότερο ἀπὸ φανερὴ (βλ. Ὁ Πολίτης, 79 (8), Μάιος 1987, σ. 68).

Ὁ Μπ. Νοῦτσος μού δίνει τὴν ἐντύπωση στὰ κείμενά του ὅτι ἔχει κάνει μιὰ μᾶλλον ἐπιφανειακὴ ἀνάγνωση τοῦ Ἄ. Γκράμισι, πού ἐνισχύει βιβλιογραφικά, ἀλλὰ δέν ἐμπλουτίζει, τίς ἐλάχιστες ἀλλά... ὀρθόδοξες μαρξιστικὲς ἔννοιες πού χρησιμοποιεῖ. Ἡ μὴ «ἐξεζητημένη», λοιπόν, «γκραμισιολογία» του τὸν ὀδήγησε νά θεωρήσει ὡς «βιαστικὴ καὶ λαθεμένη τὴν ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία χαρακτηρίζονται ὀρισμένες φορές οἱ ἐκπαιδευτικοὶ "ὡς διανοούμενοι τῆς ἄρχουσας τάξης"». ⁹ Γιά ἕναν καλὸ γνώστη τοῦ Γκράμισι αὐτὴ ἡ ἀπόψη εἶναι τουλάχιστον περιεργή, ὅταν μάλιστα ταυτίζει στὰ ἐρμηνευτικὰ του σχήματα ἰδιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κοινωνία, ταξικὴ καὶ κρατικὴ ἐξουσία (βλ. π.χ. τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα πού παρέθεσα παραπάνω). Πρέπει νά ὑποθέσουμε ἢ ὅτι τό σχολεῖο λειτουργεῖ ἀπὸ μόνο του ὡς ὑπερατόμητη μηχανὴ ἢ ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ εἶναι τόσο ἀδιάβαστοι καὶ τόσο στερημένοι ἀπὸ πολιτικὴ σκέψη, ὅσο ἐπιχειρεῖ νά τοὺς παρουσάσει, ὥστε στήν καθημερινὴ πρακτικὴ τους ὑποτάσσονται παθητικὰ στήν κοινωνικὴ τους μοῖρα, λειτουργοῦν δηλαδή ὡς ἀπλὰ γρανάζια τοῦ συστήματος καὶ ἀρχοῦνται σέ μία καὶ μόνη πολιτικὴ ἔκφραση, αὐτὴν τῆς ἀνώνυμης ψήφου· τὸν ρόλο τῶν ὀργανικῶν ἢ «ἡγεμονικῶν» διανοουμένων τὸν κρατάει ὁ Μπ. Νοῦτσος μόνο γιὰ τοὺς πανεπιστημιακοὺς.

Ἡ «μὴ ἐξεζητημένη γκραμισιολογία» του δέν τὸν ἀπέτρεψε ὅμως νά περιοριστεῖ σέ μία καὶ μόνη μεθοδολογικὴ πρόταση γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν· σάν καλὸς φορμαλιστὴς ὑποκύπτει πάντα στήν κρυφὴ γοητεία τῶν ταξινομιῶν. Προτείνει,

9. Ὁ.π., σ. 69.

10. Ὁ.π., σ. 70. Ἡ τυπολογία περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες ἐκπαιδευτικῶν: α) τοὺς ἀναμορφωτές, β) τοὺς κριτικούς, γ) τοὺς βολεμένους καὶ δ) τοὺς «ἡγεμονικούς».

λοιπόν, μιά τυπολογία δανεισμένη από γκραμισιανούς «ριζοσπάστες» κοινωνιολόγους των ΗΠΑ, τυπικό δείγμα χαρακτηρισολογικής ταξινόμησης, πού βασίζεται σε ανάμεικτα πολιτικά και ιδιοσυγκρασιακά στοιχεία συμπεριφοράς¹⁰ και πού δημιουργεί ψευδοπροβλήματα αντί να βοηθάει στην κατανόηση όσων πραγματικά υπάρχουν. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι νά «κατατάξουμε» τούς εκπαιδευτικούς ή όποιους διανοούμενους· δέν ήταν αύτή ή έγνοια του Γκράμισι.

Προσπάθησα νά αποφύγω όλους αυτούς και όσους άλλους σκοπέλους, ανοίγοντας έναν κριτικό διάλογο μέ τόν «κοινό νοϋ» μιās κοινωνικής κατηγορίας, γκραμισιανή έννοια από τίς πιό ένδιαφέρουσες και λιγότερο συζητημένες —τουλάχιστον στην Έλλάδα—,¹¹ πού δέν επιδέχεται προσέγγιση μέ προκατασκευασμένα σχήματα, μέ άκαμπτους και προσχεδιασμένους ιδεότυπους. Αύτή τή θεωρητική, μεθοδολογική και πολιτική επίλογή (όσον άφορά ίδίως τίς προοπτικές μιās αντίπαλης εκπαιδευτικής πολιτικής) ήταν φυσικά άδύνατο νά τήν κατανόηση ο Μπ. Νοϋτσος, ό όποιος δέν συζητάει παρά μόνο άλήθειες πού γνωρίζει έκ τών προτέρων (σάν τούς πρό του Σπινόζα έκκλησιαστικούς πατέρες) και δέν μπορεί νά άντιληφθεί τά κοινωνικά ύποκείμενα παρά σάν πραγματοποιημένους προκαθορισμούς.

«Είμαι προκαθορισμένος ως είναι (άντικείμενο) και έλεύθερος ως νόημα (ύποκείμενο)», λέει ο Μιχαήλ Μπαχτίν. Τό νόημα είναι αύτό τό «στοιχείο έλευθερίας πού διαπερνά τήν αναγκαιότητα». «Όποιος, λοιπόν, κοινωνικός έπιστήμονας επαναπαύεται στην «εξήγηση» μέ κοινωνικούς νόμους και δέν προχωρεί στην «κατανόηση» τής κοινωνικής παραγωγής νοήματος, διεκδικεί τίς άφ' ύψηλου έρμηνείες του θετικισμού, πού τίς έχουν άποποιηθεί πλέον άκόμη και οι λεγόμενες θετικές έπιστήμες. Άλλά, πρέπει, νά πούμε επίσης ότι «ό σχετικισμός όπως και ό δογματισμός άποκλείουν εξίσου κάθε συζήτηση, κάθε αυθεντικό διάλογο, καθιστώντας τον είτε άνώφελο (ό σχετικισμός) είτε άδύνατο (ό δογματισμός)».¹²

Ό Μπ. Νοϋτσος κόπιασε πολύ νά σαρώσει τό πεδίο αυτών των πολιτικών και θεωρητικών προκλήσεων, άντί νά τό διευρύνει και νά τό εμπλουτίσει μέ μιιά κατά μέτωπο και επί τής ουσίας άντιπαράθεση.¹³ Άκαδημαϊκά τερτίπια και πολιτικός δογματισμός, αύτό είναι ένα άφόρητο δίδυμο.

Και μιιά άπάντηση από τόν συνεργάτη μας Μπάμπη Νοϋτσο.

Γκράμισι και Τάξη

Στήν παραπάνω παραληρηματική σεντονιάδα δέν μπορώ ν' άπαντήσω για δύο άλληλένδετους λόγους: "Όχι μόνο γιατί βρίσκεται έκτός θέματος (οί εκπαιδευτικοί και ή Άριστερά είναι τό θέμα μας) αλλά κυρίως γιατί τέτοια κείμενα δέν άνήκουν στην ειδικότητά μου.

"Ένα όμως σημείο μπορώ νά καταλάβω: Οι θεωρητικές και πολιτικές «άρτετες» των έρευνών (:) τής κ. Α. θα έπρεπε —κατά τή σεντονιάδα— νά μείνουν κρυφό καμάρι του Τομέα μας. Γιατί έτσι ή έπιστήμη τάχα προοδεύει, οι έπιστήμονες προάγονται και ό «κοινός νοϋς» των εκπαιδευτικών μετασχηματίζεται. Μ' άλλα λόγια, έτσι συντηρείται ή, άν προτιμάτε, αναπαράγεται ή πανεπιστημιακή —κι όχι μόνο— τάξη!

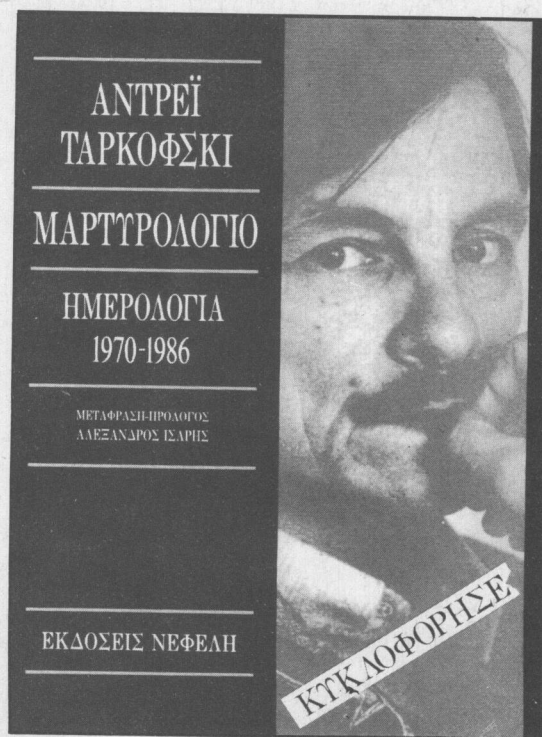
Αυπάμαι, αλλά προτιμώ τήν όμελέτα.

Μπάμπης Νοϋτσος

11. Τσέζαρε Λουπορίνι, «Κοινός νοϋς και φιλοσοφία», ό.π., σ. 84.

12. Mikhail Bakhtine, *Esthétique de la création verbale*, Gallimard, 1979, σ. 20-22.

13. Νά παραπέμψω άραγε επίσης για άλλη μιιά φορά στον *Ίστορικό ύλισμό του Ά. Γκράμισι* (Όδυσσεάς, 1973), τόσο για τήν ανάπτυξη τής φιλοσοφίας τής πράξης όσο και για τίς θαυμάσιες μεθοδολογικές ύποδείξεις, όσον άφορά τή θεωρητική άνάλυση και τήν πολιτική πολεμική (π.χ. σ. 202-203); Νομίζω πώς περισσεύει.

ΝΕΦΕΛΗ

Μαυρομυχάλη 9, Άθήνα 106 79,
τηλ. 36 07 744 - 36 04 793

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΛΚΗ ΧΡΙΣΤΟΦΕΛΛΗ

... Ήρθα, ποιός νά ξέρει από ποῦ,
πήγαινα μονάχος πουθενά,
τό τρένο μέ ξεφόρτωσε ἀλλοῦ
κι ἔμεινα μαζί σας ἐδωνά...

Οἱ στίχοι τοῦ Ἄλκη Χριστοφέλλη... Τούς στίχους αὐτούς τούς μελοποίησε, τό 1973, στό Μιλάνο ὁ Νότης Μαυρουδής καί τούς τραγουδήσαμε στίς κοινότητες τῶν ξενιτεμένων φοιτητῶν τῆς Ἰταλίας.

Γνώρισα τόν Ἄλκη τό 1972 στό Μιλάνο. Ἐμεινα ἀπό τότε κάμποσες φορές στό σπίτι του, ὅταν πήγαινα στό Μιλάνο, ὅπως ἔκαναν ἄλλωστε σχεδόν ὅλοι οἱ τοτινοί σύντροφοι, ὅταν πήγαιναν στό Μιλάνο, ἀπό ὅποια πολιτεία τῆς Εὐρώπης κι ἄν ἔρχονταν.

Τό σπίτι τοῦ Ἄλκη, μιά ἄσση: ἀρχεῖο ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ γιά τήν ἐλληνική κοινότητα τοῦ Μιλάνου. Βιβλία, δίσκοι, σημειώσεις, περιοδικά, τά πάντα τακτικά καί τακτοποιημένα... Κι ἐμεῖς, ὡς ταῦροι ἐν ὑαλοπωλείῳ... Ἦταν πάντως ἕνα πολύ φιλόξενο σπίτι. Τόπος συναντήσεων.

Ἡ «παρέα» τοῦ Μιλάνου, ἀπό ὅπου βγήκε καί ἡ «ἐμπειρία» τοῦ Μιλάνου, ἦταν μιά δεμένη παρέα. Ὅλοι μέλη τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ. Καί εἶχαν καί τήν πλειοψηφία στό σύλλογο φοιτητῶν.

Τήν «ἐμπειρία» τοῦ Μιλάνου, ἐν πολλοῖς πνευματικό τέκνο τοῦ Ἄλκη, πολλοί τήν περιγέλασαν. Ὁ Ἄλκης ἤθελε νά σπουδάσουμε, ὅταν ἀναλώναμε ὅλες μας τίς δυνάμεις στήν «καθαρή» πολιτική. Ἦθελε νά μαθαίνουμε ἀρχιτεκτονική, ὅταν μπερδεύαμε τό πανεπιστήμιο μέ τήν κοινωνική ἐπανάσταση καί τήν πολιτική μέ τή συνθηματολογία. Ἀπλά πράγματα, δηλαδή!

Ἐκεῖνα τά χρόνια φτιάχναμε στή Φλωρεντία ἕνα περιοδικό, τή «Γενιά μας», καί δίναμε, μέσα στό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, μιά μάχη ὑπέρ τῆς ἀντίστασης (πού εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ), ὑπέρ τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν (πού δέν ὑπῆρχαν), ὑπέρ μιᾶς πολιτικῆς πού, ὅσον ἀφοροῦσε τόν Ἄλκη, στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης, καί τῆς παιδείας γενικότερα, θά ἐνσωμάτωνε ιδέες τοῦ '68. Δηλαδή, ἀνοιχτά

πανεπιστήμια γιά ὅλους, καί διαφορετικά περιεχόμενα σπουδῶν, τέτοια πού νά ὑποβοηθοῦν τή δημιουργία μιᾶς ἄλλης κοινωνίας, ὅπως τήν ὁραματιζόμασταν.

Σέ ὅλους αὐτούς τούς ἀγῶνες ὁ Ἄλκης ἦταν παρών, στήν πρώτη γραμμή. Ἀκόμα καί μετά τή μεταπολίτευση καί τήν ἐπιστροφή τῶν περισσοτέρων ἀπό μᾶς στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἄλκης συνέχιζε νά ἐπιμένει στίς ἴδιες ἀπόψεις. Τό 1979-80 συνέβαλε σημαντικά στή κινητοποίηση ἐναντίον τῆς συντεχνίας ἀρχιτεκτόνων - μηχανικῶν, ἡ ὅποια ἐβλεπε μέ κακό μάτι τήν ἐπιστροφή τῶσων «Ἑλληνοϊταλιάνων» σπουδαστῶν καί πτυχιούχων πλέον ἀνταγωνιστῶν.

Ὡς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70 νομίζω ὅτι ὁ Ἄλκης εἶχε ὀλοκληρώσει τίς ἀπόψεις του γιά τή διδασκαλία καί τόν ρόλο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ μνημειακότητα τοῦ ἔργου, τό νά εἶναι σημάδι στήν πόλη, ἡ ἀρχιτεκτονική ὡς μουσεῖο τῆς πόλης ἦταν θέματα γιά τά ὅποια ὁ Ἄλκης ἔχει διδάξει, ἐνῶ κάποιες ιδέες ἔχει ὑλοποιήσει καί, σίγουρα, ἔχει μεταδώσει σέ ἀρκετούς ἄλλους συναδέλφους.

Ἀλλά δέν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος γιά νά ἀναπτυχθοῦν αὐτά τά θέματα (πού εἶναι, νομίζω, τά σπουδαιότερα γιά τά ὅποια θά πρέπει νά ἐρευνήσουμε τό ἔργο του).

Ἦδη, γύρω στό 1980, ἡ κρίση τῆς Ἀριστερᾶς εἶχε ἀρχίσει νά στέλνει πολλούς στά σπίτια τους. Ὁ Α. Χριστοφέλλης ὡστόσο δέν ἐγκατέλειψε τίς ιδέες του γιά τήν ἐκπαίδευση, τήν πολιτική, τήν ἀρχιτεκτονική. Ἀρκετοί παλαιοί σύντροφοι ἐξακολουθοῦσαμε νά βρισκόμαστε γύρω ἀπό τόν *Πολίτη* ἢ γύρω ἀπό τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ (καί ἀργότερα τό ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ Ἀνανεωτικῆ Ἀριστερά). Ὁ Ἄλκης σ' αὐτές τίς συναντήσεις δέν ἦταν παρών. Συνέχισε τή μοναχική, τήν ἀρχικά χαραγμένη πορεία του.

Ὅπως λέει ὁ ἴδιος:

... Τώρα καί πάντα γιά τή Νίκη,
βαδίζω μ' ἕνα δεκανίκι,
δύο βήματα πίσω κι ἕνα μπρός,
φεύγω καί δέν φτάνει ὁ καιρός...

Ὁ Ἄλκης ἔφυγε πολύ γρήγορα. Ἐγώ τόν γνώρισα μόλις πρὶν δεκαεπταετία χρόνια...

Παῦλος Δ. Κρέμος

Ο Βιτγκενστάιν στο θέατρο

από άφορμή μιά παράσταση

της Βάσως Κιντῆ

Οι αιτιακές εξηγήσεις, έλεγε ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, δέν είναι παρά άβέβαιες ύποθέσεις. Δέν προσφέρουν τίποτε περισσότερο από ένα έπιστημονικοφανές ένδυμα στην έντύπωση πού, έτσι κι άλλως, μάς δημιουργούν γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις. Άντί των εξηγήσεων, ο Βιτγκενστάιν πρότεινε «τή συλλογή ύπομνήσεων». Τό σημαντικό, έλεγε, είναι νά θέτουμε σέ δημόσια θέα ένα σύνολο παρατηρήσεων ώστε νά συλλαμβάνουμε διά μιάς τίς όψεις των πραγμάτων.

Οι εισαγωγικές αυτές φράσεις πιστεύω νά δικαιολογούν τό είδος των σχολίων πού άκολουθούν. Θα σταθούμε σέ όρισμένες πλευρές τής φιλοσοφίας και του προσώπου του Βιτγκενστάιν όχι γιά νά εξηγήσουμε τό θεατρικό έργο *Ρίττερ, Ντένε, Φός* του Τόμας Μπέρνχαρντ αλλά γιά νά φέρουμε στό προσκήνιο στοιχεία πού τό νοηματοδοτούν.

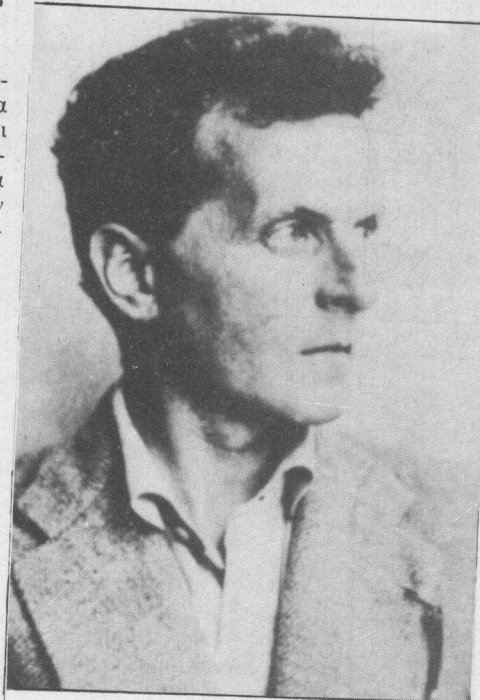
Είναι δύσκολο νά καταπιαστεί κανείς μέ τή φιλοσοφία του Βιτγκενστάιν. Είναι δύσκολο νά καταλάβει τό νόημα και προπαντός τόν στόχο τής πληθώρας των σύντομων σχολίων και άφορισμών. Δέν είναι ότι γράφει στρινά ή άνοικεια. Η γλώσσα του είναι πολύ άπλή, καθημερινή. Ούτε ότι άσχολεται μέ ύπιστες ιδέες και μεγάλα θέματα. Στά κείμενα του μιλάει γιά έργα, γιά παιχνίδια, γιά χρώματα, γαλειά, γιά παιχνίδια, γιά χρώματα, κάνει πρόχειρα σχέδια προσώπων, άτμομηχανών, τριγώνων, γράφει λέξεις άναποδα, μουντζουρώνει. Ούτε μάς δυσκολεύουν μακρείς και περίπλοκοι συλλογισμοί γιά νά προσεγγίσουμε τό έργο του. Ο Βιτγκενστάιν δέν διατυπώνει συλλογισμούς. Έκφράζεται μέ άποφθέγματα. «Τσαρικά διατάγματα» τά έλεγε ο Ράσελ.

Ηδη, από μιά σύντομη ματιά στό ύφος, έκανα τόν Βιτγκενστάιν νά φαίνεται άσήμαντος, μεγαλομανής, τρελός. Αύτή θά ήταν μιά σοβαρά έσφαλμένη έρμηνεία. Όσα άνέφερα ισχύουν, έντούτοις ο Βιτγκενστάιν δέν ήταν τρελός, δέν ήταν άσήμαντος, και τί σίγουρα δέν ήταν μεγαλομανής. Η δυσκολία στην όποια αναφέρθηκα στην άρχή έγκειται ακριβώς στό νά καταφέρει κανείς νά κατανοήσει τό βαθύ και μεγάλο του έργο του μέσα από τήν άποπασματικότητα τής έκφρασης και τήν ταπεινότητα τής μεθό-

δου και των έννοιών πού χρησιμοποιούσε. Ηδη, γράφοντας τά έπίθετα «βαθύ» και «μεγάλο», αισθάνομαι σάν νά προδίδω τό πνεύμα υπό τό όποιο γράφτηκε τό έργο αυτό. Σάν νά του προσδίδω μιά σπουδαιότητα τήν όποία ο Βιτγκενστάιν όχι μόνον δέν έπεδίωκε αλλά και καταπολεμούσε.

Ο Βιτγκενστάιν μιλούσε γιά τά μεγάλα θέματα, γιά τά θέματα πού άνέκαθεν άπασχολούσαν τή φιλοσοφία και τόν άνθρωπο, μέ τρόπο πού μοιάζει νά τά άπομυθοποιεί, νά τά θρυμματίζει, νά τά διαλύει. Έκεί ακριβώς άπέβλεπε ή φιλοσοφία του και αυτόν τόν σκοπό έξυπηρετούσε και τό ύφος. Ο Βιτγκενστάιν δέν χτίζει ένα στέρεο σύστημα ιδεών τό όποιο έπιλαμβάνεται όλων των θεμάτων, αλλά, μέ ένα πλήθος παρατηρήσεων, διακρίσεων, άναλογιών, παραδειγμάτων, ύπομνήσεων, κατατέμνει τό αυτονόητο και τό προφανές, σπάει τήν κενολογία και τή σπουδαιοφάνεια, προσγειώνει τίς λέξεις από τήν άπόκοσμη σφαίρα των ύψηλών ιδεών στην ταπεινή, καθημερινή τους χρήση.

Γιατί τά έκανε όλα αυτά; Ο Βιτγκενστάιν ύποστήριζε πώς τά μεγάλα ζητήματα πού άπασχολούν τή φιλοσοφία δέν είναι παρά φιλοσοφικές παρανοήσεις, οι όποιες προκύπτουν όταν άφαιρούμε από τίς λέξεις τόν πρακτικό στόχο τής επικοινωνίας. Οι λέξεις και οι προτάσεις, έλεγε, δέν έχουν κάποιο νόημα καθεαυτές, άποκομμένες δηλαδή από τίς λειτουργίες πού έπιτελούν στή ζωή των ανθρώπων. «Ο,τι νόημα έχουν, τό άποκτούν μέσα από τίς καταστάσεις στις όποιες εκφέρονται, άπό τούς σκοπούς πού φέρουν σέ πέρας. Οι κλασικοί φιλόσοφοι άσχολούνται μέ τό νόημα του «άγαθού», τής «αλήθειας», τής «έλευθερίας», τής «δικαιοσύνης» κ.λπ. άφηρημένα, άναζητώντας διαρκώς κάποια ουσιώδη χαρακτηριστικά των έννοιών τά όποια, υποτίθεται, τίς όρίζουν. Ο Βιτγκενστάιν ισχυριζόταν, τόσο στό *Tractatus* όσο και στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* και τά άλλα ύστερα γραπτά του, ότι οι λέξεις και οι προτάσεις έχουν νόημα μόνο όταν περιγράφουν ή σχετίζονται μέ κάποια γεγονότα, μέ κάποιες καταστάσεις πραγμάτων έν χώρω και έν χρόνω. Μάς λένε κάτι μόνο όταν εμπλέκονται μέ τή ζωή των ανθρώπων, μόνο όταν βρίσκονται, όπως έλεγε, έντός

του κόσμου. «Όταν οι φιλόσοφοι προσπαθούν νά βάλουν σέ λέξεις αυτό πού βρίσκεται πέραν του κόσμου, αυτό πού είναι αιώνιο, αυτό πού ύπερβαίνει τίς εκάστοτε συγκυρίες, τά ανθρώπινα ένδιαφέροντα, τότε λένε κυριολεκτικά ά-νοήσιες.

Είναι σημαντικό νά διευκρινήσουμε τήν παρατήρηση αυτή διότι συχνά κοκοποιείται. Ο Βιτγκενστάιν δέν ύποστήριζε πώς ό,τι παρήγαγε ποτέ ή φιλοσοφία ήταν άνευ σημασίας, άνερμάτιστο, άσυνάρτητο, κενό. Πρώτα άπ' όλα, ο Βιτγκενστάιν σεβόταν και εκτιμούσε βαθύτατα τό έργο κλασικών φιλοσόφων, του Αύγουστίνου, του Κάντ, του Κίρκεγκωρ, του Σοπενχάουερ. Ο ίδιος έλεγε ρητά πώς συμμεριζόταν πολλές από τίς σκέψεις του Νίτσε και του Χάιντεγγερ. Αυτό είναι ένα πραγματολογικό δεδομένο. Άλλά και τό ίδιο τό έργο του Βιτγκενστάιν προβάλλει τή σπουδαιότητα πού έχουν τά ζητήματα πού θίγει ή μεταφυσική. Τό σημαντικό μέρος του *Tractatus*, έλεγε, δέν είναι αυτό πού περιέχεται στό βιβλίο, αλλά αυτό πού δείχνεται εκ των έσω, αυτό πού δέν έχει γραφεί γιατί άπλούστατα δέν μπορεί νά μπει σέ προτάσεις, νά διατυπωθεί στή γλώσσα. Η όδηγία τής σιωπής, τήν όποια προβάλλει ο Βιτγκενστάιν όταν

τίθενται μεταφυσικά ζητήματα, («Γιά δσα δέν μπορεί νά μιλάει κανείς, γι’ αὐτά πρέπει νά σιωπᾶν»), δέν εἶναι ὀδηγία περιφρόνησης οὔτε ὀδηγία ἀπαγορευτική. Εἶναι ἓνα σῆμα κινδύνου πού λέει πῶς ὅταν βάζεις τό μυστικισμό πού φέρει ἡ μεταφυσική (τό νόημα τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς, τῆν ἠθική, τό Θεό, κ.λπ.) μέσα στίς λέξεις καί τίς προτάσεις τῆς γλώσσας, παρανοεῖς τή γραμματική, τή λειτουργία δηλαδή καί τή λογική αὐτῶν τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων. Κι αὐτό διότι ἡ γλώσσα σχηματίζεται καί ἔχει κάτι νά πεί μόνο ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, μόνον ἐντός τοῦ κόσμου. Ἡ μεταφυσική εἶναι ἀνευ νοήματος ὄχι γιατί δέν μπορεί νά ἐπαληθευτεῖ, ὅπως ἔλεγον οἱ θετικιστές, ἀλλά γιατί δέν μπορεί καν νά ἐκφραστεῖ στή γλώσσα. Ἡ γλώσσα ἐκφράζει ὅ, τι ἐγκόσμιο, ἡ μεταφυσική ἐπιχειρεῖ νά πεί ὅ, τι αἰώνιο.

Ἡ τάση τῶν ἀνθρώπων πρὸς τή μεταφυσική, ὁ πόθος τοῦ ὑπερβατικοῦ εἶναι, ἔλεγε ὁ Βιτγκενστάιν, κατά κάποιον τρόπο, ἐγγενής καί ἀναπόδραστη. Οἱ φιλοσοφικές παρανοήσεις, ἡ κλίση πρὸς τό ἀφηρημένο καί τό γενικό, παράγονται καί ἀναπαράγονται στή γλώσσα.

«Ὅσο θά ὑπάρχει ρῆμα σάν τό “εἶναι” πού θά μοιάζει μέ τό “τρώω” καί “πίνω” ὅσο θά ὑπάρχουν τά ἐπίθετα “ταυτός”, “ἄλλθής”, “ψευδής”, “δυνατός”, ὅσο θά γίνεται λόγος γιά τή ροή τοῦ χρόνου καί τήν ἔκταση τοῦ χώρου κ.λπ. κ.λπ., τόσο οἱ ἀνθρώποι θά σκορνάφουν πάνω στίς ἴδιες αἰνιγματικές δυσχέρειες καί θά κοιτοῦν κατάματα κάτι πού κανενός εἶδους ἐξήγηση δέν φαίνεται ἰκανή νά ξεδιαλύνει» (*Πολιτισμός καί Ἀξίες*, σελ. 35).

Ἐκεῖνο εἰδικά πού καθιστᾶ τή γλώσσα εὐφορο ἔδαφος τοῦ φιλοσοφεῖν, κατά τόν τρόπο τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας, εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα παγώνει τό χρόνο. Παγώνει σέ σταθερές λέξεις, μέ ὑποτίθεται μονοσήμαντο νόημα, ἓνα πλῆθος ἐννοιῶν, μιά ποικιλία χρήσεων καί λειτουργιῶν. Μιά λέξη διατηρεῖται ἡ ἴδια ἐνῶ ἐκφέρεται σέ πολύ διαφορετικές καταστάσεις. Ἔτσι, οἱ φιλόσοφοι ἀλλά καί οἱ ἀνθρώποι γενικά, τυφλωμένοι ἀπό τήν ὁμοιομορφία τῶν λέξεων, τό αὐτόνοητο τῆς ἐπικοινωνίας, τήν ἐντελῶς φυσική ἐξοικείωση πού ἔχουν μέ ὄλο τό πλῆθος τῶν γλωσσικῶν σημείων, παραβλέπουν τίς πολυδύναμες σημασιολογικές ἀναφορές τῶν λέξεων, πέφτουν θύματα παραπλανητικῶν ἀναλογιῶν καί προσπαθοῦν νά ὀρίσουν τό ἓνα καί μοναδικό, τό ἀκριβές καί οὐσιῶδες νόημα, αὐτό πού ὑπερβαίνει τό μερικό καί συγκεκριμένο.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν ἔχει, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, θεραπευ-

τικό χαρακτήρα. Μέσα ἀπό μιά λεπτολόγο ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν, μέσα ἀπό μιά διαδικασία συνεχοῦς κατάκτησης, θέλει ὁ Βιτγκενστάιν νά ἀναδείξει ὄχι τήν ταυτότητα ἀλλά τή διαφορά («θά σᾶς διδάξω τίς διαφορές», συνήθιζε νά λέει ἀπαγγέλλοντας ἀπό τόν *Βασιλιά Λήρ*). Παραθέτοντας τίς πολλές καί ποικίλες χρήσεις τῶν λέξεων, δέν θέλει νά ἀναχθεῖ σέ κάποια οὐσία, νά φθάσει στά θεμέλια, νά διεισδύσει σέ βάθος, ἀλλά νά ἐκθέσει μιά ἀναπεπταμένη ἐπιφάνεια, νά φέρει στό φῶς διακρίσεις καί παραλλαγές. Δέν ἐνδιαφέρεται π.χ. νά ὀρίσει ἀφηρημένα τόν «χρόνο» ἀλλά σπάει τήν ἐννοια αὐτή στίς πολλές χρήσεις πού ἔχει στήν καθημερινή μας ἐπικοινωνία. Ἡ μέθοδος αὐτή χαλαρώνει τήν κυριαρχία τῆς προκατάληψης τῆς μιᾶς καί μοναδικῆς σημασίας καί ἀνακουφίζει τήν ἀγκύλωση πού μᾶς ἐπιβάλλει ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ. Ἡ παραλυτική ἀμηχανία πού μᾶς καταλαμβάνει στήν ἐρώτηση «τί εἶναι χρόνος» ἐξαφανίζεται ὅταν ἡ ἐρώτηση γίνεται «πῶς χρησιμοποιοῦν οἱ ἀνθρώποι τή λέξη χρόνο». Ἡ θεραπεία πού ἐπιφέρει ἡ φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν ἔγκειται ἀκριβῶς στή *διάλυση* τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων.

Ἡ προβληματική τοῦ Βιτγκενστάιν ἔχει τήν ἰδιομορφία νά ἀναπτύσσεται πάνω σ’ ἓνα μεταίχμιο. Δείχνει τό ἄρητο, ὀροθετώντας, ἐκ τῶν ἔσω, τό ρητό. Προβάλλει τή σπουδαιότητα τῶν μεταφυσικῶν ἐρωτημάτων διαγράφοντας τα καί καταστρέφοντας τή μεγαλοστομία πού εἶναι συστατικό στοιχεῖο τῆς μεταφυσικῆς. Αἰτιᾶται τήν καθημερινή γλώσσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν παρανοήσεων καί ἐντούτοις καλεῖ τοῦς φιλοσόφους νά ἐπιστρέψουν σ’ αὐτή γιά νά θεραπευτοῦν ἀπό τίς πλάνες τους, οἱ ὁποῖες, μέσα ἀπό ἄλλες ἴσως μορφές, θά ἀναπαράγονται διαρκῶς ἀκριβῶς λόγῳ τῆς γλώσσας. Ἡ ματαιότητα τελικά μιᾶς τέτοιας πρακτικῆς, ἡ ἀκατάπαυστη διανοητική πάλη μέ τό ἀγνωστο καί τό μυστικιστικό, ἡ βασανιστική ἀναμέτρηση μέ τά ὄρια τῆς σκέψης καί τά ὄρια τῆς γλώσσας, ἡ ὀξύμωρη θέση ἐκφορᾶς καί ἡ ἐπάρκεια τοῦ δικοῦ του λόγου ἦταν ζητήματα πού κατέσχιζαν καί τυραννοῦσαν τόν ψυχισμό τοῦ Βιτγκενστάιν. Ἡ σκέψη τῆς αὐτοκτονίας δέν τόν ἐγκατέλειπε ἐνῶ συχνά σκεφτόταν πῶς ἄγγιζε τά ὄρια τῆς παραφροσύνης. Ἡ φιλοσοφική σκέψη ἦταν γιά τόν Βιτγκενστάιν μιά δοκιμασία πού ἐκδηλωνόταν ἀκόμη καί στό πρόσωπό του, ὅταν συζητοῦσε ἢ ὅταν δίδασκε. Ὡστόσο, στό θεατρικό ἔργο, τή διάσταση τῶν ψυχιατρειῶν καί τῆς τρέλας θά πρέπει μᾶλλον νά τήν ἀναζητήσουμε στόν Πάουλ Βιτγκενστάιν, τήν ἄλλη συνιστώσα τοῦ θεατρικοῦ ἤρωα. Ὁ φιλόσοφος Λούντβιχ Βιτγκενστάιν μπορεί νά ἰσορροποῦσε πάνω σ’

ἓνα ὄριο ἀλλά δέν πέρασε ποτέ στήν ἄλλη πλευρά, τήν παθολογική.

Τό θεατρικό ἔργο

Ὁ Μπέρνχαρντ υἱοθετεῖ, θά λέγαμε, στή γραφή τή φιλοσοφική μέθοδο τοῦ Βιτγκενστάιν. Οἱ χαρακτήρες τοῦ ἔργου προσωποποιοῦν ἓνα σύνολο λεπτῶν διακρίσεων, μετασηματισμῶν, μετατοπίσεων, παραλλαγῶν. Ἐκδιπλώνουν μιά πολυσχιδή ταυτότητα. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί οἱ τρεῖς ἥρωες, μολοντοῦ ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα φυσικά πρόσωπα, φέρουν στοιχεῖα τά ὁποῖα παραπέμπουν σέ περισσότερους τοῦ ἐνός ἀνθρώπου. Ἡδη, ὁ Λούντβιχ εἶναι ὁ φιλόσοφος καί ὁ ἀνιψιός του. Ἡ μεγάλη ἀδελφή δέν εἶναι ἀπλῶς μιά μητρική φιγούρα, ἀλλά φέρει αὐτοῦσια στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τῆς μητέρας τοῦ Βιτγκενστάιν. Παραπέμπει ἐπίσης σ’ ὄλον ἐκεῖνο τόν κύκλο τῶν ἀνθρώπων — φίλοι, μαθητές, ὀπαδοί — οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν πιστά, σχεδόν τυφλά τόν Βιτγκενστάιν, τόν φρόντιζαν, τόν θαύμαζαν, τόν ἐκτιμοῦσαν. Σ’ αὐτούς ὑπαγόρευε τίς σκέψεις του, αὐτοῖ ἀντέγραφαν τά χειρόγραφα του, αὐτοῖ μεριμνοῦσαν γιά τίς ἀνάγκες του. Εἶναι ἀκόμη ὁ σύνδεσμος μέ τήν παράδοση πού τόση σημασία εἶχε γιά τόν ἴδιο τόν Βιτγκενστάιν καί τό ἔργο του. Ἡ μικρή ἀδελφή ἔχει στοιχεῖα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Βιτγκενστάιν, Πάουλ, παραπέμπει στούς ἀνθρώπους πού στάθηκαν πιό κριτικά ἀπέναντί του, ἐκφράζει μιά στάση ἀλλαγῆς καί ἀνανέωσης πού δέν προσωποποιεῖται ἀναγκαστικά στήν ἀδελφή τοῦ Βιτγκενστάιν, Χελένα (Λένκα). Λέει ἐπίσης φράσεις οἱ ὁποῖες στήν πραγματικότητα ἦταν φράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Βιτγκενστάιν, π.χ. οἱ φράσεις γιά τό θάνατο τοῦ πατέρα τους.

Ἀγνοώντας τή συνιστώσα τοῦ ἀνιψιοῦ στό θεατρικό ἔργο, καί μένοντας στήν πλευρά τοῦ φιλοσόφου, θά βρίσκουμε πολλαπλές ἀναφορές καί στά ἄλλα πρόσωπα πού ἀναφέρονται στό ἔργο. Ὁ Φρέγκε λ.χ. παραπέμπει ἀσφαλῶς στόν γνωστό φιλόσοφο πού θεμελίωσε τή σύγχρονη τυπική λογική καί ὑπ’ αὐτή τήν ἐννοια λειτουργεῖ ὡς ὁ ἀντίπαλος καί θεραπευτής τοῦ ἀλογοῦ. Ὁμως, κατά τή γνώμη μου, παραπέμπει καί στόν Φρόντ. Τό ζήτημα εἶναι ἀρκετά σύνθετο. Ἡ ἀποστροφή πού δείχνει ὁ θεατρικός Λούντβιχ πρὸς τό πρόσωπο τοῦ Φρέγκε δέν δικαιολογεῖται πραγματολογικά. Ὁ Βιτγκενστάιν ἐκτιμοῦσε τόν Φρέγκε καί εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό ἔργο του. Θά λέγαμε μάλιστα ὅτι κατά μιά ἐννοια δέν εἶχε συνεχίσει. Τόν συμβουλευόταν, ἀντάλλαζε μαζί του σκέψεις φιλοσοφικές καί ἀλληλογραφοῦσαν, ἰδιαίτερα τά πρῶτα χρόνια τοῦ Βιτγκενστάιν στήν Ἀγγλία καί σ’ ὄλη τήν περίοδο τῆς

αιχμαλωσίας του. 'Ο Φρέγκε μπορεί να μην κατάλαβε τό *Tractatus*, όπως γράφει ο Βιτγκενστάιν, αλλά δύσκολα θά τον χαρακτηρίζαμε αντίπαλο. Δέν ήταν δά και από τούς κλασικότερους εκπροσώπους τής παραδοσιακής φιλοσοφίας. Τό Έργο του Φρόντ, στό όποιο είχε μνηθεί από τήν άδερφή του Γκρέτλ, ή όποία τόν γνώριζε, είχε έπίσης έντυπωσιάσει τόν Βιτγκενστάιν. «'Επιτέλους! Νά ένας ψυχολόγος πού έχει κάτι νά πεί!», έλεγε. Μάλιστα θεωρούσε ότι ή ψυχανάλυση άπαιτούσε τό ίδιο χάρισμα μέ αυτό πού ήταν άπαραίτητο γιά τή δική του θεραπευτική φιλοσοφία. "Όμως, μολονότι σκεφτόταν άκόμη και νά άσχοληθεί μέ τήν ψυχιατρική έπαγγελματική —παρότρυνε μάλιστα τούς μαθητές του νά τό κάνουν— δέν ήθελε μέ κανένα τρόπο νά ύποστει τήν άνάλυση πού άπαιτούσε ή έπαγγελματική άσκηση. Δέν θεωρούσε σωστό, έλεγε, νά άποκαλύπτει κανείς όλες τές σκέψεις του σ' έναν ξένο. Χαρακτήριζε τήν ψυχανάλυση του Φρόντ irreligious (ιερόσυλη). «Είναι μία πολύ επικίνδυνη διαδικασία. Ξέρω μία περίπτωση στήν όποία έκανε άπειρο κακό». Καί άλλου σημειώνει: «Μήν παίζεις μ' αυτό πού κείται βαθιά σ' έναν άλλο άνθρωπο».

'Ο διευθυντής τής κλινικής θυμίζει τόν Ράσελ. 'Η μεγάλη άδελφή διηγείται στό Έργο πώς ό διευθυντής τής είπε ότι «ό άδελφός σας θά γίνει κάποτε πολύ διάσημος». 'Ο Ράσελ είχε πει πράγματι στό Καίμπριτζ στήν 'Ερμίνε Βιτγκενστάιν ότι «τό έπόμενο μεγάλο βήμα στή φιλοσοφία τό άναμένουμε από τόν άδελφό σας». Τά περί αυτόκτονίας πού λέει ό θεατρικός Λούντβιχ στό διευθυντή είχαν πράγματι διαμειφθεί μεταξύ του Βιτγκενστάιν και του Ράσελ. Στο Έργο έπίσης αναφέρεται ή σκηνή όπου ό Λούντβιχ χαρίζει τό καπέλο του στόν διευθυντή βάζοντας κάποιο στοίχημα. Τό στοίχημα τό κέρδισε ό διευθυντής, λέει ό Λούντβιχ, «έμένα αυτό τό καπέλο μου είναι όλωσδιόλου στενό». 'Ο Ράσελ άνέμενε και ήθελε νά αφήσει τή συνέχιση του προγράμματος πού ξεκίνησε μέ τά *Principia Mathematica* στά άξια και ιδιοφυή, όπως αναγνώριζε, χέρια του Βιτγκενστάιν. 'Ο Βιτγκενστάιν, ενώ ξεκίνησε ως μαθητής του Ράσελ νά άσχολείται και νά λύνει προβλήματα πού είχαν τεθεί στό πλαίσιο αυτού του προγράμματος, γρήγορα τράβηξε τούς δικούς του δρόμους. Στο θεατρικό Έργο έχουμε άκόμη τή σχέση του διευθυντή τής κλινικής με τόν δόκτωρα Φρέγκε. Είναι και ό δύο ψυχίατροι και ό πρώτος συστήνει τόν δεύτερο στίς άδερφές του Βιτγκενστάιν. Πράγματι, ό Ράσελ και ό Φρέγκε άσχολήθηκαν μέ τά ίδια λίγο πολύ προβλήματα στή φιλοσοφία και μάλιστα ό Φρέγκε σύστησε στόν Βιτγκενστάιν νά πάει

στό Καίμπριτζ και νά δουλέψει μέ τόν Ράσελ.

Τέλος, θά πρέπει νά πούμε πώς ό Βιτγκενστάιν δέν είχε κανένα θείο Φρήντριχ ή Κάρλ (Κάρλ ήταν ό πατέρας του). 'Ο Φρήντριχ του θεατρικού Έργου μπορεί νά παραπέμπει στόν Νίτσε (ύπάρχουν κι άλλες άναφορές σ' αυτόν, π.χ. ή έννοια τής «αυτοπραγμάτωσης» — ύποθέτω ότι πρόκειται γιά τό «νά γίνεσαι αυτό πού είσαι» του Νίτσε), ενώ ή άναφορά στόν «θείο Κάρλ» γίνεται μάλλον γιά τόν Μάρξ. «Μεγαλοβιομηχανικό κεφάλι» άποκαλούσε ό θεός Κάρλ τόν άδελφό του. Δέν ξέρουμε πολλά πράγματα γιά τή σχέση του Βιτγκενστάιν μέ τόν μαρξισμό. Δέν τόν είχε μάλλον μελετήσει από τά κείμενα. Γνώριζε και συνδεόταν φιλικά μέ τόν Πιέρο Σράφα, τόν 'Ιταλό μαρξιστή οικονομολόγο του όποιου τήν κρίση γιά ζητήματα πολιτικά έμπιστευόταν άπόλυτα. Στόν Μεσοπόλεμο έπισκέφθηκε τή Σοβιετική 'Ενωσή γιά κάποιο διάστημα μέ τήν προοπτική άκόμη και νά ζήσει εκεί γιά τόν γοήτευε ή εκ βάθρων άλλαγή, ή αναγέννηση ενός νέου κόσμου, ή στροφή στήν πρακτική. Θεωρούσε τή χειρωνακτική έργασία πολύ σημαντική και γ' αυτό, παρατηρεί ό Ράς Ρής, άν σε κάτι θά συμφωνούσε μέ τόν Μάρξ θά ήταν ή πίστη στή δύναμη του προλεταριάτου. «'Ο Λένιν είχε κάτι νά πεί», έλεγε ό Βιτγκενστάιν. Χαρακτήριζε δέ τήν παρέμβαση του Λένιν τό 1917 ως τραγική, μέ τήν έννοια ότι ήταν δραματική, μία παρέμβαση δηλαδή γιά νά αλλάξει διά μιάς ένας όλόκληρος κόσμος. Νά άναφέρουμε έπίσης ότι άποδοκίμαζε τή θέση του Πόπερ στό βιβλίο του *'Η άνοιχτή κοινωρία και οι έχθροί της*, όπου ό κ. Πόπερ κατηγορεί συλλήβδην γιά όλοκληρωτισμό τόν Πλάτωνα, τόν Χέγκελ και τόν Μάρξ.

'Ο Βιτγκενστάιν παραδόξως έχει χαρακτηριστεί από όρισμένους συντηρητικός, τόσο στή ζωή του όσο και πολιτικά. Πολιτικά, δέν νομίζω ότι εϋσταθεί ό ισχυρισμός αυτός. Στή ζωή του ύπάρχουν πράγματι κάποια στοιχεία, τά όποια υπό μία έννοια δικαιολογούν αυτή τή θέση. Φορούσε πάντοτε τά ίδια ρούχα, ένα παντελόνι και ένα σακάκι μ' ένα πουκάμισο χωρίς γραβάτα (ιεροσουλία γιά τό περιβάλλον του Καίμπριτζ — ήταν ό μόνος πού τό έκανε). Δέν άλλαξε τές συνήθειές του. Δέν μέ νοιάζει τί τρώω, έλεγε στόν Μάλκολμ, άρκεί τό φαγητό νά είναι τό ίδιο. Δέν του άρεσε ή σύγχρονη τέχνη. Στή μουσική π.χ. σταματούσε στόν Μπράμς. Δέν του άρεσαν τά στολίδια και τά ποικίλματα. Τά δωμάτια του ήταν σχεδόν γυμνά, δέν είχαν κουρτίνες, δέν είχαν πίνακες, δέν είχαν χαλιά. Μόνο τά άπαραίτητα έπιπλα κι αυτά χωρίς κανένα διακοσμησηκό στοιχείο. 'Εκτιμούσε τήν άπλό-

τητα και τήν ακρίβεια. Στο σπίτι πού σχεδίαζε και έχτισε γιά τήν άδερφή του γκρέμισε ένα όλόκληρο ταβάνι, άφού είχαν όλοκληρωθεί οι οικοδομικές έργασίες, γιά νά τό ύψώσει τρία μόλις έκατοστά.

'Ο Βιτγκενστάιν χαρακτηρίζεται έπίσης συντηρητικός στή φιλοσοφία του γιάτί προσδένει τά γλωσσικά μας σημεία πάντοτε μέ μία παράδοση. Ξέρουμε, έλεγε, τί θά πούν οι λέξεις μας, γιάτί μαθαίνουμε νά τές χρησιμοποιούμε μέσα σε μία συγκεκριμένη κοινωρία. Δέν μαθαίνουμε άφηρημένα τή σημασία τους αλλά εκπαιδευόμαστε μέ τή συνεχή άσκηση, μέ παραδείγματα και ύποδείξεις νά τές εφαρμόζουμε και νά τές χρησιμοποιούμε σε συγκεκριμένες συνθήκες και γιά συγκεκριμένους σκοπούς. 'Η κατηγορία γιά συντηρητισμό δικαιολογείται από τό πνεύμα του όρθολογισμού πού θέλει τό Νόημα, τόν Λόγο, τήν 'Αλήθεια κ.λπ. νά ύπερβαίνουν τές επιμέρους ανθρώπινες κοινότητες μέ τές σιωπηρές και άνομολόγητες συμβάσεις, τές πρακτικές και τούς θεσμούς της. 'Η άλλαγή και ή πρόοδος έρχεται, λέει ό όρθολογισμός, όταν ακριβώς άποδεσμευόμαστε από τήν παράδοση και άναγνωρίζουμε τήν άναγκαιότητα πού επιβάλλει ή καθαρότητα κάποιων ιδεών. 'Η φιλοσοφία του Βιτγκενστάιν, μολονότι τονίζει τή σημασία τής παράδοσης, δέν άπαγορεύει τές αλλαγές ούτε και αυτή τήν επανάσταση. 'Η επανάσταση όμως δέν γίνεται θεωρητικά και άφηρημένα αλλά πρακτικά, μέσα από μία άλλη παράδοση πού σχηματίζεται και δυναμώνει. 'Ο Βιτγκενστάιν, χωρίς νά πέφτει στόν σχετικισμό, θέλει νά συμφιλώσει τήν παράδοση και τόν λόγο, τήν παράδοση και τήν άλλαγή. 'Η φιλοσοφία του συστήνεται ακριβώς από αυτή τήν ένταση. Νά διατηρήσουμε ό,τι μās είναι οικείο, ό,τι έχουμε μάθει, ό,τι μās έχει παραδοθεί και συγχρόνως νά τό άποκαλύψουμε, νά δείξουμε τές πλάνες στίς όποιες μās οδηγεί και νά άπελευθερωθούμε, νά θεραπευτούμε. 'Η οικειότητα του ήδη γνωστού, ή θαλπωρή πού μās προσφέρει είναι συγχρόνως ή πηγή του κακού και τό φάρμακο τής θεραπείας. 'Η οικειότητα τής καθημερινής γλώσσας θά φέρει τό φως. Δέν χρειαζόμαστε μία ιδανική γλώσσα, ούτε χρειάζεται νά ψάξουμε βαθιά. Δέν έχουμε παρά νά διευθετούμε κάθε φορά σε μία τάξη —όχι τήν ιδανική γιάτί δέν ύπάρχει τέτοια— ένα σύνολο παρατηρήσεων και ύπομνήσεων ώστε νά άντιλαμβανόμαστε διά μιάς μία νέα όψη των πραγμάτων. Σ' αυτήν τήν τεχνική του Βιτγκενστάιν παραπέμπει ίσως όλη αυτή ή διαρκής αναδιάταξη των πορτρέτων στο θεατρικό Έργο του Μπέρχαρντ.

Θά μπορούσε κανείς νά γράψει πολλά ακόμη γιά ὅσα φέρνει στό νοῦ τό ἔργο τοῦ Μπέρνχαρντ (π.χ. γιά τό ρόλο τῆς εἰκόνας στό ἔργο τοῦ Βιτγκενστάιν).

Ἄνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ὁ ἴδιος ὁ θεατρικός συγγραφέας τό ἐπεδίωκε, κάθε γραμμὴ σχεδὸν ἀνακαλεῖ ἕνα ὀλόκληρο τοπίο ἀπὸ παρατηρήσεις. Θά

σταματήσουμε ὁμῶς ἐδῶ, ἐλπίζοντας ὅτι τό θεατρικὸ ἔργο καί ἡ παράσταση στήν Ἀθήνα θά φέρουν πιο κοντά τό κοινὸ στή φιλοσοφία τοῦ Βιτγκενστάιν.

Βάσω Κιντή

«Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζής»

«*Ρίττερ, Ντένε, Φός*», τοῦ Τόμας Μπέρνχαρντ
στό θέατρο τῆς Ὁδοῦ Κυκλάδων
Σκηνοθεσία, Λευτέρης Βογιατζής
μετάφραση, Λ. Βογιατζής - Σωτηρία Ματζίρη
Σκηνικά - κοστούμια, Θάλεια Ἰστικοπούλου
φωτισμός, Ἀνδρέας Μπέλλης

«*Ρίττερ, Ντένε, Φός*». Τά ἐπώνυμα τριῶν μεγάλων Γερμανῶν ἠθοποιῶν ἀποτελοῦν τόν τίτλο τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Τόμας Μπέρνχαρντ. Ὁ Αὐστριακὸς συγγραφέας εἶχε ἕναν δικό του, πρωτότυπο τρόπο νά ἀποτίει τιμὴ στους ἠθοποιούς πού περιέβαλλε μέ ἐκτίμηση. «Ἡθοποιοὶ ἔξυπνοι», πού πρωτοερμήνευσαν τό ἔργο τόν Αὐγούστο τοῦ 1985 στό Φεστιβάλ τοῦ Σάλτζμπουργκ.

«Ο ΦΟΣ εἶναι ὁ Λούντβιχ.

Η ΝΤΕΝΕ ἡ μεγάλη του ἀδελφή.
Η ΡΙΤΤΕΡ ἡ μικρὴ του ἀδελφή»
γράφει ὁ συγγραφέας στίς σκηνικές ὁδηγίες. Καί προσθέτει μία σημείωση, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία κατὰ τὴν διάρκεια τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ὁ νοῦς του ἦταν στραμμένος στὸν φίλο του Πάουλ καί τό θεῖο του, Λούντβιχ Βιτγκενστάιν.

Στὴν πρώτη ἐλληνικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου —εἰσαγωγή στό Θέατρο τοῦ Μπέρνχαρντ— τούς ἀντίστοιχους ρόλους ἔχουν ἀναλάβει ὁ Λευτέρης Βογιατζής, ἡ Λυδία Κονιόρδου καί ἡ Ὀλivia Λαζαρίδου. Ἄρα «ἠθοποιοὶ μέσα στους ἠθοποιούς» ὑπάρχουν στήν παράσταση τῆς Ὁδοῦ Κυκλάδων. Ὅπως μέσα στό δραματικὸ πρόσωπο τοῦ Λούντβιχ Βόρινγκερ ὑπάρχει ἐπίσης ὁ διάσημος φιλόσοφος καί ὁ Πάουλ, ὁ «ἄχι λιγότερο διάσημος καί ἴσως ἀκόμη πιο διάσημος τρελός» ἀνιψιὸς του.

Ὅσο ὁ Μπέρνχαρντ εἶναι ποιητής, καί ἐνῶ «ὁ ἱστορικός λείει ἐκεῖνα πού ἔγιναν, ὁ ποιητής λείει ἐκεῖνα πού μποροῦσαν νά γίνουν». ¹ Αὐτό πού ἐνδιαφέρει εἶναι πῶς ὁ συγγραφέας μορφοποιεῖ αἰσθητικὰ τὴν ἐμπνευσή του ἀπὸ τόν Βιτγκενστάιν. Στίς σκηνικές ὁδηγίες ὑποκείμενο εἶναι ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ στους διαλόγους μιλάει ἡ φωνὴ «πολλῶν ἄλλων». ² Στό ἔργο τέχνης ὑποκείμενο εἶναι «ὅ,τι μιλάει». ³

Τά πρόσωπα ἐμφανίζονται στήν τραπεζαρία ἀπ' ὅπου «ξεκίνησε ὄλο τό κακό» μέ τὴν σειρά πού τά ὀνόματά τους παρατίθενται στὸν τίτλο τοῦ ἔργου.

Ἡ τραπεζαρία τῆς «Ὁδοῦ Κυκλάδων» μιμεῖται τὴν «διαστροφή τῆς Ἀρ Νουβώ» ἀλλὰ καί τὴν «ἀνάγκη τῆς γεωμετρίας». Αὐστηρὴ, ἀπειλητικὴ ἰσορροπία, διακοσμητικὰ μοτίβα - κλοιὸς, ἐκκρεμές πού μετράει τούς ρυθμούς τῆς καθημερινότητος, τόν δραματικὸ καί τόν σκηνικὸ χρόνο πού συμπίπτουν. Στους τοίχους μεγάλα οἰκογενειακά πορτρέτα, βασισμένα σέ πίνακες τοῦ Μάξ Μπέχμαν (Ὁ Selbstbildnis κ.ἄ.) μέ τὴν ἐξπρεσιονιστικὴ ἔνταση.

Τά τέσσερα φωτιστικὰ πάνω ἀπὸ τὴν σκηνὴ εἶναι ἀναμμένα. Φωτισμένη εἶναι καί ἡ πλατεία ὅταν μπαίνει ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου ἀριστερὰ ἡ Ὀλivia Λαζαρίδου - Ρίττερ. Ἡ Λυδία Κονιόρδου - Ντένε μπαίνει ἀπὸ τὴν δίφυλλη πόρτα τῆς κουζίνας, στὰ δεξιὰ τῆς σκηνῆς.

Ἡ πόρτα τῆς εἰσόδου ἔχει κλείσει. Ἐγκλωβισμένοι καί οἱ θεατές... Φωτισμός ἀπὸ τὴν κουζίνα καί τό βιτρώ τῆς εἰσόδου. Μιά φωτεινὴ δέσμη διαγωνίως. Ἡ συζήτηση τῶν δύο ἀδελφῶν ἐπικεντρώνεται στὸν «φιλοσοφικὸ ἀδελφό τους». Ἀφετηρία τῆς δράσης, ἡ ἐπιστροφή του ἀπὸ τό ψυχιατρεῖο τοῦ Στάινχοφ. Σ' ὄλη τὴν πρώτη πράξη «πρὶν ἀπὸ τό γεῦμα» ἐκεῖνος κάνει τό λουτρό του. Προετοιμασία πού παραπέμπει περισσότερο σέ ἐρωτικές καί νεκρικές τελετουργίες καί λιγότερο στήν τελετουργία τοῦ γεύματος. Μπορεῖ τό δράμα τοῦ Μπέρνχαρντ νά ἐστιάζεται στό γεῦμα, ἀλλὰ τό ἐρωτικὸ στοιχεῖο εἶναι παρόν.

Ἡ αἰμομεικτικὴ σχέση τοῦ ἀδερφοῦ μέ τὴ μητέρα ἔχει μεταταθεῖ στήν αἰμομεικτικὴ διάθεση μέ τίς ἀδερφές. Σ' αὐτό τό νοσηρὸ τρίο τῶν

έξαρτήσεων και τών έμμοων ιδεών, οί δύο άδερφές φθονούν ή μία τήν άλλη για νά καταλάβουν τήν θέση πλάι στον άδερφό. 'Η σχέση μέ τήν μικρή άδερφή θά «όλοκληρωθεί» μ' ένα φιλί. 'Η σχέση άδερφού και μεγάλης άδερφής είναι παλινδρομική, «στοματική». 'Εκείνη συνεχώς άσχολεϊται μέ τό φαγητό του. Μαζί μέ τόν ρόλο τής μητέρας, έχει αναλάβει και τόν ρόλο τής «τροφού». Και «ή μητέρα τής πλήρωσης είναι επίσης και παρξή της, όσο και από τίς δικές της επιθυμίες. 'Αν τρέφει, αυτό τό κάνει ώστε τό αντικείμενο τής φροντίδας της νά μήν μπορεί νά τής ξεφύγει». ⁴ Στρώνει τό τραπέζι, τόν προστατεύει από τίς υποχονδριακές του καχυποψίες σκουπίζοντας καλά τά σερβίτσια, σερβίρει και ξανασερβίρει, μαζεύει σπασμένα πιατικά. Στο «γεύμα», όταν πιά εκείνος κάνει τήν εμφάνισή του, ή Ντένε έχει βάψει κόκκινα τά χείλη της. «Μετά τό γεύμα» θά άκουμπήσει στο τραπέζι τά «μακριά βαμβακερά σώβρακα» για τόν άδερφό...

'Ο Λούντβιχ του Μπέρνχαρντ είναι και φιλόσοφος και «πολιτικογραφημένος» στο ψυχιατρείο, όπως ταιριάζει σ' έναν «άπόγονο» τών Βιτγκενστάιν. 'Εμπιστεύτηκε τόν Σοπενχάουερ και τόν Νίτσε αλλά ποτέ τόν έαυτό του. Στόν μπερνχαρντικό ήρωα ύπάρχει και ή τρέλα και ή Λογική Πραγματεία. Τό Καϊήμπριτζ, ή Νορβηγία, ή προπέλα, τό όνομα Φρέγκε. 'Ο πόνος και ή άπελπισία. 'Αλλά και στήν άποσπασματική, άφοριστική γραφή είναι αναγνωρίσιμος ό φιλόσοφος Βιτγκενστάιν. 'Εμφανής και «ή βαθειά μηδενιστική» συγγένεια φιλοσόφου και συγγραφέα για «τό άξεπέραστο του λόγου» για τήν σκέψη που «άξειδιάλυτα συνδεδεμένη μέ τήν ποιητική και τήν μουσική δημιουργία, άσκειται μέσα σε μία μόνιμη αυτοκτονική τάση». ⁵ Τά τρία δραματικά πρόσωπα έχουν χτιστεί μέ βάση τή γλώσσα. Παραληρηματικοί μονόλογοι χωρίς σημεϊα στίξεως ύπονομεύουν τόν διάλογο, έλεύθερος στίχος, στίχοι που επαναλαμβάνονται. Μουσικές παρτιτούρες, ποίηση. «Εϊμαστε πλάσματα τών έπαύλεων / τών έπαύλεων πλάσματα είμαστε»...

'Η Ρίττερ τής 'Ολιας Λαζαρίδου φοράει ένα άέρινο έμπριμέ φόρεμα μέ μία διαφανή, λευκή ζακέτα. 'Απόμακρη —αυτή που τά άπραγματοποίητα ταξίδια είναι ή έμμονη ιδέα της— έρωτική, νωχελική, εϊρωνική, μέ σπάνια έσωτερικότητα.

'Η Λυδία Κονιόρδου — Ντένε φοράει μέ άκομφο τρόπο ένα κομψό, μπορντώ φόρεμα. Μιλάει σαν τήν μητέρα, πήρε τό βάδισμά της, παίξει κι αυτή «έτσι» μέ τά μαλλιά της. Βλέμματα και κινήσεις που μαρτυρούν ύπόγεια πάθη και ύποδόριες εντάσεις.

'Ο Λούντβιχ του Λευτέρη Βογιατζή μέ τίς έντονες φωτοσκιάσεις (Φός - Φώς...) είναι ένας φιλόσοφος κι ένα παιδί, ένας τραγικός ήρωας κι ένας Μπάστερ Κήτον που κάθε τόσο διατυπώνει μέ σαρχασμό τό προσφιές στόν Μπέρνχαρντ έρώτημα, «Τραγωδία ή κωμωδία;».

'Ερμηνείες που ξεκινούν μέ άφετηρία τόν ρεαλισμό και βρίσκουν τήν όλοκληρωση στήν ένσωμάτωση στοιχείων του παραλόγου και του γκροτέσκου.

'Η Ρίττερ και ή Ντένε, ήθοποιοί στο Μπουγκτεάτερ τής Βιέννης, και ό φιλόσοφος Λούντβιχ - Φός, που άκουνε τήν 'Ηρωική μέ τόν Κνάπερτσμπους, αλλά σε λίγο τ' αυτιά τους «θά μισήσουν» και τήν μουσική, είναι επίσης εκπρόσωποι ενός πολιτισμού που καταρρέει και αναπόφευκτα βουλιάζουν μαζί του.

Μετά τήν πρώτη «έξέγερση» στο τέλος του γεύματος μέ τούς λουκουμάδες, μετά τήν δεύτερη, μέ τό σπάσιμο τών πιάτων, ό ήρωας θά άναζητήσει τήν άθαρση στήν μετατόπιση πινάκων και έπίπλων. 'Αλλά μόνο «ή τραγωδία φέρνει τήν άθαρση. Τό γκοτέσκο δέν χαρίζει καμιά παρηγοριά. Τό γκοτέσκο είναι μία κριτική του άπόλυτου έν όνόματι τής άδύναμης ανθρώπινης έμπειρίας». ⁶

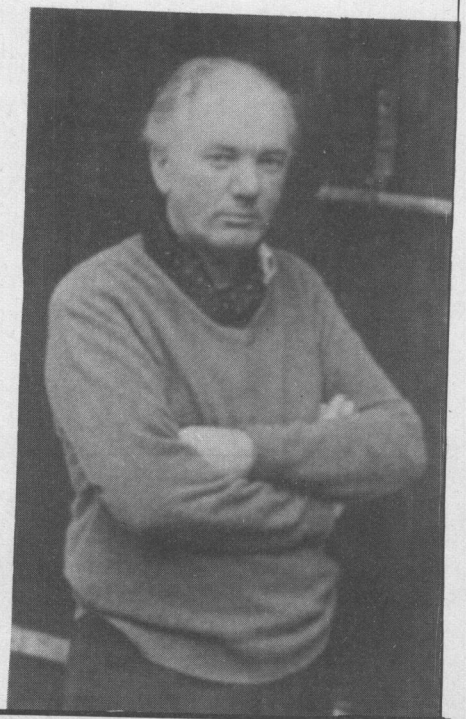
'Εν τώ μεταξύ από τήν μία πράξη στήν άλλη, ό συγγραφέας θέλησε νά κάνει και τό σκηνικό νά «παραλογίζεται». Διασπώντας τήν ψευδαισθηση του άληθινου ή πόρτα τής κουζίνας μετατοπίζεται και μαζί ή «φωτεινή διαγώνιος». Στήν εύταξία που βασιλεύει στήν τραπεζαρία φιλοσοφική σφήνα περιτάξεως;

Στήν τελευταία εικόνα και οί τρεις είναι πάλι στο τραπέζι. Για τόν καφέ. 'Ο Λούντβιχ - Φός δέν μιλάει: Για ό,τι δέν μπορεί νά μιλάει κανείς, πρέπει νά σωπαίνει... 'Η Ντένε θά σιδερώσει. Βροχερό άπόγευμα. 'Η Ρίττερ θά κοιμηθεί. Φωτισμός όπως στήν έναρξη. Οί πίνακες κρέμονται άπ' τήν άνάποδη, αλλά στήν άτμόσφαιρα ύπάρχει κάτι από τό τσεχωφικό διαφορούμενο.

Τά φώτα σιγά σιγά χαμηλώνουν. Μία παράσταση - ρίσκο για τούς συντελεστές της. «Λαζαρίδου, Κονιόρδου, Βογιατζής, ήθοποιοί που εκτίθενται».

της Δηώς Καγγελάρη

1. 'Αριστοτέλους «Ποιητική» 9/1451α - μετ. Στάθη 'Ιω. Δρομάζου, Κέδρος, 1982, σελ. 239.
2. Anne Ubersfeld «Lire le theatre», Editions Sociales, Paris 1982, σελ. 23.
3. Theodor Adorno «Théorie esthétique», Paris 1974, σελ. 223.
4. Φρόσω Καραπάνου - 'Αννα Ποταμιάνου, «Γλώσσα, επιθυμία», στο Ψυχανάλυση και έλληνική κουλτούρα, έκδ. Ράππα, 'Αθήνα 1983, σελ. 117.
5. Thomas Bernhard par Chantal Thomas, Les Contemporains, Seuil, Paris 1990, σελ. 145.
6. Γιάν Κόττ, Σαίξπηρ ό σύγχρονός μας, έκδ. 'Ηριδανός, μετάφ. 'Αλέξανδρου Κοτζιά, σελ. 135.

Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις στήν Έπαρχιακή λογοτεχνία

του Τόλη Καζαντζή

Κάθε λογοτεχνικό γεγονός προϋποθέτει συγγραφείς, βιβλία και αναγνώστες ή, για να μιλήσουμε γενικότερα, δημιουργούς, έργα και κοινό. Συνιστά έναν κύκλο ανταλλαγών όπου, χάρη στη μεσολάβηση ενός εξαιρετικά πολύπλοκου συστήματος, που έχει να κάνει τόσο με την τέχνη όσο με την τεχνολογία, αλλά και με το εμπόριο, ενώνονται σαφώς καθορισμένα πρόσωπα σε μία περιορισμένη κοινότητα.

Σ' όλα τα σημεία του κύκλου, ή παρουσία δημιουργικών ατόμων θέτει προβλήματα ψυχολογικής, ηθικής, φιλοσοφικής ύφης, ή μεσολάβηση των έργων προβλήματα αισθητικής, στύλ, γλώσσας και τεχνικής, ενώ η ύπαρξη κοινού θέτει προβλήματα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά.

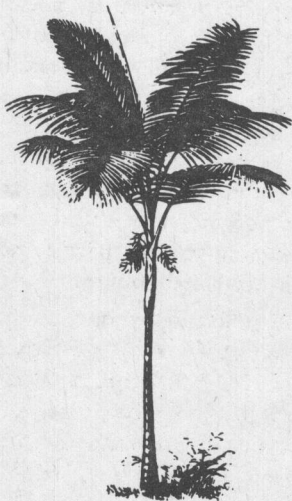
Μπορούμε, λοιπόν, να εξετάσουμε τό λογοτεχνικό γεγονός από μία απ' τις παραπάνω πλευρές και μάλιστα να επιδοθούμε σε μία πολύχρονη και δύσκολη έρευνα. Δέν είναι, βέβαια, του παρόντος να ασχοληθούμε με τό συνολικό - τεράστιο αυτό θέμα. Θά πρέπει, όμως, να επισημάνουμε πώς ή πολύπλευρη αυτή έρευνα αποτελεί τό συνολικό αντικείμενο μιάς νέας, σχετικής, επιστήμης, της κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας, κι ακόμη πώς ή χρησιμότητα αυτή επιστήμη έχει πάρει τεράστια ανάπτυξη τά τελευταία χρόνια. Και θά ήταν, ίσως, περιττό να πούμε πώς στήν Ελλάδα ή επιστήμη αυτή όχι μόνον είναι τελείως άγνωστη αλλά της λείπουν και τά έντελώς απαραίτητα στοιχεία.

Όπως λ.χ. μιά επίσημη και αξιόπιστη βιβλιογραφία, μέσω της οποίας θά ξέραμε, τουλάχιστον, πόσα και τί είδους βιβλία εκδόθηκαν σε κάποια περίοδο, γιά να είναι δυνατή και μιά στοιχειώδης, έστω, ρύθμιση μιάς εκδοτικής παραγωγής.

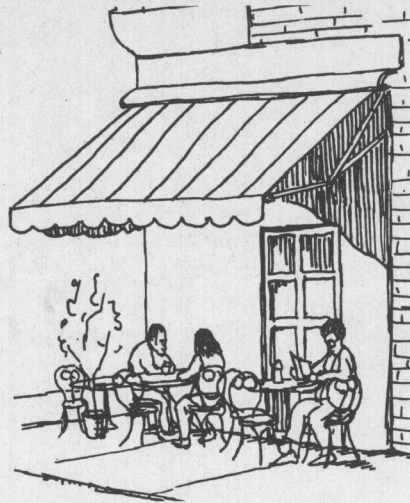
Άς μείνουμε, όμως, στό θέμα μας κι άς εξετάσουμε τήν τριπλή δομή ενός λογοτεχνικού γεγονότος, καθώς και τίς δυσκολίες που αντιμετωπίζει ή έπαρχιακή λογοτεχνία εξαιτίας της πλημμελείας αυτής της δομής.

Είπαμε, λοιπόν, πώς κάθε λογοτεχνικό γεγονός προϋποθέτει συγγραφείς, βιβλία και κοινό (αναγνώστες).

Και πρώτα πρώτα τό βιβλίο. Θά ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον αν παρακολουθούσαμε ιστορικά και ταυτόχρονα διαλεκτικά τίς εξελίξεις τίς εκδοτικές και τήν ανθρώπινη πρόοδο. Όστόσο, κι αυτό τό θέμα είναι τεράστιο. Παραμένω, λοιπόν, στή σημερινή εικόνα της παραγωγής ενός βιβλίου, παρουσιάζοντάς την άπλοποιημένη. Σήμερα, λοιπόν, τό βιβλίο παράγεται κυρίως απ' τόν εκδότη. Αυτός έχει τόν οικονομικό κίνδυνο της έκδοσης και σ' αυτόν αναλογεί τό μεγαλύτερο μέρος του κέρδους. Βέβαια, υπάρχουν πολλές μορφές εκδοτών. Έκδότες οργανωμένοι και πλασιωμένοι από λογοτεχνικούς, τεχνικούς και οικονομικούς συμβούλους. Τό είδος αυτό είναι περίπου άγνωστο στήν Ελλάδα. Έκδότες ειδικοί βιβλίων με γνώση και στόχευση σ' ένα όρισμένο κοινό και λοιπά, όπως και

έκδότες-παντογνώστες, γενικής ιατρικής, πού λέει ο λόγος. Αυτό τό είδος είναι τό συνηθέστερο στην Έλλάδα. Κι όταν λέω Έλλάδα, έννοω κυρίως τήν Άθήνα και δευτερευόντως τή Θεσσαλονίκη. Γιατί δέν γνωρίζω κανέναν έκδότη σ' όλη τήν άλλη ελληνική έπαρχία. Γνωρίζω έργολάβους παραγωγής βιβλίων. Άνθρώπους, δηλαδή, πού αναλαμβάνουν έπ' άμοιβή και έξόδοις του συγγραφέα τήν έκδοση ενός βιβλίου. Αυτόι όμως είναι έπιμελητές έκδόσεων και όχι έκδότες. Πρίν προχωρήσουμε στην έννοια και τόν ρόλο του έκδότη, θά πρέπει νά παρατηρήσουμε πώς στην Έλλάδα ή έννοια αυτή δέν έχει έκφυγει άπ' τό στάδιο τής προχειρότητας και του έπαρχιωτισμού. "Όσο γιά τήν ελληνική έπαρχία, είπαμε· ή έννοια του έκδότη είναι έντελώς άνυπαρκτη, γεγονός πού άποσυνδέει τό έπαρχιακό λογοτεχνικό γεγονός ή του δημιουργεί πρόσθετα έμπόδια. Γιατί δυό λύσεις άπομένουν στον έπαρχιώτη λογοτέχνη· πρώτη λύση, νά βγάλει τό βιβλίο μόνος του· μέ δικά του έξοδα, σέ έπαρχιακούς και άπειρους στην έκτύπωση βιβλίων τυπογράφους, άπειρος ο ίδιος στην έπιμέλεια τής έκδοσης. Στη συνέχεια, νά διαθέσει τό βιβλίο. Πρώτα στό μοναδικό, άν υπάρχει κι αυτό, βιβλιοπωλείο τής πόλης, όπου θά τύχει μιās ιδιαίτερα σκληρής μεταχείρισης, όπως θά 'χουμε τήν ευκαιρία νά σημειώσουμε σ' άλλο σημείο αυτής τής εισηγήσης. Τέλος, νά στείλει τό βιβλίο του μέσω κάποιου γνώριμου του σέ κάποιον ή σέ κάποια βιβλιοπωλεία τής Άθήνας και τής Θεσσαλονίκης, όπου τό πολύ καλό, ένδεχομένως, βιβλίο του είναι άδύνατο νά ύποπέσει στην προσοχή κάποιου ή κάποιων άναγνωστών. "Άλλος τρόπος έκδοσης είναι νά απευθυνθεί ο έπαρχιώτης λογοτέχνης, άγνωστος τελείως, σέ κάποιον έκδότη των μεγάλων άστικών κέντρων. Είναι, όμως, βέβαιο πώς τό βιβλίο του θά άπορριφθεί εκ προοιμίου. Κι αυτό, γιατί στους έκδότες κυριαρχεί ο έμποροκρατικός χαρακτήρας τής έκδοσης. Και κανένας άπολύτως έκδότης δέν ρισκάρει νά έκδώσει σήμερα ένα βιβλίο στηριζόμενος στην ποιότητά του. Είναι κάτι τό θλιβερό άλ-

λά και τό άπολύτως άληθές. Γαυτόχρονα, όμως, είναι και άποκαλυπτικό του ότι στή λογοτεχνική μας πραγματικότητα ύπάρχει μιá πλασματικότητα στην άξιοκρατία και συνεκδοχικά στην ιεραρχία· μιá πλασματικότητα, πού μέ τή ραγδαία εισβολή των μέσων διαφήμισης και μαζικής έννημέρωσης μεταβάλλεται μέρα μέ τήν ήμέρα σέ πλαστότητα. "Έτσι, άν δέν ύπάρχει ένας ολοσχερής άποκλεισμός, ύπάρχει ένας πολύ μεγάλος περιορισμός στην έκφραση και στην έπικοινωνία του έπαρχιώτη λογοτέχνη, γεγονός πού, μαζί μ' άλλα, συμβάλλει σ' έναν μαρασμό, σέ μιá άποθάρρυνση και —γιατί όχι;— σέ μιá μερική ή σχεδόν όλική έκλειψη τής έπαρχιακής λογοτεχνίας. Και σκέφτομαι και γνωρίζω πώς οι άπομείνισες περιπτώσεις είναι και ελάχιστες αλλά και παραπολύ ήρωικές. Είναι, όμως, και άπομονωμένες. Τό τελευταίο αυτό γεγονός έχει και άλλες πολύ σοβαρές επιπτώσεις πάνω στους έπαρχιώτες λογοτέχνες.

Ό λογοτέχνης, ο συγγραφέας γενικότερα, εκπροσωπεί στην τριπλή δομή του λογοτεχνικού γεγονότος τόν παράγοντα «έργασία». Είναι ο έργαζόμενος και ή έργασία του έχει όλα τά γνωστά στοιχεία. Έκείνο πού έχει ή έργασία του λογοτέχνη και πού δέν έχουν οι άλλες έργασίες είναι ή άνιδιοτελής αγάπη και τό πάθος τής άπασχόλησής του. Έκείνο στό όποιο, όμως, ύστερεί αυτή ή έργασία από τις άλλες, είναι ότι δέν άμοίβεται καθόλου ή δέν άμοίβεται τόσο πού νά μπορεί ο λογοτέχνης νά άποζει άπ' αυτήν, αυτός και ή οικογένειά του. Άλλά ένας συγγραφέας εί-

ναι ένα κοινωνικό όν και σαν τέτοιο άντιμετωπίζει σέ κάθε βήμα του τό grimum vivere. Παλιότερα, βέβαια, ύπήρχε ο μαικηνισμός, πού άργότερα άντικαταστάθηκε μέ τά διάφορα λογοτεχνικά βραβεία, τις έπιχορηγήσεις, τις άγορές άντιτύπων. Ό τρόπος, όμως, αυτός τής άμοιβής και δέν είναι έπαρκής αλλά και έγειρει πολλές, δίκαιες έν πολλοίς, ένστάσεις, δεδομένου ότι είναι δεσμευτικός τής ελεύθερης διατύπωσης των ιδεών, πρωταρχικής προϋπόθεσης δημιουργίας μιās αξιόλογης λογοτεχνίας. Έκείνο, λοιπόν, πού άπομένει σ' έναν συγγραφέα είναι ή δημιουργία ενός δεύτερου επαγγέλματος, συναφούς ή όχι, γιά τήν έξεύρεση των πρός τό ζήν. Στο δεύτερο αυτό έπάγγελμα, ο συγγραφέας άντιμετωπίζεται μέ πολύ σκεπτικισμό, πού, σημειωτέον, δέν είναι και έντελώς άδικος. Τό κοινό, μ' άλλα λόγια, πού τόν άντιμετωπίζει υπό τήν δεύτερη αυτή ιδιότητά του, γνωρίζει πώς προτιμά ασύγκριτα τήν πρώτη, στην όποία θά άφοσιωνόταν ολοκληρωτικά άν άπ' αυτή κέρδιζε τήν ζωή του. Έξάλλου, γιά τό πρώτο έπάγγελμα, του συγγραφέα, πού δέν έχει καμιά οικονομική αξία, δέν τρέφουμε καμιά έκτίμηση, κυρίως έξαιτίας του έμποροκρατικού χαρακτήρα τής κοινωνίας μας. Κι εδώ ύπεισέρχονται θέματα γενικότερης παιδείας, πού μέχρι τώρα τουλάχιστον δέν μπόρεσε νά πείσει γιά τήν αξία τής λογοτεχνίας και τή συμβολή της στην γενικότερη ανάπτυξη του ανθρώπου και τής κοινωνίας. Έντούτοις παραμένει και μιá άόριστη αίσθηση στό κοινό· πώς ο συγγραφέας, δηλαδή, είναι ικανός νά δημιουργήσει κάτι, πού έμεις οι άλλοι δέν είναι δυνατόν νά δημιουργήσουμε, οποιοδήποτε μέσο κι άν χρησιμοποιήσουμε. Τό γεγονός αυτό δημιουργεί κάποιον φθόνο και δέος, κάτι πού συχνά συμβάλλει σέ μιάν άπομόνωση του συγγραφέα, γιά νά μήν πω περιθωριοποίηση.

"Όλ' αυτά δημιούργησαν μιá ιδιαίτερη κοινωνική τάξη· τήν τάξη των συγγραφέων, πού έχει τις δικές της ιεραρχίες, άξιοκρατίες, τους δικούς της κανόνες δεοντολογίας και ήθικης. Από τήν τάξη αυτή επιλέγουν, αναλόγως, και οι έκδότες. "Ε-

νας έπαρχιώτης, όμως, λογοτέχνης βρίσκειται συνήθως έξω απ' αυτή τήν τάξη. Βρίσκειται κοινωνικά απομονωμένος ή κι απόβλητος από τήν κοινωνία, όπου ζει. Αναλογίζεται, λοιπόν, κανείς τίς δυσκολίες και τή δικαιολογημένη πίκρα πού του δημιουργεί αυτή ή πραγματικότητα.

Τό λογοτεχνικό κοινό στή σύγχρονη κοινωνία έχει υποστεί μιά γενναία και καταστροφική αφαίμαξη. "Ας δοῦμε, όμως, τά πράγματα από τήν αρχή: Διακρίνουμε δύο είδη κοινού: τό λαϊκό και τό λόγιο κοινό. Τό λαϊκό κοινό τρεφόταν ανέκαθεν από τήν παραλογοτεχνία. Σήμερα τρέφεται περισσότερο από τήν μονοδιάστατη τηλεόραση, από τό εικονογραφημένο (χωρίς λόγο) βιβλίο, από τά φθηνά ρομάντζα και λοιπά. Έξάλλου ήταν πάντα πολύ δύσκολο ένα βιβλίο νά εκφύγει από τό χώρο του λόγιου κοινού και νά μπει στό λαϊκό. Ήταν και είναι τά λεγόμενα «μπέστ σέλερς», πού ολοένα και σπανίζουν. Τό λόγιο κοινό δημιουργείται από τήν συνεχή έπαφή μέ τή λογοτεχνική παραγωγή. Ποιά έπαφή και μάλιστα συνεχή έχει ο κάτοικος τής Δράμας;

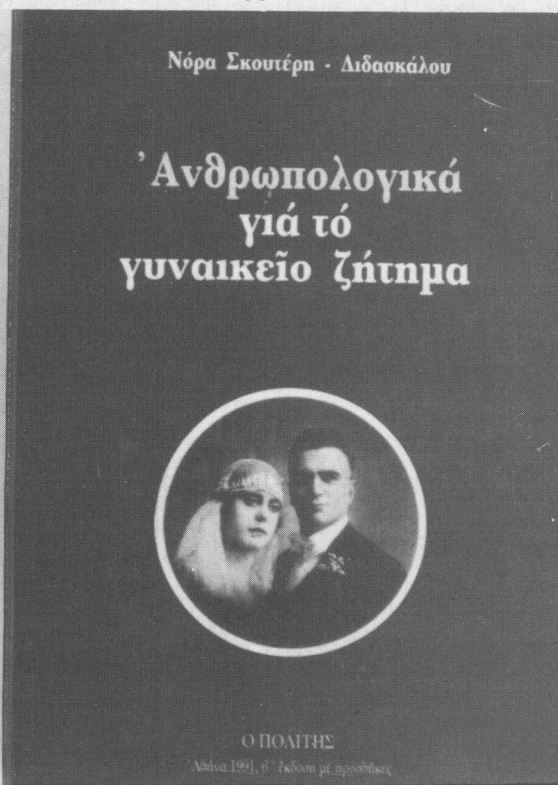
Έγώ δέν θά 'βρισκα, όμολογώ, έναν τέτοιο τρόπο, μιās και δέν είδα νά υπάρχει ένα τέτοιο βιβλιοπωλείο στήν πόλη. Πώς, όμως, νά υπάρχει, αφού τό λογοτεχνικό βιβλίο διατίθεται σέ τρία —μόνον τρία— βιβλιοπωλεία τής Θεσσαλονίκης και σέ δέκα, μόνον πάλι, των 'Αθηνών; "Ετσι ο άναγνώστης, ο λόγιος άναγνώστης πέφτει θύμα ενός πρωτοφανούς εκδοτικού μάρκετιγκ, μιās λυσαλέας διαφήμισης, μιās σειράς σλόγκαν πού τείνουν νά αντικαταστήσουν τήν κριτική και δημιουργούν μιά πλασματική ή, όπως είπα, πλαστή εικόνα τής λογοτεχνικής μας πραγματικότητας. Τό νά ζητήσω τή συνδρομή τής γενικότερης παιδείας μου, του προσωπικού μου γούστου, τής γνώμης άλλων επαιόντων τής «έπίσημης» κριτικής είναι μάλλον μάταιο και πολύ συζητήσιμο.

Άλλά πρέπει, κοντά σ' όλα αυτά, νά επισημάνουμε και τό ρόλο πού παίζουν πάνω στίς εξέλιξεις τής λογοτεχνίας οι κοσμογονικές αλλαγές πού έχουν επέλθει, κυρίως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στους τομείς τής πληροφόρησης, τής έπι-

κοινωνίας και τής αισθητικής απόλαυσης. Άλλαγές πού ξεκινούν από τήν είσοδο στους τομείς αυτούς άλλων γλωσσών: κυρίως τής γλώσσας τής εικόνας και των κομπιούτερ, πού τείνουν νά εκπαραθυρώσουν τόν πολυδιάστατο γραπτό λόγο. Μιά τέτοια έπιπεδοποίηση τής γνώσης, τής έκφρασης και τής αισθητικής απόλαυσης θά είναι πραγματικά καταστροφική για τόν άνθρωπο, μιās και θά υπέσκαπτε τήν ίδια τήν ανθρώπινη φύση του. Θά πρέπει, λοιπόν, νά στηρίξουμε τίς έλπίδες μας σέ μιά έπανορθότωση τής παιδείας και γενικότερα τής ανθρώπινης δραστηριότητας, καθώς και στήν άναζωογόνηση των τόσο παραμελημένων στήν έποχή μας άνθρωπιστικών αξιών. Τότε, ίσως νά βρισκαμε κάποια πεδία συνεργασίας όλων των γλωσσών, μέ άποτέλεσμα ο άνθρωπος νά πάρει στά χέρια του ξανά τή μελλοντική του τύχη.

Τό κείμενο αποτέλεσε τήν εισήγηση του συγγραφέα στό Συμπόσιο τής Δράμας, πού πραγματοποιήθηκε τό 1989.

Κυκλοφορούν από τίς εκδόσεις «Πολίτης»

Μιχάλης Μοδινός,

Τοπογραφίες. Οικολογική θεωρία του ελληνικού περιφερειακού χώρου, ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, 1990.

Δέν θα ήταν υπερβολή νά ισχυριστούμε ότι ο Μιχάλης Μοδινός, με τό νέο του βιβλίο *Τοπογραφίες*, ένα από τά πιά προωθημένα έργα πολιτικής οικολογίας στή χώρα μας σήμερα, σκέπτεται και γράφει (σ)τά δρια μιάς αντίφασης. Μιάς αντίφασης γιά τήν ώρα ριζικής και ίσως ανεπίλυτης, άλλιοι θά ισχυριστούν ότι είναι ψευδής εκ γενετής, εξαιτίας τού τρόπου μέ τόν όποιο τίθενται τά προβλήματα από τό συγκεκριμένο ρεύμα σκέψης.

Οί *Τοπογραφίες*, ένα βιβλίο πού ταλαντεύεται συνεχώς ανάμεσα στήν επιστημονική άρτιότητα και στό δοκίμιο, άρα και στήν «νοσταλγική» κατάθεση βιωμάτων, επιχειρούν νά ανατάμουν τή συγκεκριμένη πορεία πού άκολούθησε στόν ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό ή «ανάπτυξιακή ιδεολογία» και οι πρακτικές της. Η καταγγελία αυτής τής ιδεολογίας και τών άποτελεσμάτων πού επέφερε, ή καταγγελία τού αναπτυξιακού μοντέλου πού επιβλήθηκε, τίς περισσότερες φορές μέ αυταρχικό τρόπο, οδηγούν σέ μιά και μόνη ριζοσπαστική διέξοδο. Τήν υιοθέτηση στόχων διαφορετικών από τούς σημερινούς, «στόχων πού θά άμφισβητούν τήν έννοια τής ανάπτυξης καθεαυτήν, πιθανότατα αντικαθιστώντας τήν μέ τήν έννοια τής διαχείρισης. Η οικολογική κριτική μπορεί από τώρα νά φαντάζεται μιά κοινωνία άποκεντρωμένη σέ όλα τά επίπεδα».

Η άποκέντρωση, έννοια-κλειδί γιά τόν συγγραφέα, είναι τό δχημα μιάς νέας χωρικής - περιβαλλοντικής διευθέτησης, πού θά αναδεικνύει τόν περιφερειακό χώρο άν δχι σέ ένα αυτάρκες κέντρο, τουλάχιστον θά τού εγγυάται μιά ζωντανή αυτοδύναμη παρουσία, μέσα από μιά σχετικά άυτοτελή, δηλαδή οικεία, ρύθμιση τών προβλημάτων του. Δέν πρόκειται φυσικά γιά κάποια άνεύρετη και άδύνατη συμφιλίωση ανάμεσα στό κέντρο και τήν περιφέρεια, ούτε γιά μιά επιφανειακή «μεταφορά» εϋθυνών διοικητικού τύπου, δέν έχουμε δηλαδή νά κάνομε μέ κανενός είδους άποσυγκέντρωση. Αν τό δλο πρόβλημα είναι ή κοινωνική άνασυγκρότηση, πού μόνη αυτή μπορεί νά στηρίξει ένα παραγωγική αναβάθμιση, άν τό σωστό είναι νά μήν βάζουμε τό κάρο μπροστά από τά άλογα, άν τό πάν είναι ή κοινωνική σχέση σέ δλη τήν πολυπλοκότητά της,

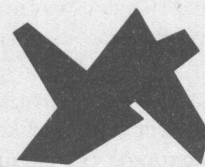
τότε ή συντριβή τού πολιτικού δεσμού πού τήν οργανώνει και τήν αναπαράγει, ή διάλυση και τών δύο πόλων του, κέντρο - περιφέρεια, ό πολλαπλασιασμός άκεντρων «κέντρων» (και δχι κέντρων άπόκεντρων), πού νά στηρίζονται σέ έναν ύγιή κοινωνικό άξονα, άν μέ άλλα λόγια τό πρόβλημα είναι δχι κάποιοι οικονομικοί δείκτες πού κάνουν τή ζωή δύσκολη αλλά οι άνθρωποι και ό περιβάλλον χώρος τους, τότε τό παιγνίδι τής επικοινωνίας όφείλει νά ξαναπαιχθεί εκεί πού όλα... παίζονται: στήν *περιφέρεια*.

Πού βρίσκεται όμως ή αντίφαση γιά τήν όποία κάναμε λόγο στήν αρχή; Είναι πολύ δύσκολο νά τήν άποτυπώσουμε στήν πληρότητά της, στό πλαίσιο αυτής τής παρουσίας. Ένω ή «ανάπτυξιακή» ιδεολογία καταγγέλλεται, επιζητείται ταυτόχρονα ή παραγωγική αναβάθμιση. Πώς, θά μπορούσε κάποιος νά άναρωτηθεί, από τή στιγμή πού δχι μόνο έχουμε καταλήξει στή μή - ούδετερότητα τού αναπτυξιακού μοντέλου, αλλά και τό χαρακτηρισμα επιπλέον ως «έν δυνάμει» φορέα τής ύπανάπτυξης; Δύο είναι οι ένδεχόμενες άπαντήσεις. Η πρώτη: Η άναζήτηση ενός νέου, εναλλακτικού παραγωγικού μοντέλου. Η δεύτερη: Η έπιστροφή στά περασμένα, ή καθολική άρνηση τού «βιομηχανισμού». Διατείνομαι ότι ό Μιχάλης Μοδινός δέν υιοθετεί καμία από τίς δύο άπαντήσεις στήν άπολυτότητά τους. Και αυτό γιατί είναι σαφώς ύποψιασμένος γιά τά άποτελέσματά τους. Και οι δύο, μέ τόν τρόπο τους και μέσα από διαφορετικές ιδεολογικές έπεξεργασίες, συγκροτούνται στή βάση ενός περιρέοντος ιρασιοναλισμού, ενός κοινωνικού αρχαϊσμού. Αυτό σημαίνει ότι άπορρίπτει και τίς δύο; Καθόλου. Επιχειρεί νά τίς συγκεράσει, δηλαδή νά τίς υπερβεί διαλεκτικά, ζητώντας άκόμα και τήν βοήθεια αυτού τού μοντέλου πού έχει κατακεραυνώσει, τού «ανάπτυξιακού». Η «θεωρητική» λύση πού προτείνει, γιά παράδειγμα, στή μελέτη του γιά τόν Άμβρακικό Κόλπο (τό βιβλίο είναι «σπονδυλωτό», άναφέρεται σέ μιά σειρά «στρεβλώσεων» τού περιφερειακού χώρου, Πρέσπες, Χάλκη, Δράνα, Άχελώς, Β. Εύβοια, Μήλος, Βοιβήδα, Πήλιο) συνοψίζεται στήν εξής πρόταση: «... Η άνάγκη τής προστασίας προβάλλει επιτακτική μέ τή διττή έννοια: τήν *ανάπτυξιακή* και τήν *οικολογική*, πού γιά μιά φορά είναι ύποχρεωμένες νά συνεργασθούν προκειμένου, τουλάχιστον, νά επανέλθουμε στά *περασμένα*» (οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

Κάποιος θά μπορούσε εδω νά διαγνώσει τήν έπήρεια μιάς «τεχνοκρατι-

κής» αντίληψης: κάποιος άλλος, πού θά έριχνε τό βάρος στήν καθαρά οικολογική πλαίσισωση τού προβλήματος, τήν άναμφισβήτητη κυριαρχία τού όμώνυμου ρεύματος σκέψης: κάποιος τρίτος, τέλος, άκουμπώντας στά «περασμένα», θά άνακάλυπτε τά ψήγματα μιάς νοσταλγίας «λαϊκίστικου» τύπου. Τίποτα άπ' όλα αυτά. Η, μάλλον, δλ' αυτά ύπάρχουν έν σπέρματι. Η ουσία τού προβλήματος είναι άλλου. Η λύση τής αντίφασης δέν περνά μέσα από τήν ύποκατάσταση τών λέξεων και τών νοημάτων τους αλλά μέσα από τήν αντικατάστασή τους. Άλλά μήπως αυτό τό πρόβλημα, τό πρόβλημα μιάς «άλλης» σύνθεσης, ή άγωνία γι' αυτήν δέν μας είναι τόσο οικεία; Μήπως και αυτό δέν είναι δλη ή ιστορία γιά μιά «άλλη» Άριστερά;

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Βασίλης Κάλφας
Μιχ. Κοπιδάκης
Δημ. Κυρτάτας

Τά έσόμενα

ή άγωνία τής πρόγνωσης
τούς πρώτους χριστιανικούς
αϊώνες,

Έκδόσεις Καρδαμίτσα, 1990, σελ.
144.

«Η έννοια γιά τό μέλλον, τήν πρόγνωση του και, άν είναι δυνατόν, τόν επηρεασμό του χαρακτηρίζει όλες τίς ανθρώπινες κοινωνίες», σημειώνει στήν «Εισαγωγή» τών *Έσομένων* ό Δημήτρης Κυρτάτας. Τά «έσόμενα» είναι αυτά πού θά γίνουν, τά μελλούμενα πού δέν τά ξέρουμε, αλλά πού άτομα μέ χαρισματικές ιδιότητες μπορούν νά τά προβλέψουν: «Κάλφας Θεοτορίδης, οίωνοπόλων δχ άριστος, δς ήδη τά τε έόντα τα τ' έσόμενα πρό τ' έόντα».

Γύρω απ' αυτό τό θέμα συγκεντρώθηκαν όρισμένες μελέτες τών Βασίλη Κάλφα, Μιχάλη Κοπιδάκη και Δημήτρη Κυρτάτα, μελέτες πού παρουσιάστηκαν σ' έναν κύκλο διαλέξεων πού είχε οργανωθεί τό φθινόπωρο τού 1989 στή Φιλοσοφική Σχολή τού Πανεπιστημίου Κρήτης. Τό θέμα, ή πρόφητεία στήν ελληνική αρχαιότητα, ιδιαίτερα στούς μεταχριστιανικούς χρόνους: «*Άστρα, όνειρα, μαγεία και προφητείες στήν ελληνική αρχαιότητα*» (Κυρτάτας), «*Η πικρία τής γνώσης*», *Ίωάννου Άποκάλυψη* (Κοπιδάκης), «*Η άστρονομική μέθοδος τού Κλαυδίου Πτολεμαίου*» (Κάλφα), «*Επιστήμη και μυθολογία στήν αρχαία άστρολογία*» (Κάλφα), «*Ίερεις και προφήτες στόν πρώιμο χριστιανισμό*» (Κυρτάτας) και «*Έκσταση, άσκησιμός και προφητεία*» (Κυρτάτας).

Γιά τούς ειδικούς, ιστορικούς, ανθρωπολόγους, φιλολόγους, θρησκευολόγους, φιλοσόφους, οι μελέτες αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον καθώς εστιάζουν τήν προσοχή τους σέ προβλήματα πού ένώ έχουν νά κάνουν μέ τίς ψυχικές ανάγκες τών λαϊκών ανθρώπων τού αρχαίου κόσμου και τίς συνάδουσες συμπεριφορές, και παρά τό πλούσιο πραγματολογικό ύλικό πού έχει συσσωρευτεί, λίγο έχουν προσεχθεί από τούς μελετητές τής αρχαιότητας, και έν πάση περιπτώσει στόν τόπο μας ελάχιστα.

Όστόσο, οι συναρπαστικές, θά μπορούσα νά πώ, αυτές μελέτες πού συγκεντρώθηκαν στά *Εσόμμενα* είναι ερευνητικές και για τόν μή ειδικό αναγνωστή. Και ό μή ειδικός έχει, έν πάση περιπτώσει, μία ιδέα τού αρχαίου κόσμου, κάτι ξέρει για τόν μάντη Κάλφα, τούς οίανσοκόπους, τούς προφήτες, τούς άσκητές και έρημίτες, άκουσε τή Μ. Παρασκευή τό «*Ηλί ήλί λαμά σαβαθθανί*», κάπως θαμπώθηκε από τό μυστήριο τής *Άποκάλυψης* τού *Ίωάννη*, έχει άκούσει για τό «*λαλεΐν γλώσσαις*» τού *Άποστόλου Παύλου*, κάτι ξέρει για τό κλίμα έκστασης πού επικρατούσε στίς πρωτοχριστιανικές κοινότητες. Αύτά πού ξέρουμε όμως οι βέβηλοι είναι καλά φωλιασμένα μέσα στό μύθο, τό ενδιαφέρον μας γι' αυτά δέν ξεπερνά τήν περιέργεια και τό άσκοπο ξόδεμα τού συνταξιούχου πού συγκεντρώνει έγκυκλοπαιδικές γνώσεις.

Τά *Εσόμμενα*, εκτός τού ότι άνοιγουν πραγματικά τήν όρεξη για νά μάθει κανείς περισσότερο, αϊφνιδιάζουν τόν άμύητο καθώς τού άνοιγουν δρόμους πού δέν είχε ύποψιαστεί. Τού οργανώνουν τή σκέψη και τά λγα πού ξέρει. Νά πάρω δύο και μόνο παραδείγματα πού θεμελιώνουν τήν προτροπή για τό

διάβασμα αύτου τού μικρού βιβλίου:

«Άπό τή μία μεριά, άπομονωμένοι αυτόνομοι άσκητές, έρημίτες και μοναχοί, από τήν άλλη τό ιερατείο, έλεγχόμενο από τούς κατά τόπους επισκόπους. Η διχοτομία τής θρησκευτικής εκπροσώπησης τών πιστών μās παραπέμπει, σέ μεγάλο βαθμό, στή διάσταση πόλης και ύπαίθρου, καθώς ή επισκοπική έξουσία άσκούσαν πίο άμεσα στούς άστικούς πληθυσμούς, ένώ οι χωρικοί στρέφονταν συχνά για πνευματική καθοδήγηση στούς έρημίτες και άσκητές. Στο μέτρο πού ή διάσταση πόλης και ύπαίθρου άποτύπωνε μιάν από τίς καθοριστικότερες κοινωνικές αντίθεσεις τής ύστερης αρχαιότητας, οι σχέσεις μεταξύ τών δύο φορέων θρησκευτικής έξουσίας έμπεριείχαν στοιχίας έντασης, πού κάποτε έφταναν σέ άνοιχτή σύγκρουση.» (Κυρτάτας, σ. 121).

Τό άλλο παράδειγμα απ' τή μελέτη τού Μ. Κοπιδάκη για τήν *Άποκάλυψη* τού *Ίωάννου*: «*Ένας άγγελος κατεβαίνει απ' τόν ουρανό και δείχνει στόν Ίωάννη ένα βιβλιαριδίο άνοιγμένο.*

«Λάβε και κατάφαγε αυτό», τού λέει μία φωνή, «και πικρατεί σου τήν κοιλίαν άλλ' έν τώ στόματί σου εσται γλυκύ ως μέλι. και έλαβον τό βιβλιαριδιον εκ τής χειρός τού άγγέλου και κατάφαγον αυτό και ήν έν τώ στόματί μου ως μέλι γλυκύ· και οτε έφαγον αυτό επικράνη ή κοιλία μου.»

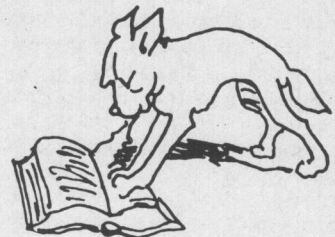
Κι ό Κοπιδάκης, άφου έρευνά μέ έμβρίθεια τά τής βιβλιοφαγίας στόν αρχαίο κόσμο (έξου κι οι σημερινές μεταφορές στή γλώσσα μας: βιβλιοφάγος, καταβροχθίζω τά βιβλία, βιβλιοσκώληξ, άναγνωστική βουλμία, πνευματική τροφή, όρεξη για διάβασμα κ.λπ.), επιλογίζει:

«Η γνώση είναι καρπός μέ εύγευ στο περίβλημα άλλά μέ πικρό πυρήνα. Η γνώση σχεδόν σέ όλες της τις μορφές είναι κατάκτηση επικίνδυνη και όδυνηρή επειδή είναι προνόμιο θεικό πού δέν εκχωρείται στόν άνθρωπο άτιμωρητί (...). Η μόνη ίσως γνώση πού επιτρέπεται ν' άποκτήσει ό άνθρωπος είναι ή επίγνωση τής φθαρτής ύπαρξής του, τής μηδαμινότητάς του. Συνεπώς τό κατ' έξοχήν σύμβολο τής γνώσης, τό βιβλίο, πρέπει νά είναι πικρό.» (σελ. 38).

Ό άπαγορευμένος για τούς Πρωτόπλαστους καρπός τής γνώσης τού κα-

λού και τού κακού είναι άκόμη άπογορευμένος, οι έξ άποκαλύψεως αλήθειες δέν χαρακτηρίζουν μόνο τόν αρχαίο κόσμο.

Άγγελος Έλεφάντης

Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδη

Η έκρηξη τού έθνικισμού, ό βαλκανικός και ευρύτερος περίγυρός του, έκδ. Παρασκευή, 1991.

Δέν γνωρίζουμε τούς γείτονές μας τούς Βαλκάνιους. Τό φράγμα τών γλωσσών, οι έθνικιστικές προκαταλήψεις, ό πολιτικός άπομονωτισμός και μία σοβινιστική παιδεία όρθωσαν τείχη ανάμεσα σέ γείτονες. Για τόν βαλκανικό περίγυρο ό πολύς κόσμος έχει στή διάθεσή του ελάχιστα μέσα. Στή καλύτερη περίπτωση όρισμένες έντιμες δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις και άρθρα γραφίσει.

Τέτοια είναι ή περίπτωση τού Λεωνίδα Χατζηπροδρομίδη πού για χρόνια έζησε στό Βελιγράδι, ανταποκριτής έφημερίδων και περιοδικών. Τώρα έχει συγκεντρώσει σέ ένα τόμο κείμενά του πού είχαν δημοσιευτεί τά τελευταία δύο χρόνια, κυρίως στήν *Ελευθεροτυπία*, κείμενα πού περιγράφουν βήμα τό βήμα τά γεγονότα πού άλλαξαν τή μορφή τής Γιουγκοσλαβίας άλλά και πού δίνουν ύλικό για θεωρήσεις σχετικά μέ τή γενικότερη κοινωνική και οικονομική της κατάσταση. Είναι κείμενα πού, αν και γράφονταν μέσα στή ρευστότητα τής επικαιρότητας, δίνουν ώστόσο έρεθίσματα για τήν κατανόηση τής κατάστασης μιάς πολυεθνικής και ιστορικά τραυματισμένης κοινωνίας όπως ή Γιουγκοσλαβική, μιάς κοινωνίας όπου ξεχύνεται άγριος ό έθνικισμός. Γιατί ή γνήσια επαναστατική προέλευση τού Γιουγκοσλαβικού καθεστώτος, πού θεμελιώσε ό Τίτο, δέν μπόρεσε έν τέλει νά άναιρέσει τίς δυσλειτουργίες πού δημιουργούσαν μηχανισμούς άνεξέλεγκτους, πού

τελικά καθήλωναν άτομα και κοινωνικές ομάδες στην απάθεια και την ανόρεκτη κατανάλωση μύθων για επιτεύγματα και «αυτοδιαχειριστικές» συγκαλύψεις των προβλημάτων. «Όλες εκείνες οι γκριζες μέρες», γράφει ο Χατζηπροδρομίδης, «όλες εκείνες οι αναβολές της όμιλίας, όλες εκείνες οι κρυμμένες συμπεριφορές δδήγησαν τελικά σ' αυτό το χάος της εθνικιστικής εξαρσης όπου η άπωθημένη ατομικότητα βρήκε, ξανά, ένα ανιστόρητο καταφύγιο». Η κατάρρευση του «ύπαρκτου» δέν απελευθέρωσε πουθενά νέες ζωογόνες δυνάμεις για την ανασυγκρότηση αυτών των ρημαγμένων κοινωνιών· τίς έφερε πίσω εκεί που θεριεύουν τά άλογα πάθη, η άρχέγονη ένστικτη επιθετικότητα, εκεί πού τά «εγώ» δέν γίνονται ένα συμφιλωμένο «έμεις» αλλά εξατομικευμένα και κατακερματισμένα άτομα πού τό ένα εξωθείται νά κατασπαράξει τό άλλο. Ούτε η Γιουγκοσλαβία ούτε τά ύπόλοιπα Βαλκάνια ξέφυγαν άπ' αυτή τή δίνη, μιά δίνη πού άν και μάς παρασέρνει, λίγο μάς ένδιαιφέρει να τήν δούμε και νά τήν αντιμετωπίσουμε. Τά κείμενα του Χατζηπροδρομίδη έχουν αυτή τήν άρετή: δακτυλοδεικτούν μ' έπιμονή τό πρόβλημα: τήν «έκρηξη του έθνικισμού».

A.E.

Τρίαψις Λόγος 3

Άπό τίς έκδόσεις «Όδυσσέας» κυκλοφόρησε τό βιβλίο των ψυχιάτρων Φ. Σκούρα, Ά. Χατζηδημού, Ά. Καλούτση και Γ. Παπαδημητρίου *Ή ψυχοπαθολογία τής πείνας, του φόβου και του άγχους*, σέ φωτογραφική ανάπτυωση. Ή πρώτη έκδοση ήταν τό 1947. Άποτελεί μιά σημαντική μελέτη πάνω σέ ψυχοπαθολογικά προβλήματα πού είχαν δημιουργήσει η Κατοχή, ο πόλεμος, ο φόβος στον πληθυσμό τής Άθήνας. Θα μάς δοθεί η ευκαιρία νά μιλήσουμε άργότερα γι' αυτό. Τήν επανέκδοση προλογίζει ο ψυχίατρος Θανάσης Τζαβάρας.

Μαθαίνουμε όμως ότι από τήν επανέκδοση άπαλείφθηκε μιά εισαγωγή του Φίλιππου Ήλιου πού επρόκειτο νά συνοδεύσει τό έργο. Τί δδήγησε άραγε τούς ύπευθύνους τής αξιόλογης αυτής σειράς «Τρίαψις λόγος» Θανάση Καράβατο και Θανάση Τζαβάρα, όπως και τούς ύπευθύνους των εκδόσεων Όδυσσέας, στην άπόφασή τους αυτή;

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Άννας Κομνηνής, Άλεξιάς, Έκδ. Άγγρα.

Βρεττάκου Νικηφόρου, Διαμαρτυρία, Έκδ. Τρία Φύλλα.

Βρεττάκου Νικηφόρου, Συνάντηση με τή θάλασσα, Έκδ. Τρία Φύλλα.

Δήμου Μιχάλη, Πυρετός, Έκδ. Έστια.

Παπαθεοδώρου Έφης, Κεραμεικός, Έκδ. Όμβρος.

Πιπίνη Γιάννη, Άναγραμματισμοί, Έκδ. Νεφέλη.

Ροζάνη Στέφανου, Περιφραστική σπουδή, Έκδ. Άγγρα.

Τριώδιο, (Βαλλίσματα), Έκδ. Άγγρα.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Βαβούρα Γιάννη, Θέματα οικονομικής πολιτικής, Έκδ. Κριτική Έπιστημονική Βιβλιοθήκη.

Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ή διεπιστημονική προσέγγιση τής ανάπτυξης — 1ο Διαπανεπιστημιακό Διεπιστημονικό Συνέδριο, Μάιος 1989, Έκδ. Παπαζήση.

Κωστή Κώστα, Άγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα, Όψεις τής ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο, (1919-1928), Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης τής Ελλάδος.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ήλιου Μαρίας, Έκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική, Έκδ. Πορεία.

Παπαρίζου Χρήστου Α., Έπικοινωνιακή προσέγγιση, Έκδ. Νέας Παιδείας.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Καραγάτση Μαρίας, Λίθινες εικόνες τής Άνδρου, Άνδριακά Χρονικά - 18, Καϊρειος Βιβλιοθήκη.

Οικονόμου Ζήση, Ή γυναίκα τής άνδροκρατίας και οι κοινωνίες των ύπερκαταναλώσεων, Έκδ. Πολύτυπο.

Πάντου Θόδωρου, Τό χρώμα, σύλληψη, αντίσπλληψη, αίσθηση, πρακτική, Έκδ. Κάλβου.

Παπαδημητρίου Γ., Κατσούλη Δ., Τοπική Αυτοδιοίκηση — Όδηγός μελέτης, Έκδ. Άντ. Ν. Σάκκουλα.

Rhodes F.H.T., Ή εξέλιξη τής ζωής, Έκδ. Πορεία.

Sir James George Frazer, Ό χρυσός κλώνος, Μελέτη γιά τή μαγεία και τή θρησκεία, Έκδ. Έκάτη.

Σούγκαρμαν Μπάρν - Ζαφειρίδη Φοίβου, Οι θεραπευτικές κοινότητες: άπάντηση στα ναρκωτικά, Έναλλακτικές Έκδόσεις «Κομμούνα».

Παλαμά Κωστή, Άρθρα και χρονογραφήματα, (τόμος πρώτος), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

Παλαμά Κωστή, Άλληλογραφία (τόμος πέμπτος), Γράμματα στη Στέλλα Διαλέτη (1929-1934), Ίδρυμα Κωστή Παλαμά.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Βακαλόπουλου Κωνσταντίνου Α., Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του Πασαλικιού Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αι., Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας.

Bridge F.R., - Bullen R., Οι μεγάλες δυνάμεις και τό ευρωπαϊκό κρατικό σύστημα, 1815-1914, Έκδ. Παρατηρητής.

Μουτάφτσιεβα Βέρα, Άγροτικές σχέσεις στην Όθωμανική Αυτοκρατορία (15ος - 16ος αι.), Έκδ. Πορεία.

Οικονομίδη Φοίβου, Οι προστάτες. Ή άληθινή ιστορία τής Άντίστασι, Έκδ. Όρφείας.

Οικονομίδη Φοίβου, Ελλάδα ανά σέ δύο κόσμους, Έκδ. Όρφείας.

Σουητώνιου Γάιου, Ή ζωή των κάρων (1. Ίούλιος Καίσαρ), Έκδ. Ι. Λαρσκήνιο.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Πλίμακ Γεβγένη, Ή πολιτική διαθήκη του Λένιν, Έκδ. Σύγχρονη Έποχή.

Τσιπκό Α.Σ., Οι πηγές του σταλινισμού, Έκδ. Θεμέλιο.

Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ., Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Άγγουράκης Μ., Προσεγγίσεις — Κοινωνική δομή και Άριστερά, Έκδ. Σύγχρονη Έποχή.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ — ΔΟΚΙΜΙΟ

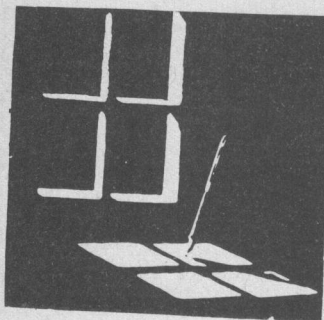
Άριές Φιλίπ, Δοκίμια γιά τό θάνατο στη Δύση, Έκδ. Γλάρος.

Καραφύλλη Γρηγόρη, Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία, Όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη, τέλη 19ου - άρχές 20ου αι., Έκδ. Βάνιας.

Μαλεβίτση Χρήστου, Δυτικά τής Έδέμ — Δοκίμια του εικοστού αιώνα, Έκδόσεις των Φίλων.

Μπιτσάκη Εύτύχη, Διαλεκτική και νεότερη φυσική, Έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ

Αγαπητέ Πολίτη,

Ο συνάδελφος Γιώργος Κόκκινος αποφάσισε να επικοινωνήσει με άλλους —συναδέλφους και μή— μέσω του *Πολίτη*, δημοσιεύοντας τώ κείμενο «Λήψεις, καταλήψεις, αντίληψεις» στο τεύχος 111. Θά ενδιαφέρεται φαίνεται και ο ίδιος για την ανάδραση του κειμένου και ως τέτοια ως έκληψη αυτή ή επιστολή. Έξάλλου ο καθένας μας αποτελεί τόν καθρέφτη όπου ο άλλος μπορεί να δει «άφιασί-δωτο τό πρόσωπό του».

Αν και τό κείμενο έχει χαρακτήρα «αυτοκριτικό», όπως δηλώνει ο δράστης, δέν μόρεσα να καταλάβω και πολλά πράγματα. Θές γιατί είμαι φυσικός (άρα κατά τεκμήριο θετικιστής) θές γιατί έχω μειωμένο IQ, έψαξα να βρω τίς «γενικότερες ενστάσεις» για τόν «ιδεολογικό προσανατολισμό τών μαθητών» (υπήρχε τέτοιος;) αλλά και τήν «υστερόβουλη υπεράσπιση του κινήματος τών μαθητών από μέρους μας» (ποιοί, δηλαδή, οί καθηγητές; Όλοι; Κι όλοι υστερόβουλοι;) χωρίς έπιτυχία.

Συνάδελφε Κόκκινε, ντρέπομαι, αλλά όμολογώ! Δέν καταλαβαίνω! Μίλα πιό καθαρά, χωρίς άμφισημίες και άριστολογίες. Άρκετά μπερδεμένοι είμαστε, μή μής τά κάνεις χειρότερα. Πές μας τίς άπόψεις σου για τίς καταλήψεις και όλα τά συναφή, χωρίς φιλοριττορες και λεκτικούς άκροβατισμούς. Ποιοί είναι τέλος πάντων οί «φύλακες» που «φοβήθηκαν και τρέχουν να κρυφτούν στα όστεοφυλάκια τών ιερών παραδόσεων» και ποιοί οί «άσπιλοι διανοούμενοι που κολυμπάμε σα χέλια στο τέναγος της μετανεωτερικής κουλτούρας, άπθώντας στις βάθιες σπηλιές του άσυνειδήτου τή φλόγα μιάς ρήξης...!» κ.λπ. κ.λπ.

Και γιατί χολοσκάω; Θά μπορούσα να τό προσπεράσω αυτό τό κείμενο κι «άπό δώ πάλι κι οί άλλοι». Ωστόσο ύπάρχουν κομμάτια που τά κατάλαβα πολύ καλά. Όπως εκείνο τό «Ντρέπομαι έπειδή στα τμήματα που διδάσκει ιστορία, δέν έχω άκόμα καταφέρει να έπιτύχω τό παραμικρό» καθώς και κείνο τό «κάθε φορά που παίρνω στα χέρια μου ένα μαθητικό γραπτό και νομίζοντας ότι κοιτώ τόν έαυτό μου στον καθρέφτη, να φορτώνω στην

καμπούρα μου πλήθος κατηγορίες και ανάθεματα... Έδω λοιπόν καταλαβαίνομαστε και συμπάσχουμε. Κι εγώ τά ίδια με σένα παθαίνω. Και σκέφτομαι πώς μιά και είμαστε όμοιοπαθείς και πάσχουμε για τά ίδια πράγματα, άνάγκη μεγάλη είναι να βρούμε μιά κοινή και άμοιβαία κατανοητή γλώσσα. Μπας και καταφέρουμε κάποτε να ψάξουμε μαζί και για τό «δέον γενέσθαι», άνασταίνοντας (Άμήν) τή χαμένη συλλογικότητά μας, ως εκπαιδευτικοί και ως... άριστεροί (!). Έτσι δέν θά «είμαστε άναγκασμένοι να έλπίζουμε», θά έχουμε λόγους να έλπίζουμε.

Μέ άγάπη
Θανάσης Καλαϊτζίδης
ΓΕΛ Μαντουδίου

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Λάβαμε και δημοσιεύουμε τήν παρακάτω επιστολή του κ. Γ. Φλουρή, από τό Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έπεται και ή άπάντηση του συνεργάτη μας Γιώργου Μαργαρίτη.

Κύριε διευθυντά,

Σέ σχέση με όσα αναφέρονται στο άπαράδεκτο και συκοφαντικό δημοσίευμα του κ. Μαργαρίτη (περιοδικό *Ό Πολίτης*, τεύχος 109, Νοέμβριος 1990, σελ. 8) σας γνωρίζουμε τά έξής:

α) Τό 1984-85 γράφτηκαν στο Τμήμα 150 φοιτητές. Από αυτούς όλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους και πήραν πτυχίο από τό Τμήμα 103, εκ τών όποιών οί 7 μέ άριστα.

β) Τό 1985-86 γράφτηκαν στο Τμήμα 150 φοιτητές. Από αυτούς όλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους και πήραν πτυχίο από τό Τμήμα 92, εκ τών όποιών οί 7 μέ άριστα.

γ) Τό 1986-87 γράφτηκαν στο Τμήμα 150 φοιτητές. Από αυτούς όλοκλήρωσαν τίς σπουδές τους και πήραν πτυχίο από τό Τμήμα 89 φοιτητές, εκ τών όποιών οί 8 μέ άριστα.

Τά περί «μηχανισμών παραγωγής άριστούχων» και τά άλλα «μαργαρίτεια» του κ. Μαργαρίτη, που περιέχονται στο δημοσίευμα αυτό, είναι επινοήματα τής δικής του φαντασίας. Αν λοιπόν ο κ. Μαργαρίτης άναζητά «παπαγάληματα άπερίγραπτης άθλιότητος», τότε κακώς τά άναζητά στο δικό μας Τμήμα. Οί χαρακτηρισμοί έί-

ναι δικοί του και μάλλον θά πρέπει να τούς χρησιμοποιήσει για τίς δικές του ένέργειες και πράξεις.

Μέ τιμή
Ό πρόεδρος του Τμήματος
Γεώργιος Σ. Φλουρης

Η άπάντηση του κ. Μαργαρίτη:

Σέ άρθρο που άναφερόταν στα στάδια περί προσλήψεως τών «άριστων» στο Δημόσιο ύπήρχε παράγραφος που έθιγε τά σχετικά με τίς πρόσ τό «άριστα» διαδρομές στο Παιδαγωγικό Τμήμα (Δ.Ε.) του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οί έπικεφαλής του Τμήματος προκάλεσαν λαίλαπα επ' αυτού σχετικά με τήν όποία έχω να παρατηρήσω προς τό παρόν τά έξής:

Πρώτον: Έχω βαρεθεί να συλλέγω έπιστολές άγανάκτησης, χαρακτηρισμούς, άναφορές προς τούς «προϊσταμένους» μου, άπειλές για «παρπομπές» και «ποινολογήσεις». Η πρακτική τής τρομοκράτησης τών «κατωτέρων» που μιλούν πολύ δέν εφαρμόζεται —στον χώρο που μäs άπασχολεί— μόνο στο πρόσωπό μου και άποκαλύπτει αντίληψεις ικανές να μεταβάλουν τά όποια σοβαρά σε κομωδιές μέσα από τήν παλιά καλή συνταγή: τήν ύπερβολή.

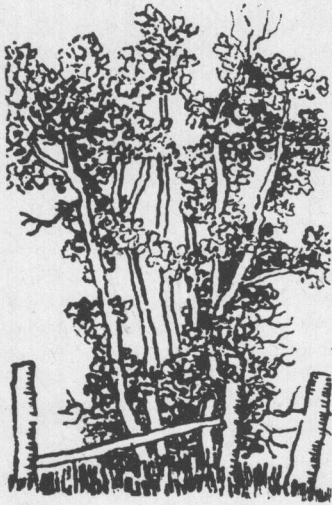
Δεύτερον (έπί τής ουσίας): Η στατιστική με τήν όποία με «άποστομώνετε» πάσχει προφανώς εκ κατασκευής. Από αυτήν, για παράδειγμα, προκύπτει ότι, χρόνια τώρα, ύπάρχουν μερικές έκατοντάδες φοιτητές στην «έπανεγγραφή» καθώς (έννοείται;) άδυνατούν να ακολουθήσουν στον δρόμο προς τό πτυχίο. Σοβαρά; Και έπειτα, γιατί σταματά ή στατιστική στο 1986-87; Αναφέρθηκα στην τρέχουσα κατάσταση και όχι στην ιστορική διάσταση του θέματος. Και είναι γνωστές οί άλλαιές (όχι πάντα προς τό χειρότερο) που συνοδεύουν τίς «αυτονομήσεις» τών Τμημάτων.

Τρίτον (έπί τής ουσίας): Παραξενεύει τό έπίπεδο τών ίματιών σε σχέση με τό έπίπεδο τών παρεχόμενων γνώσεων, όταν τό θέμα έχει άπασχολήσει κατά καιρούς και τό Τμήμα σας τό ίδιο. Υπενθυμίζω τίς έντονες δυσκολίες στην στελέχωση του τελευταίου και τήν προσφυγή σε άλληλοδιδασκικές μεθόδους (με τήν άπόσπαση δασκάλων από τά σχολεία τής περιοχής). Άπορώ για τό που στηρίζετε τήν βεβαιότητά σας για τήν ποιοτική έπαρκεια τών πολύμορφων αυτών εκπαιδευτικών διαδρομών, που ή άνάγκη έχει έπιβάλει στο Τμήμα σας. Πολύ δε περισσότερο καθώς υποθέτω ότι και έσεις, όπως κι εγώ για ζητήματα τής ειδικότητάς μου, είστε άποδέκτες φοιτη-

τικών διαμαρτυριών σχετικά με τα παραπάνω.

Τέταρτον (καί τελευταίο για την ώρα): Δέν θεωρώ δικαίωμα αλλά υποχρέωσή μου τό νά δημοσιογραφώ και νά κρίνω. Ή κοινωνία αὐτή μᾶς πληρώνει κυρίως γιά νά τήν ἀλλάξουμε, νά τήν κάνουμε καλύτερη καί αὐτή ἡ ἐντολή δέν μπορεῖ νά κλειστεῖ σέ στενά δημοσιοὑπαλληλικά πλαίσια. Ἄν καί δέν νομίζω ὅτι μοιάζουμε σέ πολλά, ἐλπίζω ἐδῶ τουλάχιστον νά συμφωνεῖτε.

Γιώργος Μαργαρίτης

ΑΠΑΙΤΟΥΝΤΑΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ

Ἄγαπητέ Πολίτη,

Ἦδη συμπληρώθηκε ἕνας χρόνος καί βάλει ἀπό τήν ἄδοξη κατάρρευση τῶν «σοσιαλιστικά» καθεστώτων τῆς (πρώην) Ἄν. Εὐρώπης καί οἱ θεωρίες περί τούτων λόγους πού προκάλεσαν τό τέλος τοῦ κομμουνιστικοῦ ὄνειρου κ.λπ. πληθαίνουν ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης (βλέπε, π.χ., τήν ἀνάλυση τοῦ Β. Ζουναλῆ στό τεῦχος 111). Κάτι τέτοιο εἶναι φυσικά ἀναπόφευκτο, ὅταν μάλιστα τρεῖς τουλάχιστον γενιές ἀνθρώπων ἔφαγαν ἀπ' τό ἴδιο καζάνι τῆς μαρξιστικῆς - λενινιστικῆς φαντασίωσης, καί ναρκώθηκαν περικυκλωμένες ἀπό τά ὄραματα τῆς κομμουνιστικῆς Ἀποκάλυψης, κλίνοντας συνεχῶς τό γόνυ μπρός στή μούμια πού βρίσκεται ἀκόμα (ἀλλά ὄχι γιά πολύ) στό γυάλινο κουτί τῆς Κόκκινης Πλατείας.

Τώρα λοιπόν ὅλα βγαίνουν στή φόρα. «Τά παιδιά τῆς ἐπανάστασης», πού ἀξαφνά βρίσκουν τώρα τή φωνή

τους, μετά ἀπό ἑκατομμύρια νεκροῦς καί μαζικές ταπεινώσεις λαῶν, εἶναι πράγματι γιά λύπηση. Ποτέ νομίζω στήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν δέν ἔχει σημειωθεῖ παρόμοιο φαινόμενο τέτοιας ὀλοκληρωτικῆς κατάρρευσης, τέτοιας ἀπόλυτης διάψευσης ὄλων τῶν προφητειῶν, τέτοιας πνευματικῆς καί πολιτικῆς ἐξαχρείωσης ἀτόμων καί ὁμάδων, τέτοιας, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὁμαδικῆς ΠΑΡΑΙΣΘΗΣΗΣ πού ὁδήγησε σέ μιά ἄνευ προηγουμένου οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική συμφορά καί διάλυση κοινωνίες ὀλόκληρες.

Πραγματεία γιά τό πῶς ἡ παραίτηση αὐτή δημιουργήθηκε καί ἀπλώθηκε δέν μπορῶ βέβαια νά κάνω στίς λίγες αὐτές γραμμές. Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νά πῶ σ' ὅλους τούς μέχρι πρῖν λίγο πιστούς στή Δεύτερη Κομμουνιστική Παρουσία — καί τώρα ὀρυζόμενους κατά «σταλινικῶν», «γραφειοκρατῶν», «πουλημένων» κ.ἄ.— εἶναι ὅτι ὅταν κάποιος, πεισματικά, δογματικά καί ἀπόλυτα μάχεται νά ἀλυσοδέσει κοινωνίες, νά ἀντιστρέψει ἀνθρώπινες πρακτικές πού ὑπάρχουν ἀπό τότε πού δημιουργήθηκαν οἱ πρῶτοι πολιτισμοί καί νά βάλει τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, τήν ἀνθρώπινη σκέψη καί τήν πορεία τῆς ἱστορίας μέσα σέ καλοῦπια, **ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑΔΙΚΑ-ΕΜΕΝΟΣ ΝΑ ΧΑΣΕΙ, ΑΡΓΑ ἢ ΓΡΗΓΟΡΑ, ΚΑΙ ΝΑ ΘΑΦΤΕΙ ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΟ ΚΙΒΟΥΡΙ ΤΗΣ «ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΣ».**

Τά πράγματα βέβαια θά ἔταν καλά ἂν δέν εἶχαν μεσολαβήσει οἱ Ἑπτὰ Πληγές τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» καί ἂν δέν εἶχαμε πληρώσει, συλλογικά καί ἀτομικά, ἀκριβά τή νύφη τῶν ἐγκληματικῶν πειρατισμῶν τοῦ «σοσιαλισμοῦ σέ μιά χώρα» καί σέ πολλές χώρες.

Ἐκεῖνο πού λοιπόν τώρα προέχει (ὅσο κι ἂν αὐτό τραυματίζει) εἶναι ἡ ὀλοκληρωτική ἀποβολή τοῦ «ἱστορικοῦ κομμουνισμοῦ» ἀπό τό σῶμα τῆς ἀνθρωπότητας καί, πρό πάντων, ἡ δημιουργία τῶν συνθηκῶν πού δέν θά ἐπιτρέψουν τήν νεκρανάστασή του καί τήν ἐπάνοδο σέ «ἐλπιδοφόρες» ἐποχές «κατάρτησης τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο» μέσω **CULAG, NKVD, GPU**, «κομμάτων τοῦ λαοῦ», «ἐνοπλης πάλης» κ.λπ. κ.λπ.

Λοιπόν, σύντροφοι τῆς ἐλληνικῆς «φωτισμένης» καί ἀφώτιστης Ἀριστερίας:

α) Τό πάρτυ τελείωσε (the party is over).

β) Οἱ θεωρίες καί ἐνδοσκοπήσεις εἶναι δικαιώματά σας, ἀλλά ζητήστε καί καμιά **ΣΥΓΓΝΩΜΗ**, ὅπως κάνουν οἱ συνάδελφοί σας στόν πρῶην «παράδεισο», γιά τά ὅσα «δώσατε» εἰς τήν «Ἑλλάδα» καί γιά τά ὅποια **ΔΕΝ** εἰσπράξατε τήν δίκαιη ἀνταμοιβή (πλήρη δηλαδή τιμωρία ἐγκλημάτων πού διαπρά-

χτηκαν ἐν ὀνόματι «τοῦ λαοῦ», ἐναντίον τοῦ λαοῦ καί τά ὅποια φυσικά τώρα ὄλοι ξεχνοῦν ἐν ὀνόματι πάντοτε τῆς «συναίνεσης»).

γ) Ἡ «πάλη» συνεχίζεται, μόνο πού τώρα τό ἔργο εἶναι χίλιες φορές πῶ δύσκολο διότι τά ὄραματα ξεγυμνώθηκαν ἀπ' τά φτιασίδια τους καί οἱ πρακτικές ἀπέδωσαν πείνα, κακομοιριά, συρματοπλεγμα καί ἐπιτροπές «προστασίας τοῦ κόμματος καί τοῦ κράτους».

«Δέν μπορῶ νά τό καταλάβω, δέν μπορῶ νά τό καταλάβω», ἔλεγε καί ξανάλεγε πρόσφατα ὁ Ἰσμαήλ Κανταρέ, διανοούμενος κι αὐτός τῆς «Μεγάλης Ἀριστερίας» καί κοινωνός τῶν Μυστηρίων, γιά τή μαζική φυγή τῶν Ἀλβανῶν — καί λίγο πῶς κεί, στή συνοριακή γραμμή, «μειονοτικοί» καί μὴ ἔφτυναν πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν «κόκκινων ἀετῶν» πρῖν περάσουν στό δικό μας τό τρελοκομεῖο.

Σκεφτεῖτε τό.

Ἄς ἐσεῖς τό καταλαβαίνετε, ἴσως δέν πάτε τελείως στόν πάτο.

Μέ ἐκτίμηση
Κλεάνθης Ν. Πολίτης
Δάσκαλος

Ἄς πᾶμε στόν πάτο

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ παλιότερες ἐποχές καί τή σημερινή ἀπό μιά ἄποψη εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἄν τότε ἦσαν κομμουνιστής, ἀριστερός, συνοδοιπόρος καί διτθόποτε σχετικό, ἡ ἀστυνομία καί οἱ παρα-αστυνομίες σέ ἔσπαγαν στό ξύλο γιά νά ὑπογράψεις ἐκεῖνο τό χαρτάκι περί ἀποκηρύξεως τοῦ κομμουνισμοῦ, τῶν ὀργανώσεών του καί τῶν παραφυάδων αὐτῶν. Ὑστερα, σέ ἔβαζαν νά ἀκοῦς τό Σταθμό τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, τόν κ. Γυμνασιάρχην, Ἐνωματάρχη, Ταγματάρχη, ν' ἀκοῦς διάφορα γιά τό ἔθνος, τήν αἰώνιαν φυλὴν τῶν αἰώνιων Ἑλλήνων, ἐνδεχομένως, ἂν ἦσαν ἐπιδεκτικός μαθήσεως, σέ βάζανε καί σένα νά βγάζεις τέτοιους λόγους. Κι ὅταν ἐπερχόταν ὁ πλήρης ἀποχρωματισμός, πάλι ἐνδεχομένως, διοριζόσουν καί στό Δημόσιο ἡ τέλος πάντων σοῦ δίνανε διαβατήριο νά πᾶς στή Γερμανία.

Σήμερα τά πράγματα ἄλλαξαν. Αὐτά δέν εἶναι πιά δουλειά τῆς Ἀστυνομίας. Σήμερα, ἂν ἐπιμένεις νά εἶσαι ἀριστερός, κομμουνιστής ἢ κάτι τέτοιο, ὁ οἰοσδήποτε σέ σταματᾶ στό δρόμο καί σοῦ ζητᾶ νά ὑπογράψεις δήλωση μετανόιας, νά ζητήσεις συγγνώμη γιά τά γκούλάγκ, τήν **KGB** καί τούς Ἀλβανούς πρόσφυγες. Ἐξελιχτήκαμε. Ἐμεῖς ὅμως τῆς «φωτισμένης» Ἀριστερίας λέμε νά μὴ ζητήσουμε συγγνώμη γι' αὐτά πού δέν κάναμε καί γιά ὅσα πιστεύουμε. Ἄς πᾶμε στόν πάτο μ' αὐτό τό στίγμα. Εἶναι τό μόνο πού μᾶς μένει.

Π.